

176408

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİMDALI

**RENE GİRAUD VE GÖKTÜRK
İMPARATORLUĞU ADLI ESERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
PROF.DR. ABDÜLKADİR DONUK

HAZIRLAYAN
İSMAİL MANGALTEPE

11810

İSTANBUL-1998

RENÉ GIRAUD

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU

İLTERİŞ, KAPGAN VE BİLGE'NİN HÜKÜMDARLIKLARI
(680-734)

Orta Asya Türklerinin Tarihine Katkı

Metnin dışında bulunan 4 harita ile aydınlatılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
KISALTMALAR	IV
RENE GİRAUD VE TÜRKOLJİ	V
GİRİŞ	1
ÖN BİLGİ	4
I. BÖLÜM	
A. Yazıtlarla İlgili Belgeler: Bunların Önemi	6
II. BÖLÜM	
A. Olayların Gelişimi	24
B. İleriş'in Hükümdarlığı (681-691).....	48
C. Kapgan'ın Hükümdarlığı (691-716).....	50
D. Bilge'nin Hükümdarlığı (716-734).....	54
E. Tonyukuk Hakkında Kısa Bilgi	62
III. BÖLÜM	
A. Siyasal Yaşam.....	69
B. Sosyal Yaşam.....	88
IV. BÖLÜM	
A. Askerlik Sanatı	94
V. BÖLÜM	
A. İnançlar ve Adetler	106
B. Kadere Ait Sayılar	135
VI. BÖLÜM	
A. Dil: Düşüncenin İfadesi.....	137
B. Hayallerin İncelenmesi	157
VII. BÖLÜM	
A. Edebiyat Tarihi	165
VIII. BÖLÜM	
A. Coğrafi Meseleler	181
a) Göktürklerin İlk Yurdu ve Oğuzlara Karşı Yapılan Savaş	182
b) Çine Yapılan Seferler	188
c) Kırgızlara Karşı Savaş	189
d) Türkişlere Karşı Savaş ve Sogdak'a Yapılan Sefer.....	193
e) Ulus Adları Hakkında Bazı Açıklamalar	199
SONUÇ	216
NOT	220
BİBLİYOGRAFYA.....	221

ÖNSÖZ

Bu saha ile ilgilenen birçok Türk ilim adamı tarafından makale ve kitaplarında Rene Giraud'un eserinden faydalanılmasına rağmen, böyle bir kitabın günümüze kadar Türkçeye kazandırılmaması bir kayıptır. Giraud'un meslekdaşı Louis Bazin'in işaret ettiği hususlar bakımından ve bizim için son derece önemli görülen bu kitabın muhtevası biran önce Türk ilim aleminin ve okuyucu kitlesinin istifadesine sunulmalıydı. Bilhassa asrımızın Göktürk kitabeleri uzmanlarından biri olan L. Bazin'in ifade ettiği gibi, bu konular üzerinde çalışacak olanlar ilk etapta R. Giraud'yu ve eserlerini iyi tanıma mecburiyetindedirler. Bu düşüncelerden hareketle "Göktürklerin İmparatorluğu, ileriş, Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları" adlı eserinin tercümesini tam olarak vermeye çalıştık.

Giraud'nun eseri Türkler ve yazılı edebiyat için tamamen farklı bir bakış açısı getirmektedir. Yazar Göktürklerin gücünü ve en çok dayanma noktalarını ortaya çıkarmaya çalışır.

Eserinin temel kaynağı olarak Orhun Abidelerini alan Giraud'nun ortaya attığı fikirler uzun süre ilim alemini meşgul edecek türdendir.

Müellif eseri hazırlarken kendinden önceki Türk tarihi yazarlarını ve eserlerini incelemiş ve kendi eserinde onlarda gördüğü eksiklikleri ve yanlışlıkları düzeltmeye çalışmıştır. Bilhassa Thomsen ve Radloff gibi ünlüler de nasibini almıştır.

Giraud eski Türkçe'ye (Asya Türkçesine) tamamen hakimdir. Eserini yazarken yüksek Fransızca kullanması tercümede zorlanmamıza sebep olmuştur. Ayrıca cümlelerini uzun kurması, cümle aralarında ek bilgiler vermesi ve edebi dil kullanması bizi bir hayli zorlamıştır. Ancak böyle bir eserin ilime kazandırılması için çekilen güçlükler, eserin ortaya çıkmasıyla yerini sevince bırakmış, sıkıntıları unutturmuştur. Yaptığımız çalışmanın yegane amacı Türk Kültürüne hizmetten ibarettir.

Çalışmamızda gözden kaçırdığımız hatalarımızın olabileceğini düşünerekten, yapılacak ikazlara açık olduğumuzu ve yapılan haklı tenkitlerin düzeltileceğini baştan belirtmek isterim.

Bu önemli konuyu bana vermek lütfunda bulunan ve çalışmalarına yön veren saygı değer hocam Prof.Dr. Abdülkadir DONUK Bey'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca çalışmalarımı destekleyen, sıcak ilgi ve alakalarını hiç eksik etmeyen ve her zaman yardımlarını gördüğüm saygıdeğer hocalarım Yrd.Doç.Dr. Muzaffer ÜREKLİ ve Arş.Gör. Ali AHMETBEYOĞLU'na da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İsmail MANGALTEPE

KISALTMALAR

B	: Batı
B.A	: Besim Atalay'ın Divanî Lügat it Türk tercümesi
B.T veya Bain-Tsokto:	Tonyukuk Yazıtı
B.T	: Bain-Tsokto Anıtı
Bkz	: Bakınız
c	: Cilt
Çev	: Çeviri
Çev.B veya B.	: K. T. anıtlarına ait M. Bazin tarafından yapılan yayınlanmamış çeviriye gönderir.
D	: Doğu
D.T.O	: Documents sur les Tou-kiue Occidentaux
E.T.Y.	: Eski Türk Yazıtları (H.N. Orkun)
G	: Güney
İ.O.D.	: Inscription de l'Orkhon Dechiffrees
K	: Kuzey
K.T.	: Khoşo-Tsaidam anıtları
K.T.I. veya I.	: Kültegin Yazıtı
K.T.II. veya II.	: Bilge Kağan Yazıtı
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
T.	: Tonyukuk
vs.	: Vesaire

RENE GIRAUD VE TÜRKOLOJİ*

İşbu satırların yazarı gibi Rene Giraud'ı Türkiye ile temas kurmasından sonra tanımış olanlar, bu ince ve coşkun ruhun aydın düşünme tutkusunun Türkoloji olduğuna tanıklık edebilir.

Cezayir (Menerville, 29 Ağustos 1906) de doğmuş olması bugünün Türklerin oluşturduğu büyük Akdeniz ülkesini içten anlamasını herhalde kolaylaştırmış oldu. Louisle-Grand Lisesi ve Cezayir Üniversitesinde aldığı sağlam hümanizma öğretisinin de bunda katkısı olmuştur. Çok iyi latince bilen Rene Giraud ilim aleminin adamı olarak 1944'e kadar Cezayirde çeşitli orta eğitim kurumlarında çok canlı öğretim vererek filolog düşüncesini derinleştirmek imkanını bulmuştur.

Mesleki nitelikleri ve ("Combat" hareketi bünyesinde) direnişçi faaliyeti sayesinde Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti tarafından 1944'te kendisine dış ülkelerde kültürel görev teklif edildi, önerilen çeşitli kentler arasında ise Atatürk'ün yenileştirdiği Türkiye'ye duyduğu merak ve sempati nedeniyle tereddüt etmeden Ankara'yı seçti.

Önce, Edebiyat Fakültesi Fransızca Öğretim Üyesi, ardından Siyasal Bilgiler Okulu Fransızca öğretmeni olarak Ankara'da 1962'ye kadar tam 18 yıl kaldı. Ankara yaşam tarzını hemen benimsedi, birçok dostluklar edindi. Uygulamalı ve kuramsal olarak Türkçenin öğrenimine kendini canla başla verdi. Ben de, 1945'te görevle Ankara'ya gönderildiğimde Şark dilleri Okulundan yeni çıkmış olmama rağmen, bana gizem dolu gibi görünen bir dilde rahatça uzun uzun konuşmalar yapabildiğini gözledim. Artık Ankaralı olmuştu ve kentin sınırlarını daima hoş ve alaylı özlemle andığı doğum yerinin renkli ifadeleriyle açıklıyordu.

O dönemde Rene Giraud'nun bilimsel merakı bir yandan yazılı ve özellikle sözlü çağdaş Türkçenin dilbilimsel incelemesi, öte yandan en değerli temsilcilerini şahsen tanımış olduğu geç Türk edebiyatının irdelenmesinde yoğunlaşıyordu. Dil olaylarını çok iyi gözlemler, öğrencilerine yaptırdığı çeviri çalışmalarından ince açık sonuçlar çıkarırken yönettiği bu çeviriler gramer ve stil irdelemelerine dönüşürdü.

Esas bilimsel rehberi Jean Deny idi. Onun sözlü öğretilerinden yararlanamamıştı ama çalışmalarını gayet iyi bilir ve onunla yazışırdı. Edebiyat araştırmaları için bilgileri birinci el yazarlardan temin ederdi, bunların çoğu ile zaten dostluk kurmuştu; Ankara'nın en bilgili ve özgün eleştirmeni, gerçekten ulusal bir çağdaşlığın tartışmasız öncülerinden Nurullah Ataçla sürekli düşünce alışverişindeydi.

Latince ve Fransızca filoloji bilgisi kuvvetli olan Rene Giraud tarihsel dilbilimin hümanizma açısından değerini kendi deyiminden de bilmekteydi. Bu nedenle zenginliğini şaşırarak keşfettiği Türk dilinin tarihine çabuk eğildi. Kişisel tercih ve çağdaş yazar arkadaşlarının etkisiyle de bir Türkçe söz dizimi içinde arapça ve farsça sözlük alışımının oluşturduğu yapay ve şaşılacak bir dil olarak klasik Osmanlıcayla pek ilgilenmedi. Klasik Osmanlıca teokratik ve imparatorluğa bağlı bir kültür aracı olarak kendine özgü bir yücelikten yoksun değildi. Ancak da bir çevre içinde yayılabilmiş, ulusal Türk ruhunun derinliklerini ifade edemiyordu. Kısmen ideolojik olan bu görüşler bir yana da bırakılırsa Rene Giraud günün yazılı ve canlı konuşmaya dayalı dilin, Osmanlı geleneğinden ne denli koptuğunu pek ala gözlemliyebiliyordu. Konuşulan dilin o bilgiçlik taslayan gelenekten pek az şey aldığı, buna karşı esas olarak Osmanlı öncesi Türkçenin doğal gelişimi içinde ve Orta Asya'dan gelen fatih aşiretler dilinin mirasçısı olduğunu tesbit etmiştir.

Ben de Türk dilinin eski tarihi, özellikle moğol dili ile ilişkilerini irdelemekteydim. M.S. 700 yıllarında yazıldığı sanılan ve bugüne kadar bilinen en eski Türkçenin anıtı olan Yukarı Yenisey ve Moğolistan eski yazıt metinlerine büyük ilgi duyuyordum. Çabalarımızı birleştirerek devrin zorluklarına karşın bu metinlerin irdelenmesinde gerekli belgeleri sağlayabildik.

Rene Giraud 1945 sonlarında araştırma konusu yaptığı Bain Tsokto (ya da - yazarı- Tonyukuk adıyla daha iyi bilinen) yazıtıyla son derece ilgilendi.

Tamamen kapladığı iki dikme taş üzerine yazılı bu metnin 725 yılı civarında yazıldığı kabul edilmektedir. 680 yılından başlamak üzere (Moğolistan) Türk İmparatorluğunun canlandırılması sürecinde ön planda rol oynayan seksenlik adamın gördüklerini ve kişisel fikirlerini yargılarını içeren metin genişçe ve kendi eliyle yazılmış bir yaşam öyküsünü içerir.

İki İmparatorun Başkumandanlığını yapmış, bir üçüncüsünün kayınpederi olmuş bu bilge Tonyukuk, Çin toplumuyla bütünleştirilenlere verilen çin eğitimini görmüş, ondan sonra Çin İmparatorluğunun egemenliğine direnen ulusal Türk hareketine bozkırlarda katılmıştır. Yüzyıllar öncesi bir İstiklal Savaşı kahramanı, açık, yerleşmiş inançlara karşı gelen ruh, gerçekçi vatansever, başa çıkılmaz askeri şef, yalnız bildiğini okuyan, kendisi için hazırladığı mezar taşı yazısında sözünü söylemekten çekinmeyen Tonyukuk adlı bu adamı coşkuyla irdeledi.

Yorulmak bilmeyen sabır ve titizlikle oniki yıl boyunca bu yazıtı içten ve dıştan inceledi, bu konudaki türkoloji geleneğini (Wilhelm Thomsen ya da W. Radloff gibi dahi öncülere de dayansa) peşinen kabul etmeyi reddetti (ki bu herkesçe hoş karşılanmadı). Bu iki bilginin çalışmaları esasen çoğu kez birbirine zıttı ve eski türkçe hakkındaki bilgilerin bölük bölük olduğu birdöneme aitti, özellikle 11'inci yüzyıl Orta Asya Türklerinin gramer ve sözlüğünü, hatta bazı kurum ve inançlarını anlatan, eski türkolojinin hazinesi olan Kaşgarlı Mahmud'un "Divan'ından yararlanmamışlardı. Okuma tarzları ve yorumlarının yetersizliğini gören Rene Giraud belgenin tümünü fotoğraflar ve ilk suretlerinden yeniden gözden geçirmek istedi. İş zordu, elindeki resimlerin kötü oluşu işi daha da zorlaştırıyordu. (1958'de Pentti Aalto'nun iyi fotoğraflar içeren "Materialen zu den alttürkischen Inscriften der Mongolei" Helsinki'de çıktığında kendi eseri bitmiş ve baskıdaydı.

Büyük maddi zorluklar ve belli bir yalnızlığa karşın Rene Giraud çalışmasını 1957 yılı sonuna doğru bitirebilmiş ve yoğun ve orjinal iki eser yaratmıştır. Bunlar 1958'de verdiği doktora tezini oluşturdu ve baskı yavaşlığı nedeniyle ancak 2-3 yıl sonra yayınlanabildi.

Bu eserler şunlardır:

-L'Empire des Turcs Celestes. Les regnes d'Elterich, Quapghan et Bilga (680-734) Paris 1960; 220 sayfa in-8°,

-L'Inscription de Bain Tsokto, Edition Critique, Paris 1961, 165 sayfa in-8°.

Bu iki kitap eski Türkler ve yazıt edebiyatlarıyla ilgili birçok tarihsel ve filolojik sorunlarına tamamen yeni bir bakış getirmektedir. Doğallıkla, yenilikçi çabasında Rene Giraud da bazı hatalar yapmıştır (Sir Gerard Clason onun çabasını "yıkıcı" diye nitelmiştir.) ve sorumluluğu ona ait olmayan malzemelerin teknik yetersizliği bazen

ona zarar vermiştir. Ancak şu da bir gerçek ki bundan böyle bu konular eseri üzerinde durmadan ele alınamıyacaktır. Bazı önemli sorunları ilk olarak ortaya çıkardığı diğer bazı sorunlara da başarılı çözümler getirdi. Yazıtı kaleme alanın izlediği, çok kez katı olan imla kurallarını ilk olarak keşfedip onları inceledi; bu kuralların öğrenilmesiyle bir çok belirsizlikler ortadan kaldırılabildi, birçok okuma hatası düzeltilebildi ve bu sırf Bain Tsokto yazıtı için değil aynı gruba dahil, özellikle Orhun anıtları için de geçerlidir. Bu şekilde yeni buluşlara yol açtı ve geçmişte büyük otoritelere saygı yüzünden biraz duraksamaya yüz tutan araştırmalar canlandı. Ayrıca çağdaş Türk eserleri hakkında takdir edilmiş, makale ve konferans konusu olmuş, nitelikli ve ince edebi irdelemeleri ve yine modern Türkçe hakkında gramer ve sözcükler bilimi açısından gözlemlerinin unutulmaması gerek; ne yazık ki gözlemler hiç yanılmamıştır.

1962'de Fransa'ya dönünce Strasburg Üniversitesine bir Türkoloji kürsüsü kurmaya çağrıldı. 1964'te kürsünün asli öğretim üyesi oldu. Bir Türkoloji Enstitüsünün temellerini attı. Bu atılımlar öteden beri Şarkiyat Bölümünde parlak geleneklere sahip olan Strasburg Üniversitesinde etkisini çok uygun şekilde pekiştirdi.

Ne yazık ki Rene Giraud'nun esasen sarsılmış bulunan sağlık durumu hep düşündüğü tamamen özgün biçimde bugünün Türkçesinin açıklanması için bir Türkçe Fransızca sözlüğünü yazmaya elvermedi.

1968 Mayıs ayında ölen Rene Giraud'un ölümü Türkiye ve Fransadaki dostlarını pek üzmüştür. Fikir sorunları ile ilgilenmeye yeteneğini, dilbilim ve yazım alanında düşüncelerinin derinliğini, bilgilerinin genişlik ve niteliğini bilenler, olumlu sonuç vaat eden çalışmalarının bilimsel alanda bitirilememesinin ifade ettiği kaybın tüm ağırlığını duymaktadır. Ancak, Rene Giraud'nun yayınlanmış eserleri bugün ve yarının türkologları arasında fikirlerinin yaşamasına yetecektir ve Türk irdelemelerinin ilerisi için özgün yorum ve düşünce ruhunu uyandıran bu fikirler, verimli ufuklar açabilmektedir.

* BAZİN, L; Rene Giraud et la Turcologie, Turcica, I, Paris, 1969

GİRİŞ

İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları hakkındaki, yani bugünkü Moğolistan'ın tarihinde yarım yüzyıldan fazla bir zaman hükümdarlık etmiş olan üç kağanın saltanatları hakkındaki bu incelemeyi, bilim dünyasının eleştirisine sunarken, bu konuda gücümüzün yettiği kadar bilgi vermeyi yeğliyoruz ve aynı şekilde yetersiz kaldığımız kısımlardan dolayı da bağışlanmamızı diliyoruz. Bizler, her şeyden önce, bozkırın diğer pek çok imparatorlukları gibi kısa zamanda yaşamlarını yitiren bu İmparatorluğun gücünü ve en çok dayanma noktalarını ortaya çıkarmaya, bir ortamı tekrar tesis etmeye olanca gücümüzle çalıştık. Biz, tarihi olayların kendi sertlikleri içinde çoğu zaman gizledikleri hususları: halkın, toplumun, hükümdarın evrimini değerlendirmek istedik. Bu evrim, derindir ve hemen hemen akıl almaz bir şekildedir. Başbuğ İlteriş ile Bilge gibi içli, aynı zamanda destan şairi, görevinin bilincinde olan Devlet başkanı arasında bir uçurum vardır. Anıtlar, tarihî tanıklardır, kanıtlardır. Gerçekten de böyledir; fakat bize göre, onlar, sanat ve bilim hayatına ait bir esintiye dile getiren izlerdir de. Ne denirse denilsin, askerî kuvvetler, Bilge'nin karşısında yer almamış olsalardı; o da, haleflerine onların yeniden düzeltmeyi hesaba katmayacakları kadar pek uzlaşmış bir konum bırakmamış olsaydı, Orhun medeniyetinin ne olacağı hakkında sonsuz sayıda kurgu yapılabilirdi. Fakat yeni bir medeniyetin şartlarını ortaya koyarken veya koymak isterken, Bilge'nin İmparatorluğu, kesinlikle, kendini ölüme mahkum ediyordu. Bozkırın acımasız kanunuydu, bu: kim kendini arıtırsa, yokolması gerekiyordu. Bundan sonraki yüzyılda, Uygurların tarihi, buna benzer bir örneği sunar.

Tarihi olayların incelenmesi, kuşkusuz, bu araştırmancının alanına giriyordu. Çözülmesi fevkalade zor bir düğümdü, bu. Biz, hiç kuşku yok ki, bütün düğümleri çözmeyi başarmış değiliz. Fakat, şayet bu İmparatorluğun durmadan biçim ve görünüm değiştiren karakterini, sınırlarının belirsizliğini ortaya çıkarmayı başarırsak, gayemize kısmen erişmiş olacağız. Kağanların iktidarına verdiğimiz bu İmparatorluk adı bile, kelime elverişli olduğundan, başlıbaşına karışıklığa yol açmak tehlikesiyle de karşı karşıya bulunmaktadır. Grousset gibi bir tarihçi, şöyle yazmaktadır: "699'da korkunç Türk birliği yeniden tesis edilmiş, hemen hemen 550'nin büyük "t'ou-kiue"

imparatorluğu yeniden kurulmuştur." Grousset şunu da yazmaktadır: "711'de Mo-ç'o, Çin sınırından Transoxiane'a kadar yayılan Türk uluslarının biricik hükümdarı olarak kalmıştır. "Gerçeğe yakın görünen bir görüşü kabul etmeden önce fevkalade dikkatli olmak gerekir. Bizim tezimiz tam tersinedir. İmparatorluk, zaman ve mekân içinde, daima, bir batıp bir çıkmıştır. Daha doğrusu, sözcüğün içerdiği hususlar olan birlik, merkezîyet, devamlılık kavramları dikkate alınacak olursa, İmparatorluk varolmamıştır. Altay-ötesindeki boylar, hiçbir zaman daimî bir biçime boyun eğmemişlerdir. Ancak dikkate değer bir istisna vardır: Oğuzlarınki; onun sadakati otuz yıl boyunca sürekli olacaktır. Bütün diğer kabileler, patlak vermemiş isyan halinde olup, iktidar zayıflar zayıflamaz da bağımsızlıklarına kavuşmaktadırlar. Yazıtsal abidelerin, topyekün bir itaatin gerçek olduğunu belirttiği devirde bile, sahte hükümdarın kendi elçilerini Çin sarayına gönderdiği görülür. Bizim özellikle üzerinde durduğumuz bu siyasal konjonktürdür.

Olaylarla ilgili böyle bir yorumlama, ister istemez pek çok sayıda varsayımın birer birer açıklanmasına yol açacaktır. Bunlardan bazıları kuvvetli, diğerleri de yanlış görünecektir. Bizim amacımız, eleştiriyi bu noktaya götürmek.

Çalışmamızı hangi espri içinde yaptığımızı böylece açıkladığımızı göre, bizim için yapılacak iki görev kalıyor:

Seleflerimizin karşısında -burada bilhassa dilbilimcileri aklımızdan geçiriyoruz- minnettarlığımızı göstermemiz, özellikle de kendilerinden özür dilememiz gerekiyor. Ancak Thomsen'i anmak, kendisinin kesinmiş gibi verdiği yorumlara karşı çıkmak veya bize kabul edilemez gibi görünen varsayımları çıkarıp atmak zorunda kalmamız, gerçekten yüreğimiz burkularaktan olmaktadır. Bilim dünyasında kendisinin sahip olduğu pek çok sayıdaki hayranı bundan dolayı, seçimimizi büyük kaygılarla yapmış olduğumuzdan dolayı emin olsunlar.

İkinci borç, ödenmesi daha hoş olan bir borç. Bu eserin herhangi bir değeri varsa, bunu, M.Jean Deny'e borçludur. Onun bizzat öğrencisi olma zevkine erişmemiş olmakla beraber, Türkçe hakkında öğrendiğimiz her şeyi, bu öğretmenin dilbilgisinde bulduğumuzu kesinlikle söyleyebiliriz. Fakat dahası var, onun vaktiyle doğu Dilleri Okulu'nda çalıştığı müdürlük bürosunda, kendisine Bain-Tsokto yazıtı hakkındaki çalışmamızın ilk taslağını incelemesi için sunduğumuz zaman, onun

yanında sadece hoşgörü ve teşvik bulduk. O zamandan itibaren, birçok buluşmamızda, onun o derin bilgisine, sağlıklı olan yargısına başvurma zorunda kalmışızdır. Bizi karşılaması, her zaman aynı teveccüh ve sıcaklıkla olmuştur.

Yüksek Araştırma Okulunda Eğitim Müdürü olan Louis Bazin'e coşkulu teşekkürlerimiz uygun olur. Kendisinden istediğimiz ve onun bize yaptığı hizmetleri birbir saysak çok fazla yer tutardı. Sırası geldikçe göstermiş olduğu bilimsel işbirliğindeki çok iyi niyetliliği dikkate değerdi.

ÖN BİLGİ

I.- Asıl metinlerin aktarımı, Türkiye'de günümüzde kullanılan alfabeğe uyarlanmış olduğundan, latin harflerine çevrilerek yapılmıştır. Biz, buna, şunları ilave ettik:

- "i" sesi artdamaktan çıktığı zaman, Türkiye türkçesinde noktasız yazılır. Bu artdamaksal "i", bizim çevirilerimizde "ı" ile gösterilmiştir;

- "n" harfi, bugün ortadan kalkmıştır; yumuşak bir "n" sessiz harfini gösteriyordu (İspanyolcadaki "nino" gibi);

- "n" harfi, bugün hala Anadolu lehçelerinde kullanılmaktadır; fakat bugünkü yeni Türkçe alfabesinden kalkmıştır (eski yazım şekli: "kef");

- ayrıca, "v" harfi, gırtlığın arka kısmından çıkan "g" sesini, her zamanki "g" harfini temsil etmektedir.

II.- Türkçe isimlerin Fransızca çevirisinde, özellikle özel isimlerin yazılışlarında, Grousset'nin uyarladığı sistemi izledik. Grousset'nin bu sistemini genelleştirerekten tatbik ettik. Şu halde ilke olarak, Türkçede mevcut olduğu zaman, "q" harfini muhafaza ettik ve Türkçedeki "g" sessiz harfini "gh" ile gösterdik. Bununla birlikte okuyucuyu fazla tedirgin etmemek için, bazı alışılmış, geleneksel yazım biçimlerini muhafaza ettik; örneğin: "Khan" (qan" için), "Ouigours" ("Ouyghour" için), "kirghiz" ("Qirgiz" için). Aynı şekilde, Fransızcada bulunmamasına rağmen "ö" harfini muhafaza ettik.

III.- Anıtlarla ilgili çok sayıda referans verirken, sözcüklerin baş harflerinden oluşturduğumuz aşağıdaki kısaltmaları benimsedik:

B.T. = Bain-Tsokto, "Tonyukuk yazıtı" denilen anıt.

K.T.I = Khoşo-Tsaidam, "Kültegin Yazıtı" denilen I numaralı anıt.

K.T.II = Khošo-Tsaidam, "BilgeKağan Yazıtı" denilen II numaralı anıt. Trad. (Çevri) B veya sadece B., K.T. anıtlarına ait M.Bazin tarafından yapılan yayınlanmamış çeviriye gönderir.

I.O.D.= Okunup açıklanmış olan Orhun yazıtları (Thomsen).

D.T.O. = T.I, T.II veya batı Kiue'ları hakkındaik belgeler (Chavannes).

Biz, "Göktürkleri" veya kısaltma yaparak "Türkler" adı altında sadece doğudaki Türkleri göstermekteyiz. Ne zaman batıdaki Türkler söz konusu olursa, "batıdaki Türkler" diye belirtmekteyiz.

DIKKAT: Yukarıdaki kısımda yapılan açıklamalar, Fransızca çeviri için geçerlidir; Türkler için "ı" yerine "i", "q" yerine "k", "ch" yerine "ş" "tch" yerine "ç", "ou" yerine "u" kullanmak, daha doğru olur.

I. BÖLÜM

A. YAZITLARLA İLGİLİ BELGELER: BUNLARIN ÖNEMİ

Şayet bu eserin bir hedefi olsaydı; bu, bizzat kendilerinin birbirlerine dedikleri gibi, Göktürkleri (Kök Türuk)'nin, 680 ile 730 yılları arasında, Pekin ile Semerkant arasında, önemli bir rol oynadıkları Yukarı-Asya'nın kısa bir dönemini, onun tarihsel, siyasal ve sosyolojik açıdan bütünsel gerçekliğinin içinde kavramak olacaktı. Eğilimin büyük tarihsel sentezlere doğru olduğu, bu büyük tarihsel sentezlerin arasında bazılarının evrensel diye adlandırdıkları, üstelik bizim kendi alanımızda yer alan Barthold'un "l' Histoire des Turcs d'Asie Centrale (Orta Asya Türklerinin Tarihi)" kadar önemli ve anlaşılabilir; Grousset'in "l'Empire des Steppes" (Bozkır İmparatorluğu) ile "l'Histoire de l'Asie (Asya'nın Tarihi)" gibi üstelik daha geniş görüş içeren incelemelerin çoktan yayımlandığı gözönünde bulundurulursa, hedef basittir (küçüktür). Bu hedefi sağlamak yine de kolay değildi. Barthold (o.c. s. 6), mantikî olarak şöyle der: "Türk uluslarının tarihini yazmak için, Türkolog olmak asla yeterli değildir. İncelenen devire göre, ya Çin dili uzmanı, ya Arap dili uzmanı, ya da İran dili uzmanı olmak da gerekir." Şöyle demek daha doğru olurdu: "Aynı zamanda hem Türk dili uzmanı, hem Arap dili uzmanı, hem İran dili uzmanı olmak; dahası, hiç olmazsa, Arapların Bactriane'a gelişlerinden (705) itibarenki dönemi inceleyebilmek için, Arap dili uzmanı olmak gerekir." Bizans dili uzmanı olmak bile faydasız olmayacaktı. Bütün bu sıfatlar bize verilmiş değil; üstelik, sırf Türkolog olarak meseleyi (konuyu) ele almaktayız. 1896'dan itibaren, Thomsen (I.O.D. s. 95), şu sonuca varıyordu: Müslüman aleminin tüm gücünün henüz elinin değmediği Türk dili ve edebiyatının en eski anıtları olduklarından, Çinlilerin öykülerinde artık kıymet verilmeyen bir ilâve oluşturan esas tarihî belgeler olduklarından, bu yazıtların pek yüksek değerinin ispatına el atmak yararsız olacaktı."

Bizim bütün işimiz, bu ispatın yararsız olmadığını, tersine gerekli olduğunu, açıkça göstermekten ibaret olacaktır. Taş parçaları üstüne, anıt kalıntıları üstüne o kadar çok varsayım oluşturulmuştur ki, az çok iyi bilgi veren, az çok yan tutan seyyahların uzun öykülerine o kadar bel bağlanmıştır ki, bizzat bu seyyahlar

tarafından geniş bir biçimde kaleme alınmış olan nisbeten önemli belgelere dayanarak, bazı düzeltmeler yapmaya, bazı açıklamalarda bulunmaya kalkışabiliriz. Seyyahların sırası gelince yan tuttıkları ve onların "Anılar"ında sürekli bir savunma endişesinin yer aldığı inkâr edilemez. Örneğin, Bilge'nin Oğuzlar ile olan kavgalarına ait uzun öyküde Bilge fevkalade saygın olsa bile, bu seyyahların bazı yenilgileri gizledikleri, tümüyle söylemedikleri doğrudur. Fakat hiçbir kimse, Orhun anıtlarının Tonyukuk yazıtı denilen Bain-Tsokto anıtının ve daha ufak bir oranda Ongin yazıtının, 680 ile 734 arasında cereyan eden olaylar hakkında ilk bilgileri ihtiva ettiklerini saptamayacaktır ve hiçbir kimse, çinli ve bizanslı vakanüvistler kadar onlara güvenilebileceğini ispatlayamayacaktır.

Bu değişik anıtlar, hiç hoşa gitmeyen, şaşılacak kadar kötü bir akıbeta maruz kalmışlardır. Onlar dilbilimcilerin yemi olmuşlardır ve de onlar buna layıktılar. Türk dilinin tarihine onların verdikleri temel, fevkalade sağlamdır ve bundan bütün sonuçları çıkarmak bitmemiştir. Her ne kadar Thomsen'in düşündüğü anlamdan daha değişik bir anlamda, hiçbir şüpheye meydan vermeden araştırmaya kalkışılrsa ve bilhassa batı dünyasının eski Yunan ve Roma çağına ait destanların bir yankısı olarak onu ele almaktan hemen hemen kaçınılmaya kalkışılrsa bile, onun edebî açıdan önemi daha az değildir. Tamamen farklı şey söz konusudur: Onun kendine özgü damgası, kendine özgü ahengi, imgeleri ve şöyle diyelim, değişik bir düşünüşten başka, kendine özgü retorik (belâgat) figürleri vardır. Bu elemanlar en ince bir titizlikle göz önünde bulundurulacak olursa, geriye, ancak değerli olacak olan Türk dilinin tarihi anlatımbilimini yazmak kalıyor.

Bütün bunlar, kesin olarak kanıtlanmış olmaktan daha çok önsezi ile ortaya çıkarılmışlardır. Bizim, bu konuya tekrar dönmemiz gerekecek.

Fakat, metinleri incelerken, biz, bunlardan başka bilgiler de çıkarılamaz mı? ve de bu tarih sayfasının sınırları, daha kesin bir biçimde çizilemez mi? falan ya da filan coğrafi bölgesel bilgi, derinleştirilemez mi? fevkalade orijinal bir yapıya sahip olan bu topluma, daha derinlemesine nüfuz edilemez mi? diye kendi kendimize sorduk. Grousset'nin sentezi, ne kadar dikkate değer olursa olsun; bu sentez, yazarın, her ayrıntıda onun izafî önemi ne olursa olsun, her özel ayrıntıyı ele alamayacağı kadar geniş ayrıntılara inmeyen bir sentezdir. Uzmanların kendisine bulup getirdikleri

belgelerden, eşine az rastlanılan bir ustalıkla yararlanırken, Grousset, bunların gerçeğe uyup uymadıklarını, her zaman kontrol edemiyordu. Bizi ilgilendiren alanda, ortaçağ Türkçesi yazıbiliminin büyük ustası olan Thomsen'e hemen hemen körü körüne inanmış olmasından, Thomsen'in ardından Bain-Tsokto anıtının, Khoşo-Tsaidam anıtlarının bir kopyası olduğunu, bundan dolayı da, Bain-Tsokto'nun ancak ufacık bir önem arzettiğini sanmış olmasından dolayı, Grousset kınanamayacaktır. Anlam hatalarından ve bazen destek olarak kullanılan uydurma teorilerden dolayı sorumlu da tutulamayacaktır.

Sınırları daha belli olan bir hedefi olduğundan, Barthold, tarih ve sosyoloji için Türkçe yazıtlarla ilgili belgelerin hangi zengin malzemeyi sunduklarını iyi tespit etmiştir. Barthold, bu nedenle, belgelere büyük bir ilgi gösteriyordu ve onların kuşku götürmez belgesel bir değer taşıdıklarını söylüyordu; aldığı açıklamanın zorunlu olarak adamakıllı olmadığını farkedince de, bunu nobranca bildirmiştir. Fakat, bilhassa arap dili uzmanı olduğundan, bu konuya özellikle de Orhun Türkleri'nin sosyal yapısı hakkında orijinal ve derin görüşler içeren birkaç sayfa tahsis etmiştir.

Bu anıtların neler olduklarını kısaca hatırlatalım: bu anıtlar üç çeşittir. İleriş Kağanın saltanatının ilk yıllarındaki İmparatorluğun sınırlarını aşağı yukarı içine alan üçgenin üç köşesinde bulunmaktadır:

1) Doğuda, Yukarı-Tola vadisinde, Bain-Tsokto'da, Nalaikha ile ırmağın sağ kıyısı arasında, dört yüzüne yazı kazınmış iki taş, Tonyukuk (veya daha ziyade Tonyukuk)'un mezar taşını oluşturmaktadır. General ve bizzat devlet adamı olan Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış olup, onun biyografisini ve siyasî vasiyetini içermektedir. Bir bütünlük meydana getirmek ihtiyacını duyduğumuzdan, biz, daha ziyade "Tonyukuk Yazıtı" adı altında tanınan bu taşlara "Bain-Tsokto Anıtı" adını vereceğiz ve sözcük baş harflerinin kısaltması olan B.T. kısaltma adıyla anacağız. Bu yazıt, 75 yılına doğru yazılmış olup, Bilge'nin saltanatının tam başlangıcında dikilmiştir (Bkz. Bölüm II "Olayların Gelişimi").

2) Batı'da Kökçin-Orhun vadisinde, Khoşo-Tsaidam gölünün yakınında, üzerinde iki yazıt kazılı, 3 m. 75 cm. yüksekliğinde iki büyük mezar taşı bulunmaktadır. Bu yazıtların her ikisi de Bilge Kağan tarafından kaleme alınmış olup, ortak pek çok kısımları vardır. Fakat bunlardan biri, anıt I adı altında, hatta

"Kültegin anıtı" adı altında tanınanı, Kağan'ın erkek kardeşinin kahramanlıklarını anlatır; oysa diğeri, anıt II olarak anılan hatta "Bilge anıtı" da denen bu anıt, Kağan'ın bizzat kendi başarılarını anlatır. Her iki anıt ta, Kültegin'in yeğeni olan Yollug tigin tarafından eklenmiş olan kısa bir not bulunmaktadır. Yollug tigin, bu yazıtları yazıp, kazıttığını söyler; taşlara kazıttığını söyler; oysa anıt II'de bir ilâve kısım daha vardır. Bu ilâve ise, Bilge'nin öz oğlu olan, yani büyük bir olasılıkla kendisinin ikinci halefi olan Tengri Kağan'a aittir. Bu anıtları incelerken, biz, onları, kısaltmış şekilde K.T.I ve II olarak göstereceğiz. Bu iki anıtın her birinde, Gök'ün Oğlu'nun adına kaleme alınmış olan çinçe birer yazıt da aynı şekilde yer almıştır. Gök'ün Oğlu'nun, sözüm ona sadık tebasına yaptığı şükran konuşmasıdır bu; bizim incelememizden yana hiçbir ilginç yanı bulunmamaktadır. Aynı şekilde hatırlatma babında, Kara Balgasun'da Uygurca yazılmış bir üçüncü anıtın bulunduğunu bildirelim. Bu anıt, anıt I ve anıt II ile aynı yazım özelliği arzeder, hemen hemen okunamaz haldedir ve ne olursa, nasıl olursa olsun onun incelenmesi, bizim konumuza girmeyecektir; çünkü, daha sonraki yıllarda yaşadığı bilinen bir Uygur kağanından kesinlikle bahsetmektedir. K.T.I ve II anıtları, hemen hemen çağdaşlardır. İkincisi, kuşkusuz, Bilge'nin ölümü (734)'den sonra yazılmıştır.

3) Güneyde, Ongin'in kollarından olan Taramel'in kıyısında, oldukça sakatlanmış halde, daha kısa bir yazıt bulunmaktadır. Daha önce sözünü ettiğimiz anıtlardan daha eski zamanlara aitmiş gibi görünmektedir. Tam okunamadığından, onu kesin bir tarihe yerleştirmek zordur. Oniki Hayvan takviminin âdeti, Tenri-kan (?)'ın adının anılması, daha geç bir tarihi akla getirecekti, fakat, gerçekten de kesin hiç bir bilgiye sahip değiliz; yorumlar bir hayli ve çok farklı farklı. İster öyle, ister böyle olsun, nasıl olursa olsun, bu anıtın, bizim incelememize büyük bir yararı olamazdı. Hatta okunabilen kısımlarda genellemelerle yetinir, sadece önceden iyice bilinen temel bilgileri verir. Bununla birlikte, o bize, mukayese için bazı deliller sağlar. Bu anıtı "Ongin" olarak göstereceğiz.

Üstelik nisbeten sınırlı sayıdaki bu belgeler yardımıyla, sadece tarihî gerçeği değil, bir devrin panoramasını tekrar gözlerönüne serebileceğimizi, kendine özgü özellikleri bilinmeyen bir toplumu yeniden yaşatabileceğimizi de ümit edebilir miyiz? İlk saptamadan cesaret aldığımızdan bunu denedik. B.T. anıtı, K.T. anıtlarının bir kopyası olma olasılığından uzak olup, bunlardan tamamen farklıdır; bu eserin

oluşumu sırasında bunun böyle olduğunu belgeleyeceğiz. İki taş grubunda nakledilen tarihî olaylar, aynı olaylar değildir: B.T., İleriş'in tahta çıkışından (680'e doğru) başlayarak, heme hemen 705 yılına kadar uzanan bir dönemi anımsatır. K.T.I, zaman bakımından tamamen daha yukarılara çıkıp, büyük ataların: Bumin ve İstemi'nin tarihî-efsanevî saltanatlarını hatırlatmakla beraber, çarçabuk İleriş'in saltanatına geçer. Onun asıl muhtevası, bir hayli çok ayrıntıyla birlikte, bilhassa Ming-şa savaşı (705)'inden başlayarak, yani Tonyukuk'un kendi uzun öyküsünü gözle görülür bir biçimde kestiği Kapgan'ın saltanat dönemini (691-716) içerir. Kısacası, K.T.II, İmparatorluğun batışını gösteren azçok başarılı mücadeleler serisiyle bizzat Bilge'nin saltanat dönemine (716-734) ait tam bir tablo sunar.

Şu halde, bizim, bizzat oyuncularının kendilerinin tasvir ettiği Göktürlerin İmparatorluğu'na ait tam bir tabloya sahip olma şansımız var; şayet Bilge'nin ölümünü izleyen, İmparatorluğun güçlülükle ayakta durabildiği on yılı önemsenmeyebilir olarak kabul etmeye elbette yanaşırsak. İmparatorluğun çöküşü farkedilmesin diye, oyuncuları yargıçlar ve yargılananlar olan, önemi pek gözden kaçırmayacak olan bu öykü, hemen hemen sırf çince belgelere dayandırılmıştır. Bu iki kaynağı karşılaştırmak suretiyle gerçeğe daha çok yaklaşmak mümkün olacaktır.

Her ne kadar, gerçekten, Bozkırın tarihi, en güçlü, en iyi örgütlenmiş kabile yararına, azçok büyük bir yoğunluğa sahip konfederasyonun kurulması ve yıkılmasıyla tamamen kaphısa da; bu öykü, çin iktidarının pek çok sayıdaki zayıflamalarından biri vesilesiyle oluşan uygun bir dönemde değil, fakat Çin İmparatorluğu'nun en belirgin kalkınma dönemlerine eriştiği apaçık bilinen bir sırada ortaya çıkmış olma özelliği arzeder. Kutlug-İleriş Kağan ile İmparatoriçe Wu-çu-t'ien (Wu-Hu), hemen hemen aynı zamanda, biri, 682; diğeri, 683 sonunda iktidara gelmiştir. Kapgan-Mo-ç'o'nun, Ming-şa-şan'daki büyük başarısı (zaferi), imparatoriçenin ölümünden ancak bir yıl sonraya, yani 706 yılına aittir. Wu-çu-t'ien'in inatçı vasfı, Çin'in iç ve dış işlerinin yönetilmesindeki enerjisi hatırlanacak olursa; ancak savaş cesareti bakımından, Türk rakibinin görkemi, insanı şaşırtabilir. Her iki hasımda yeterince güçlüydü. Bununla birlikte, VIII. yüzyılın bu ilk otuz yılı zarfında Pekin-İran Körfez hattının, değişik adlarda üç kudretli imparatorluğun: Çin'in, T'u-kiu İmparatorluğunun, Arap Sultanlığının hemen hemen tamamen elinde olduğu dikkate değer. Hemen hemen Bilge'nin tahta çıkışından itibaren Türk

Konfederasyonu bölünmüş olsa bile, daha sonra, Bilge'nin ölümünden sonra ortadan kalkmıştır; oysa Çin, bazı çelişik durumların birbirini izlemesine rağmen, Grousset'nin deyişiyle onun tarihinin "Büyük Asır"ı bu şaşırtıcı benzerlikten hiçbir şeyi ortadan kaldırmaz ve sadece bu iki rakip gücün yükselişini, onların hükümdarlıklarının kudretini gösterir.

Özel bir hususun tetkiki, belgelerin karşılaştırılmasının ne kadar verimli olabileceğini ortaya koyacaktır. Bir taraftan, yazıtlardaki Türkler ile Oğuzlar arasında, diğer bir taraftan, bunlarla Uygurlar arasında özdeşlik olup olmadığının bilinmesi noktasından; hatta aynı bir ulusun sözkonusu olup olmadığının bilinmesi noktasından, Türkologları büyük bir savaş birbirlerine düşürür (Bkz. Grousset'nin eseri İmparatorluk'un Müzakere Bölümü'nün Özet Kısmı, s. 162 ve 163, not).

Oysa, olsa olsa yirmi yıl - ne kadar çok olay, Bozkırda hızla cereyan etmektedir-, Göktürklerin zirveye yükselişlerini, kesin olarak, içine düştükleri çöküşten ayırır. Kapgan, 716'da öldürülür; Kültegin 731'de ölür; Bilge 734'de zehirlenir. Fakat çöküş, Kapgan'ın ölümünden daha önceki yıllarda başlamıştır. Oğuzların birlikten ayrılıp, Çin'e yerleşmeye kalkıştıkları 717-718 yıllarında bu çöküş tamamlanmıştır. İneklerin Gölü (İnigak kölü)'ne ait elde ettiği zaferle Oğuzlara katılmak suretiyle İleriş'in temellerini attığı İmparatorluğun kaderinin, Oğuzların ittifaktaki desteğine sınıksız bağlanmış olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Oğuzları "pax sinica"yı tercih etmeye sevkeden sebepler (Kapgan cinayetinin, ardından ayaklanmaların, karışıklıkların çıkmasının, bu tercihte belki payları vardır), ne olursa olsun, onların ittifaktan ayrılıp, çekip gitmeleri, Türk iktidarının sonunun geldiğini haber verir. Bu şartlarda, Barthold'un Tu-kiu ile Oğuzların özdeş oldukları iddiasını nasıl savunduklarını insan kendi kendine sorabilir. Tonyukuk yazıtının dikkatlice okunması, yazıtı aydınlık getirmiştir. Yazıtın son kısmı ise, artık okunamaz halde. Hemen hemen kelimenin yasal anlamıyla yeterli olmayan birine danışman olarak sahip olmak tehlikesine karşı, bir Kapgana sahip olmak gibi iyi bir kaderi olduğundan bütün ulusu uyardıktan sonra, şu mutlu saptama ile Tonyukuk sözünü bitirir: "Türük bilge kağan türük sir bodunig oğuz bodunig egidü oturur", şayet bağlaç görevi gören ekin, eski Türkçede bulunmadığı gözönünde tutulursa; bu ifade, şu şekilde yorumlanır: "Bilge bir kağan Türük-Sir ulusu ile Oğuz ulusuna gözkulak olmaktadır". Şayet gerçekten de, Orgötü yazıtında görünen "On Uygur-Tokuz Oğuz" gibi bir ifade

tartışmaya yol açabilir; önceki ifade, "bodun" kelimesinin tekrarlanması nedeniyle ikiz anlamlı olmaktan tamamen uzaktır. Şüphesiz, aynı etnik menşeli, fakat siyasal bakımdan farklı iki ulus sözkonusudur elbette.

Böylelikle, I.K.3'e ait metin kısmı şu şekilde açıklanmış olur: "tokuz oğuz bodun küntü bodunim ürti": "Dokuz Oğuz halkı benim kendi halkımdı". "-ti" ile gerçekleşen "belirtili geçmiş zaman", geçmiş zamana ait bir durumun söz konusu olduğunu elbette göstermektedir. Türkler ile Oğuzların ittifak dönemi, tamtamına, 781 ve 782'den 716 veya 717'ye kadar uzanır. Başkaldıran Türgiş'ten söz ederken, Bilge, aynı şartlar karşısında, şöyle diyecektir: "türgiş kağan türükimiz bodunim ürti." türgiş kağan bizim Türklerimizdendi, benim halkımdandı" (I.D.18,II.D.16). Şayet "oğlim türgiş kağanta (I.K.3) " oğlum türgiş kağanın huzurunda" zıt anlam akla getiriyorsa, söz konusu olan kağanın, Bilge'nin oğlunun kayın pederini akla getirmiş olması uygun olur. (Evlence töreni, II K.9'da zikredilmiştir). Gerçekte, Türkler ile Oğuzlar arasında, Türkler ile Türgişler arasındakinden daha fazla sağlam siyasal bağ yoktur. Hepsî eğretidir ve askerî varlığa göre değişmektedir.

Tam anlamıyla tarihsel alana ait bir hayli karanlık husus, böylece, karşılaştırma sayesinde aydınlanmış bulunuyor. Bu konuya özel bir bölüm tahsis edeceğiz.

Fakat ilgi tükenmiş olmayıp, tam tersine artmıştır. Çoğu kez söylendiği gibi mezar taşı yazıtlarında gerçek bir büyüklük duygusu, derin bir yurtseverlik bulunmaktadır. Oysa, bu duyguların ifadesinin K.T. anıtlarında, B.T. anıtlarındakilerden, bizim kanaatimize göre çok daha az kuvvetli olduğu görülür.

Her şeyden önce, bu husus, onların söz konusu olan atalarının kişiliğinden kaynaklanmaktadır; şöyle ki: beride, bir general-bakan; ona ait olan şimdiki bu inceleme, enerjik anlatım biçimlerini tespit etmeye zorlanacak; ötede, bir hükümdar, öyle bir hükümdar ki karşımıza yüreği iyi duygularla kaplı bir insan, kardeşlik sevgisiyle dolu, nazik, dünya nimetlerine sırt çevirmiş bir insan olarak çıkıyor; oysa İmparatorluk onun gözleri önünde yıkılıp yok oluyor; içine kahramanlık öykülerinin katıldığı bir çeşit içli şiir. Yazıtlar pek çok asır önceye ait olmasalardı; neredeyse bu içli şiirin, Chanson da Roland biçiminde olduğunu söyledik. Vaızlarda ise, Budizmin çoktan içine sızdığı bir çeşit barışseverlik kendini göstermeye başlar. Tonyukuk'un

gönülleri fetheden milliyetçiliği, her ne kadar parlak olmuş olsa da, yerini daha coşkulu, fakat açıklık kazanmış, etkili bir yurtseverliğe bırakmıştır. Şayet bizim bu çeşitli yazıtların tarihine dair çıkardığımız sonuç doğruysa; Tonyukuk, siyasal vasiyetini altmış yaşlarında yazmıştır. Bilge ile Kültegin elli yaşlarına doğru ölmüşlerdir. Böyle olmakla beraber, enerjiyi ve gençliği en çok birincinin yazıtında buluruz. Başkaca göze çarpan çelişki şu: "çin uyruklu" olarak doğmuş olan Tonyukuk, aslında göçebe, bozkır insanıdır; onun için aynı yerde oturup yaşamak ölmek demektir; oysa damadı Bilge ve kardeşi, her ikisi de, Kutlug-İlteriş'in oğullarıdır ve Başegmez Kapgan Mo-ço'nun yeğenleridir, göçebe olarak büyümüşlerdir; yeniyetmelik çağından itibaren kendilerini en yüksek askerî rütbelerin cazibesine, karşı konulamayacak şekilde kaptırmışlardır. Bilhassa Bilge, Çin yaşam tarzına kendini kaptırmıştır; kendisini güneyin cazibesine kaptırmak için, ulusunu özellikle de beyleri boşuna sopalatır (kınar); Çin ile ittifakı konuşmamak için, bizzat kendi iyi komşuluğa süreklenmiştir.

Vücut yapılarında görülen fark sadece işin içine girmiyor; iki grup anıta birbirlerinden farklı bir içerik kazandırmak için görev farkları da, işin içine giriyor. Tonyukuk tarafından oynanmış olan siyasal rol ne olursa olsun, Kapgan ile Bilge'nin yakınındaki idare meclislerinde, İlteriş'in tahta çıkışı sırasında, her şeyden önce, o, bir askerî lider, bir teknisyendir. Askerî kuvvetlerin geliri, sefer yollarının seçimi, menzillerin uzunluğu hakkında, o, bize, teknik ayrıntıları verir. Elbette ondan doğru, kesin veriler elde etmek pek mümkün olmayacaktır; ama, örneğin, Kırgızlara karşı yapılan sefer hakkında verdiği bilgiler, genel hatlarıyla, ayrıntıya kaçmadan bu seferin güzergâhının nasıl olduğunu tasarlamamıza imkan sağlar. Bilge'nin kendisi, Devlet başkanıdır. Evet, söylenenin tam tersine, onun iki anıtı, savaş öykülerinden yoksun değildir; ilk planda bu savaşlar, eşi benzeri olmayan savaşlardır ve "tegin" veya bizzat "kağan"ın yiğitliğini ululamak için sonradan eklenmişlerdir. B.T. anıtının değerini oluşturan güzel tertip ve toplu görünüme, bunlarda rastlanmaz. Fakat, askerî şeref için ödenen bu bedel yüzünden, Bilge, siyasal sıkıntılarının patlak vermesine göz yumar. Onunki sallanan bir İmparatorluktur; o bunun bilincindedir. Babası İlteriş'in tahta çıkışından önce, pek iyi bilinen anlaşmazlık tablosunu, nesiller arasına, halk tabakasıyla beylerin beylik sınıfı arasına, bu beyler ile kağanlar arasına yerleştirmeye özen göstermiş olsa bile; onun bu hareketinde, sıkıntılı bir geçmişin

hatırlatılmasından daha çok, günün nesillerine bir çağrı, bir yalvarış vardır. Tarihçi, bundan, zamanın toplumu hakkında bir takım bilgiler elde edebilir.

Siyasal konjonktür (durum), gerçekten, pek farklıdır. 715'de, yani, bizim, B.T: yazıtının muhtemel yazım tarihi olarak ileri sürdüğümüz bu 715 yılında, İmparatorluk, henüz doruk noktasının tam yakınındadır. Tonyukuk'un ancak gizlice yaydığı bazı uyarıcı işaretler pekâlâ vardır; ama, bina (İmparatorluk müessesesi) henüz ayaktadır; ve bilhassa Oğuzlar, başka nedenden geçici olarak şimdilik imparatora bağlıdırlar. 734'de, Türk iktidarı ölüm döşeğindedir; on yıl cançekişecektir. "Sömürgeci" Çinliler yararına Türk davasına ihanet edenlere göre o kadar sert olan Bilge'nin onlarla geçici bir uzlaşma sağladığına sevinmesini saptamak hayret vericidir; fakat bu, onun kendini artık savaşıyor durumda olduğunu sanmamasının işaretidir elbette. İleriş'in saltanatının sonunun geldiğine işareti, bu dinmek bilmeyen savaşlara bağlamak gerekir mi? üstelik bu savaşların bazılarının, daha önceleri (başlangıçta) olduğu gibi Türk devletine ait olduğu da sanılan bir bölgede ecereyan eder- bu iktisadî krizin, 730 yıllarına doğru olduğu, metinleri zorlamaya gerek kalmayacak şekilde kayıttır. Bu oldukça gerçeğe benziyor. Ulusuna, fetihle ilgili her fikri terketmesini ve ağaçlarla kaplı Ötüken dağı ile yine aynı şekilde ağaçlarla kaplı Çogay dağının bulunduğu ayrıcalıklı bölgelerde, atalara ait olan hayvan sürüleri yetiştirmek işiyle uğraşmasını, kervancılık yapmasını, yani ticaretle uğraşmasını öğütlemek zorunda kalmış olan, hep Bilge'dir.

Üstelik te, bu yirmi yıl esnasında, maneviyat alanında bir çeşit Çin istilâsı olur. Bu istilâ çeşitli biçimlerde kendini gösterir. Bilge'nin, kurmayı arzuladığı şehirde Buda ve Tao tapınakları açmak, ya da açılmasına izin vermek gibi bir niyeti olmayacak mıdır? Şayet bu kanıt, sadece çin kaynaklarından elde edildiğinden şüpheli görünebiliyorsa, M.Bazin'in, yakında yayınlanacak bir çalışmasında, resmî çin takvimiyle özdeş olduğunu gösterdiği Oniki Hayvanlar'ın takviminin günlük kullanımında çinlileştirme ile ilgili maddî bir kanıt vardır. Bu uygulamanın kesin bir biçimde tarihi tespit edilebilir; şöyle ki: öykünün tüm çatısında, olayların tarihleri sonradan ilâve edilen kısımlarda; yani, Anıt I'in K.-D, G.-D. ve G.-B. yan yüzlerinde; aynı şekilde, anıt II'nin güney yüzünün son kısmında, Türk tarzında, "yaş yılları" ile gösterilmektedir. Oniki Hayvanlar'ın takvimi kullanılmaktadır. Bu takvime başvurularak esas metnin son satırında bir tarihin verildiği Ongin yazıtında da bu

böyledir; şayet daha eski bir tarih kabul edilseydi (yazıt harflerinin yapımı ile yazım işi için kullanılan iğnenin pürtüklüğü bu hususu destekleyebilirdi), yazmaya ait oymadaki bir ilâve not, daha doğrusu yapım ustasına, yani merhumun kendi öz oğluna ait olan bir not, bu hususta tahminde bulunmaya yol açacaktı.

Hatta hiç kuşkusuz, kağanın kendi şahsî görüşlerinde görülen evrim, Çin etkisindedir. Kesin olarak üç aşama apaçık görülmektedir:

1) İltiş, askerî birliğinin ve özellikle Tonyukuk'un rızasıyla tahta çıkar. Tanrı-Gök Tengri, azçok baş oyuncuyu tayin eder.

2) K.T. anıtlarında, kağan, "Tengri"ye benzer; karısı "katun" ise, "Ana Tanrıça Umay"a (benzer).

3) Bilge'nin oğlu, yani onun ikinci halefi, kendi kendisine "Tengri" adını verir. Çin İmparatoru gibi kendini ilâhlaştırır.

Paralel bir evrim, hiç şüphesiz, Bilge'nin devrinde doğudaki Türklerin kendilerine vermiş oldukları "Kök türük" adının onların saygınlık kazanmalarına muhtemelen yardım etmiştir. B.T.'de ad bulunmaz; orada Türkler, "Türük Sir bodun" (Türk Ulusu ve batı Türkleri "Sir") diye adlandırılmışlardır. "Kök" aynı zamanda hem "mavi" hem "gök" anlamına geldiğinden, haklıysak, "Mavi Türkler" yerine "Göğün Türkleri" diye çevirmek daha iyi olur. Hatta "Kök"ün "Sosyal yaşam"a ait bölümde incelediğimiz "örün" (beyaz) ve "kara" (kara) gibi bir bâtinî kıymetinin olup olmadığını kendi kendimize sormamız uygun olmaz mı?

Yazıtsal belgelerin Türkologlara ne kadar sonsuz araştırma alanı sunduğunu daha önce söylemiştik. Türkçeye ait hiçbir tarihsel dilbilgisi çalışması yok, Türkçe ile moğolcanın karşılaştırmalı bir dilbilgisi de yok; bunlar olmadan bir fikir yürütülemezdir. Bu bir gerçek; fakat bu az sayıdaki kümelerin içinde bile karşılaştırma unsuru bulunduğunu farketmiyorlar. Haklı olarak, Türk dillerinin muhafazakârlığından söz ediyorlar. Biz, yazıtlarda dilbilimsel olgular buluyoruz; bunlar yeni Anadolu lehçelerinde olduğu gibi Yakutçada da bulunur. Oysa karşı karşıya yer alan aktörleri sadece bir neslin ayırdığı gözönünde bulundurulursa, B.T. ile K.T. arasında pek belirgin ayrımlar olduğunu pekâlâ saptamak gerekir. Bu

ayrılmaları, biz, detaylı olarak göstereceğiz; fakat iddiamızı açıklamak için, şimdiden, bizim için çok belirgin görünen üç örnek veriyoruz.

B.T.'da birinci tekil şahıs zamiri, daima, "ben" (ben)'dir; K.T.'de ise, daima, "men" (ben)'dir. B.T.'de, birinci çoğul şahısta değişim tuhaf bir biçimde kendini gösterir; burada eylemin öznesini belirtmek için, zamir, sadece fiil gövdesinden sonra kullanılmış olup, iki şekilde bulunmaktadır: "-biz" ile "-miz". Oysa, şayet sondaki genizden çıkan sessiz (ünsüz)'in etkisiyle "ben"den "men"e geçiş normal ise, "biz"den "miz"e geçiş, aynı şekilde ilkinin benzeri biçimde ancak olabilir. Bundan "men" ile "ben" şekillerinin, Tonyukuk zamanından beri birlikte mevcut oldukları sonucu çıkarılabilir mi?

B.T.'de sebep belirten "-zu" ile biten tuhaf bir bağ-fiil (fiilimsi) bulunmaktadır. Bu bağ-fiilin bulunduğu bu anıtta, sadece bir kez görülmüş; bir başka defa da K.T. (I.D.28)'de. Burada gerçek bir benzetme söz konusudur ve "-zu" şeklindeki bağ-fiilin, K.T. anıtları döneminde yaşamına son vermiş olduğu ve cümle kuruluşunda yer almadığı kabul edilebilir; çünkü, anıt II, aynı yerde, "üçin"in ardından "-duk" şeklinde fiil adı kullanılmaktadır.

Üçüncü örnek, "-pen", "-pan" şeklindeki bağ-fiil ile ilgilidir. Önceleri var olduğunun, sonraları yok olup kullanılmaz olduğunun anlaşıldığı eski bir biçim olan "-zu" olarak kendini göstermiş olmanın tersine, biz, "-pen/-pan"lı bir yenileştirmeye sahibiz; "-p"li bağ-fiilin gelişimidir bu. B.T., bunun pek çok örneğini sunar; oysa, "-pan/-pen"li bağ-fiilden onun haberi yoktur. İki biçim, K.T.'de birlikte bulunmaktadır. Dillerde, genellikle kalıcı bir unsur olan sayma-sıralama sistemi de, evrim geçiriyor. B.T., rakamların birlik sayısını bildiren sistemi sadece tanıyor; sonra onun üstleri olan sayıları; bu husus, on sayısının altı ve on sayısının üstü arasında yer alan dizi içinde birliklerin rakamının hangi sırayı işgal ettiğini belirtmekte tekrar kendini gösteriyor. Şu halde, "yeti yegirmi" (yedi yirmi), birlik rakamı yedi olan bir sayıyı belirtiyor; öyleyse, on sayısından yirmi sayısına kadar olan dizi içinde yer alan sayıyı, yani, "onyedi"yi belirtiyor. Aynı şekilde, "üç otuz" ifadesi, "yirmiüç"ü belirtmek için kullanılıyor. Bu sistem, K.T.'de de mevcut; fakat, bu sistemin yerine daha basit bir sistem getirmek hususunda bir temayül olduğu anlaşılıyor. Bu, önce, onlu sayısının rakamını, sonra "artuki" (fazladan, fazla olarak) ile ayrılmış olan birliklerin rakamını

vermekten ibarettir; öyle ki, "otuz artuki üç", (otuz artı üç veya (otuzüç) anlamına geliyor. Bu yöntemin normal sonucu ise, "artuki"nin açıkça ortadan kalkmasıdır.

Evrım olayı olarak, biz daha önceden, çin takviminin gitgide benimsenmesini göstermiştik; fakat bu olayda dilbilimsel bir evrimden daha çok toplumsal ve siyasal bir evrim sözkonusudur.

Anıtların incelenmesinin, sesbilgisi bakımından yararı yok değil. Türklerin "sogdak" alfabesinden yaptıkları dikkate değer uyarılama, Türklerin kendilerine has, keskin bir sesbilgisi anlayışına sahip olduklarını gösterir. Türkler, yazdıkları sessiz harflere ait tüm diziye sahip olmuş olsalardı, onların alfabesinin fazla zengin ve hemen hemen anlaşılması güç olduğu savunulabilecekti. Onların, örneğin dişlerin ön kısmından çıkan sert sessiz ile dişlerin arka kısmından çıkan bir sert sessize veya dudakların ön kısmından çıkan bir yumuşak sesli ile dudakların arka kısmından çıkan bir yumuşak sesliye sahip olmuş olmaları olasılığı azdır. Bu sessizlere ait işaretlerin pek çoğu, aslında, sadece sesli harfin tınlamasını; yani, kelimenin esas tabakasını belirtmekte kullanılmaları gerekiyordu. Sonraları sistem genelleşip, yayılmış ve hatta yuvarlak seslilerle ortaya çıkan durumdaki gibi, ağzın ön kısmından çıkanları temsil eden bir karakter, ağzın arka kısmından çıkanları temsil eden ikinci bir karakter; yani yeterli bir belirti arzettiği zaman, sessizi ayırmışlardır. Bu anlamda sistem, üstelik daha dikkate değerdir; çünkü, seslileri belli işaretlere göre göstermede de, eksik yanı gidermede de işe yaramaktadır. Burada daha fazla ayrıntıya girmeden, genel sistem açısından geçersiz olacak seslileri göstermeye yarayan işaretlerin bulunduğunu belirtelim. Bununla birlikte, yapıbilimsel bir rol onadıklarından, ya da aynı sese sahip (sesdeş) iki soneki öncelikle belirtmeye imkan sağladıklarından, bu işaretler kaydedilmişlerdir. B.T.'de bu sistemin, hemen hemen, eksik bir tarafı yoktur. B.T. ile birlikte K.T. anıtları, onlar arasında kuşku ve farklılıklar arzeder. Fakat bu farklılıkların kendileri de bilgi doludur. Bize göre, tartışma konusu olacak bir meselenin çözülmesine imkan sağlarlar: takılar, belli bir ölçüde bağımsız mıydılar? Yani fiil veya isim tabanına göre, sonrasılığı veya önceliği arasında, sadece bir münavebeye mi tâbi idiler? Ya da, daha genel olarak, bu tabanın etkisinde miydiler? Yani, aynı şekilde vurgu münavebesine mi tâbi tutulmuşlardı? Daha açık bir ifadeyle, kökün seslisi, yuvarlaklaşmış nötr ise, takının seslisi yuvarlaklaşmış mıydı? Kökün seslisi nötr olduğu zaman, takının seslisi de yuvarlaklaşmış mıydı? Mukayese

(karşılaştırma), iki tür takı olduğunu ortaya koyuyor: bazıları, yuvarlaklaşmış sesliye; bazıları da nötr sesliye tâbi olmuş takılar; ve de o zamandan beri kökün seslisinin veya bir ilk takıya ait seslinin vurgulu ya da vurgusuz olmuş olması, bir önem taşımıyordu. Oysa, kesinlikle tamamen tek başına, ama apaçık bir biçimde dudaklaşmaya yönelik bir temayül kendini gösterir. En çarpıcı durum, "üçin"inkidir. Bazan anıt I'de "üçün" şeklini alır; burada "üçn" (sesli olmadan) ile anıt II'de ve B.T.'de olduğu gibi yan yana bulunur. "Ülküş" de, buna benzer bir durum gösterir: (anıt II'de ve B.T.'de "ükş"); veya ok "okun", ya da sayı adı "tokuz" (dokuz) (B.T.'de "tokz") şeklinde. Başka zamanlar: anıt II, evrimi belirtir: "Körür (B.T.'de "körr -körür okunacak,); fakat, genellikle, anıt I, anıt II'den, seslilerden yana daha cimri olduğundan, orada bu duruma az rastlanır.

Kısacası, yazıtlarla ilgili belgeler, edebiyat açısından, büyük bir değer arzederler. Ötüken-Tola-Ongin üçgeninde, bu edebiyatın kendi kendine ortaya çıkması, eskiden beri olağanüstü bir hadise olarak değerlendirilmiştir. Bu edebiyat, yoktan (başka bir edebiyattan esinlenmeden, kendi kendine) ortaya çıkmışa benziyor; üstelik uzun bir geleneğin izlerini de taşıdığı anlaşılıyor. Bu edebiyatın kullandığı dil, bir kültür dili olmak için olgunlaşmaya ihtiyacı hiç olmayan, tüm imkânlarını elinde tutan, hazırlıklı bir dildir. Bu edebiyat, yapma bir alfabe kullanır; haklı olarak, uzun bir "demlenme-kıvamını bulma" devresi gerektiren büyük bir ustalıklı. Bununla beraber, bu edebiyattan önce, "t'o-pa" şivesine ait bazı kırıntılardan bir tapınağa ve çin sarayına ait bazı sıfatlardan başka hiçbir şeye sahip değiliz (Bkz. M. Bazin'in araştırmalarına: "IV. yüzyıla ait proto-türkçe bir metin", "Oriens 1,2, 1948, s. 208 ve devamı" ile "T'o-pa ağızları hakkında araştırmalar", (T'oung-pao, XXXIV, 4-5, 1950, s. 228-329). Yenisey havzasında ortaya çıkarılmış olan bazı mezartaşı kitabeleri veya adak kitabeleri, üstelik, edebî olarak göz önünde tutulamayacaklardır. Aslında onların tarihi de bilinmemektedir. Onların yapılarındaki beceriksizlik, içeriklikleri açısından cimrilikleri nedeniyle daha eski zamanlara aitmiş gibi görünüyorlar; onların kısmen çöküş devrine ait bir öykünmenin sonucu olmuş olmamaları kesin değildir. Daha önceki devirlere ait olan anıtlar, tümüyle yok mu olmuşlardır; yoksa, henüz keşfedilmemişler midir şeklinde bir varsayım da bulunulabilir mi? Bu döneme ait olan anıtların, toprak aşınmasından veya tahribattan kurtulup tek başlarına ayakta

kalmış olmaları olağanüstü bir şanstır. Arkeologların sadece bunları keşfedebilmiş olmaları ise, fevkalade kötü bir şanssızlık.

Bir başka varsayım var: Bu lisan, anıtlardan çok daha önceleri konuşulmuştur ve gitgide gelişip zenginleşmiştir. Lehçe katılımlarını kabul eder ve Kapgan ile Bilge'nin sarayında konuşulur; tabanı halka ait olan bir çeşit "koinê"dir; fakat, "dilbilgiciler" onu işleyip geliştirmişlerdir. Yukarıda "imlâ" hakkında söylediğimiz şeyler, onların lisanının çok ustaca bir analizini yapmak için, yeterince bundan anlıyan (bu hususta bilgisi olan) tahsilliler az da olsa, hiç olmazsa, bulunmuştur.

Bu dil, hiç kuşku yok ki anıtların ait oldukları devirden çok daha önce yazılmıştır (yazı dile olarak kullanılmıştır). İran dili bilgini R.Gauthiot, Türk alfabesiyle, Hristiyanlara ait takvimin I. yüzyılına ait olan "sogdak" belgelerinde saklı olan biçimden daha önceki zamana ait olan "sogdak" alfabesinin bir modeli arasında bir ilişki kurulabileceğini sanıyordu. O kadar eski zamanlara uzanmasa bile, bu alfabenin kullanımının VIII. yüzyıldan çok daha önceki zamana ait olduğu pekâlâ kabul edilmeli. Böyle olsa bile, yahutta A.C. Emre gibi çağdaş bazı Türk yazarlarıyla birlik olup Türk alfabesinin sogdak menşeyini kabul etmemek ve bunda tamamen düşünce yazısıyla ilgili yaratıcı bir karakter görmek gerekecekti ki biz bu teoriyi, söz konusu olan alfabenin yapısı, önyasya sâmi dillerinin alfabesine özdeş olduğu sürece kabul edemeyeceğiz.

Şu halde, kendi kendine üreme olmamıştır; fakat Orhun Türkleri, Tonyukuk gibi, kendi kahramanlıklarını veya zaferlerini, hem siyasî ve ahlâkî öğütlerini taşın kaydeden ilk Türklerdir. Daha sonraki bölümlerde, en azından kağanın çevresini oluşturan, bizim saray hayatı dediğimiz şeyin taslağını, ne olmuş olduğunu göstermeye çalışacağız. Saray hayatından söz ederken, bunu şatafatını anlatacağız. Orada söz ve müziğin saygın olduğunu dile getireceğiz. Tonyukuk'un Bilge'nin ve Kül-tegin'in "kahramanlık destanları"ndan önce söz orada büyük ataları Bumin ve İstemi'nin kahramanlık destanlarının olması gerekir. Ancak bunlar sözle dile getirilmişlerdi; bu gelenek ortadan kalkmıştır. Tonyukuk ile Bilge, unutulmalarını önlemek için kendi kahramanlık destanlarını yazıyla ifade etmişlerdir.

Bu görüşte bize destek veren husus, içlerine nesir ve şarkı karışmış hikâyelerin günümüzde hala cap canlı kalmış olmalarıdır. İnsan Anadolu'yu baştan başa dolaşp,

geceleeri "kara çadır" altında geçirip, karanlık basmadan çok önce, göçebelerin, Pir Sultan Abdal'ın, Köroğlu'nun, Karacaoğlan'ın ve pek çok başka yiğitin kahramanlıklarını saz eşliğinde şarkıyla sözle dile getirilişlerini duyduğu zaman, Tonyukuk'un ve Bilge'nin yazdıkları satırlar, bambaşka bir ruh hali içerisinde tekrar okunur. Şöhretten başka hangi ihtiyaca cevap verdikleri daha iyi görülür.

Burada, bizim yeniden, karşılaştırma metoduna başvurmamız gerekiyor. Daha kuru cansız görünümde bazan bir özetleme kalabalığıyla karşımıza çıkan B.T. anıtı, anlatmaya çalıştığımız görüşe daha uygun düşer. Üslup daha dolaşksız, dil daha sadedir; düşünce daha saf bir biçimde, en azından, pek aşırılığa kaçmadan ifade edilmiştir; çünkü, insanoğlu incelikten yoksun değildir. Ritim, daha kolaylıkla, kendinin incelenmesine izin verir. Söz yöneltme (hitap) ve tuntuaklılık bakımından pek ince bir üslup göze çarpar; tasvir ekseriya uzatılmıştır; geçmişi arayış, daha belirgindir. Fakat, değişik yollardan, her iki yazar (yapımcı) da, sanatsal bir izlenim bırakırlar. Onların kullandıkları alet bilenmiş olduğu halde, mükemmeldeğildi; akat, onlar, bu aleti, büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Kafiyeler, ses yinelemeleri, tekrarlar, çift ifadeler, yankılı kelimeler, pek çok başka yöntem, bu dili, biraz tekdüze olmasına rağmen, çoban müziğinde apaçık görüldüğü gibi ahenkli hale getirir.

Bu incelemede faydalandığımız belgeler böyledir. Bizden önce, pek çok araştırmacı bu incelemeyi yapmışlar; fakat bizim bildiğimize göre, bütüne ait hiçbir çalışma henüz neşredilmemiştir. Önceden belirtmiştik: Anıtların keşfinden gerçekten yararlananlar, sadece dilbilimciler olmuştur. Üstelik daima Thomsen'in metiniyle yetinerek, en parlak kısımlarını yeniden yayınlamak, aynı zamanda hoşlarına gitmiştir. Burada bütün düşüncemizi söylememiz gerekiyor. Thomsen, pek büyük bir bilgindir. Biz de kendisine layık olduğu minnettarlığı duymaktayız. O yazıtları okuyup açıklamıştır. Bu biçimden fazla şöhrete yetecek bir onurdur. Yazıtları çevirmek için Thomsen, gözönünde bulundurulması gereken önemli lehçe farklılıklarıyla birlikte, bu dilin incelenmesi işine girişmiştir. Bu çeviri çalışmasını, o çoğu zaman, pek çok mutlulukla yürütmüştür. Pek çok hususta, özellikle bir sözlük yazarı olan Radlofftan daha iyi yorumlar sunmuştur. "Açıklanmış olan Orhun Anıtları", onun notları arasından elde edilir. "Turcica"dan fevkalade mükümmel dilbilgisi notları, orijinal ve doğru görüşler elde edilir. Bilim dünyası, Danimarkalı bilgine, çok şey borçludur; fakat, bir çok kanıtlanmış boşluklar ve pek çok ciddi yanlışlıklar bulunmaktadır; hatta

bazan optik hatalar yer almaktadır. Türkçe bir deyim hakkında açıklamada bulunmak için, Homère'e bazı başvuruların yapılması, güldürücüdür. Barthold, "türk ermişleri yer-sub" gibibir çevirinin ne kadar yanlış anlaşılmalara yol açabileceğini çoktan belirtmiş bulunuyor. Cehennem ve Cennet, Göktürklerine kesinlikle yabancı olan kavramlardır. Thomsen, böylece, kendini tartışması yapılabilir benzerliklere kaptırmış ve sahip olduğu tükenmez muhayyilesi onu yanlış yola saptırmıştır. Bize göre,onda bulunmayan şey: bu dilin uygulaması, çevreyle görüşme. Bundan bir Türk muhitinde fiziki bakımdan orada bulunmayı kastetmiyoruz. Bu da önemli; fakat bu zorunlu değildir. Biz, metinlerle ilgili uzun bir uygulamadan söz etmek istiyoruz; ancak bu şekildeki bir uygulama düşünce tekniğini keşfetmeyi ve bunun kelimelerde nasıl temsil edildiğini anlamayı sağlar. Yorumunda dil bilgisine ait bilgiden daha çok, bir anlamda, önsezi isteyen cümleler bulunmaktadır. En iyi sözlükler, dillerin fosilleşmiş bir görünümünü verirler. Oysa burada, bilhassa B.T. için, B.T. kadar K.T. için de bir konuşma dili söz konusudur. Şayet cümlenin ünlem cümlesi olduğu fark edilirse; böylesi cümle kolay anlaşılır oluyor. Aksi takdirde (farkedilmezse), cümle, sade (yalın), değersiz, hemen hemen anlaşılmaz görünüyor. Yorumlama işinde en büyük güçlük, çoğu zaman "anlatım biçimini" keşfetmektir. Tonyukuk ile Bilge olaylar karşısında aynı tepkiyi göstermemektedirler. Onlar aynı sözlüğü, aynı dilbilgisi malzemesini kullanmakta; fakat, başka başka dilleri konuşmaktadırlar. Sevecenlik sözdiziminde marifetini göstermiştir; fakat örnekler anlamlı oldukça, bu duruma pek sık rastlanmaz.

Buna benzer bir eleştiri, H.Namık Orkun'u üzebilirdi. "Eski Türk Yazıtları" çalışma aracını biz ona borçluyuz. Bütün eski yazıtlara ait metinler, bu eserde kaydedilmişlerdir. Bu ciddi emekçinin ancak bir mazereti bulunmaktadır: almış olduğu derslere, daha çok Thomsen'den aldığı derslere, bazan da Radloff'dan aldığı derslere bağlı kalması. Türk dilinin ayırıcı niteliğine ters düştüklerinden, sözdizimi bakımından kusursuz olsalar bile, bazı yorumların kabul edilebilir olmadıkları farkedilmeli; muhakkak farkedilmiş olmalıydı. İki ya da üç kez o bunu söylemeye çalışmıştır; biz ise, onun gösterdiği bu çekingenlikten dolayı ancak üzüntü duyabiliriz. Buna mukabil, Türk yorumcu, kendini belli eden yanlışları düzeltmek ve sözlükle ilgili boşlukları doldurmak içindaha az sıkıntı çekmiştir. Bu alanda, o, gerçekten itiraz edilemeyecek bir otoriteye dayanabiliyordu: Kaşgar'lı

Mahmud'unkine (Kaşgarlı Mahmud'un eserine). Biz, bu eserde, ona, kökleşmiş âdete bakarak, "Kaşgarî" diyoruz. XI. yüzyılın bu sözlük yazarının sahibolduğu değerlerini hatırlatmak pek fazla mümkün değil. Her ne kadar az önce sözlüklerle ilgili saygı dolu bazı sitemler yaptıysak da, Kaşgarî'nin eserini burada istenmiyerek söylendiğini eklemek zorundayız. Kaşgarî'nin eseri, bir sözlükten daha öte bir şey. O, sırası gelince, zamanın Türk lehçelerinin karşılaştırmalı bir dilbilgisi, bir sosyoloji kitabı, bir şiir ve atasözleri antolojisi; kısacası, türkolojinin son günlerindeki ilerleyişlerinin büyük bir kısmını borçlu olduğu canlı bir yapıt. Bu eserden yararlanırken, H.Namık Orkun'un ne kadar iyi esinlenmiş olduğunu söylemek anlamına gelir bu. Metinlerde düzeltme yapmadığı zaman, o, iyi sonuçlara ulaşmıştır.

Türkologlar, bugün, aynı şekilde, A.von Gabain'in dikkate değer eseri "Alttürkische Grammatik"i ellerinin altında bulundurmaktadırlar. Bu eser, ortaçağdaki Türk dili hakkında o zamana ait olan bilgileri biresimsel bir biçimde (sentez yaparak) sunmaktadır. Eserin son kısmını oluşturan "deyimler sözlüğü" o zamana kadar anlamı aydınlığa kavuşmamış olan pek çok kelimeye ışık tutar.

Biz, bütün bu yeni belgelerin ışığında, yazıtları inceledik. Onların basit birer savunma söylevi olmadıkları kanısına pek çabuk vardık; bu yazıtlar, Yukarı-Asya'nın bir dönemine ait ne tarihini yeniden yazmaya, ne de durumunu tekrar canlandırmaya pek yarayabilirler, ne de yaramaları gerekir.

Girişimde bulunduğumuz bu işi yaparken, kıymetli kozlardan yararlandık. B.T. metninin karanlık noktalarını bir taraftan yoketmeye çalışıp, diğer taraftan eleştirmeli bir baskısını verirken, Yüksek Öğretim Okulunda öğretim müdürü M. Bazin'in 1951-1953 yıllarında sunacağı konferanslarını, K.T. anıtlarının incelenmesine ayırdığını öğrenmek, bizim için en hoş giden sürpriz oldu. Orada hazır bulunmamız, fizikî bakımdan pek mümkün olmadığından, araştırmalarının sonucunu bize bildirmeyi kabul etmesini M.Bazin'den istedik. O, bunu, dünyanın en iyi inceliğiyle yaptı ve bize yayınlanmamış tercümesini ilettili. Onun bu bilimsel dayanışma jestine karşı, burada, minnettarlık duyduğumuzu belirtmekten mutluyuz. Çevirisini haklı gösterecek açıklamaları yazar henüz yayınlamadığından, bu çevirinin, bize bazı noktalar hakkında sorunlar çıkardığını saklamayacağız. Aynı şekilde, B.T. metni konusunda yararlanılabilecek duruma getirmiş olduğumuz yeterince çok

sayıdaki varsayımlar hakkında bütün uzmanların onayını elde etme hayaline kapılmıyoruz. Bununla birlikte, bu yorumlardan yola çıkarak, konumuzu ele alıp işledik.

Ongin yazıtına gelince, Sir Clauson'un 1957 sonunda yayınlanan "*Journal of the Royal Asiatic Society*"daki bir makalesini buna tahsis ettiği zaman, bizim çalışmamız çoktan sona ermişti. Türkologların yazıtlarla ilgili belgelere karşı gösterdikleri ilginin bu yeni kanıtından daha fazla bizi hiçbir şey memnun edemez.

Böylece yazıtlara ait metinlerin içeriğiyle ilgili bir eleştiriden yola çıkarak, çalışmamızı özümledik. Bizim katkımız burada duruyor. Bununla birlikte, bazı aydınlatıcı bilgiler vermeye ve tasdike yarayabilen başka kaynakları da ihmal etmiş değiliz.

Bizans kaynakları (Ménandre, Théophylacte) bizi meşgul edenden çok daha önceki bir dönemle ilgiliderler; üstelik sadece batı'daki Türkler ile ilişkileri ele alıp incelerler. Böyle olmakla beraber, bilhassa gelenekleri, dinî anlayışları ilgilendiren hususlarda ilginç mukayese hususları sağlarlar. Bizans kaynakları, bize, dikkate değer bir evrimin varlığını ortaya çıkarmamızı sağlarlar. Arap kaynakları, bize, bir ayrıntının dışında, pek yararlı olmamıştır. Arapların Bactriane'a gelişi, ancak 705'e kadar çıktığı ayrıntısının dışında, arap kaynakları, bize, pek yararlı olmamıştır. Öte yandan, 707'den 711'e kadar süren seferlerin dışında, Türklerin, batı ile çok ileri bir tarihten önce artık ilişkileri olmamıştır.

S.Julien'in doğudaki Türkler (özellikle T'ang şü) ile ilgili belli başlı çin kaynaklarına ait yaptığı çalışmalar, Chavannes'ın batı'daki Türkler hakkındaki çalışmaları gibi, üzerinde durmamıza gerek kalmayacak kadar tanınmıştır. Bununla birlikte, yeterince çok önemli hatalarından dolayı, S.Julien'i kınayan günümüz çin dili bilginlerinin görüşüne göre hareket ettiğimizden, Chavannes'ın çalışmalarına S.Julien'inkilerden daha fazla güven gösterdik. Bizzat kendimiz çin dili bilgini olmadığımızdan, başvurduğumuz bütün çevirilerin doğruluğunu elbette saptayamadık.

II. BÖLÜM

A. OLAYLARIN GELİŞİMİ

Yaklaşık 690'dan 740'a kadar uzanan yarım asırlık bir zamanda, Yukarı Asya, kendini siyasal bir güç yaptığını, bu siyasal gücü benimsediğini, daha sonra da bu gücünü kaybedip yok olduğunu görmüştür; öyle ki yeniden diriliş döneminin tam içinde bulunan Çin bile, aynı şekilde Türk kökenli olan T'o-pa hanedanlığı ülkenin kuzeyinde kurulduğu sırada, IV. yüzyılda başına gelen akıbetten kurtulmak için, onun tüm siyasetine ve askerî sanatına ihtiyacı olmuştur. Bugünkü Moğolistan ve Kansu'dan gelen katkılarla zenginleşen bu aynı güç, yeterince cesarete ve düzeni sağlayıcı üstün bir yeteneğe sahip olmuş, arap fatihlerine karşı, Semerkant'ın ötesinde Sogdak'a kadar uzanan kesime etkili olacak, gerçekten de çeşitli şansların yanısıra enerjik liderler bulmuştur. Abartarak özetlendiğinde, Göktürkler (bizim Kök-türük'ler)'in, ancak geçici bir süre için, Kingan tepelerinden Amu-derya'ya kadar uzanan bir imparatorluk kurmuş olduklarını söylemek mümkün olmuştur. Kuşkusuz, gerçek bambaşkadır. Ne güneyde İmparatoriçe Wu Heu'a (Wou Tseu-t'ien) ait Çin'e göre, ne güneyde, ne kuzey-doğuda, ki burada bir ara birlik kuran Oğuzlar, 715'den itibaren sürekli ayaklanma halinde olacaklardır, ne kuzey-batı'da ki burada ise, pek çok defa mağlûp olan, fakat baş eğmeyen Kırgızlar, bir asır daha sonra, kendi sıraları geldiğinde, Orhun havzasına egemen olmak için yeterli gücü muhafaza edeceklerdir; batı'da da, Coungarya ovasında, ki burada batı Türkleri geçici bir sürenin dışında hiçbir zaman iktidardan ayrılmayacaklardır; hatta ne uzaktaki Sogdak'da, ne de uzlaşmaz Tibet'te, Göktürkler, sağlam bir iktidara sahip olacaklardır.

Ne bir devletin ne olduğu düşüncesine sahiptirler, ne de böyle bir devlet kurma isteğine. Khoşo-Tsaidam anıtlarında, ataları Bumin ile İstemi'nin bozkırın tümüne hükümdarlık ettikleri geçmişte kalan zamanın özlemine ait bir malenkoli vardır. Bizzat kelimeler, bizim bir doktrin diye adlandıracağımız şeyi açıklar: boy (bod) düşüncesinden bir olaylar (bodın, bodun) topluluğuna ait doktrine ve sonunda da, işi, her ne olursa olsun düzenli bir Devleti belirten "İmparatorluk" sözcüğüyle ifade etmeye götüreceğimiz "el" doktrinine varılır. Bu "el" sözcüğü, bizim siyasî kurumlar hakkındaki bölümümüzde uzun uzadıya incelenecektir.

Türklerin bu düzenli Devlet kavramına pek açık bir şekilde sahip olmuş oldukları, K.T. anıtlarında defalarca karşılaşılan bir ifadeden de anlaşılır: Bu "hendiadyoin"dir: "et" -yarat- (kurmak ve düzenlemek) (Bkz. Özellikle: I.D. 1, I.D. 20, II.K.9; II.D. 17; I.D.3 = II.D. 12; I.D.10= II.D.9). Formül, bizzat Türk halkı için olduğu kadar, düşman halkları için de, pek geçerlidir. Bir karışıklık, kurulu düzeni yıktığı zaman, o meydana çıkar.

Çoğu zaman dışta bir müdahalede o şu bahaneyi kullanır: Türkler, sadece Sogdak ulusunu oluşturmak ve örgütlemek için, Demirkapı'ya doğru sefere çıkmaktan söz ederler. Türkler için fetih, düzensizlik yerine düzen, kargaşa yerine istikrarlı bir iktidar ikame etme arzusunu temsiledir. Seferlerin gerçek gayesi, elbette farklı olabilir; stratejik (askerî) ve iktisadî düzene ait sebep olabilir. Ne var ki bu organizasyon kaygısı, siyasî iktidara ait çoktan yeterince gelişmiş olan bir görüşü (anlayışı) da gösterir.

"Et" -yarat- deyiminin bir değişik biçimi, Bain-Tsokto (satır 43): "et- yiğ-". Kullanım aynıdır. Burada aynı şekilde yenilmiş olan On-Ok'ların ulusunu örgütlemek sözkonusudur. Bununla birlikte anlamı "derleyip toplamak" olan "yiğ", bize, K.T. anıtlarının "yarat"ndan daha az kuvvetli ve daha az anlaşılır görünüyor, B.T. yazıtı, daha önceye ait olduğundan ve muhtemelen diğer anıtların ilk örneğini teşkil ettiğinden, bir fiilin bir başkasının yerine kullanılmasının, bir parça muğlak olan bir kavramı açıklamak ihtiyacından kaynaklandığı düşünülebilir. Tonyukuk'un daha çok askerî plana ait hususu Bilge'nin ise, daha çok siyasî plana ait hususu kastettiğini söylemek cesaretini kendimizde bir bulabilseydik.

Bu dikkate değer birlik kavramına sahip olan Türkler, onun uygulamasında başarısızlığa uğramışlardır. Onların kendilerine kattıkları boylar (kavimler), kendilerine bağladıkları uluslar, eşi benzeri olmayan bir özgürlük arzusuna (bağımsızlık arzusuna) sahiptiler; komşu reisler de aynı hegomanya arzusunu taşıyorlardı. Çin, onların isteklerini kamçulamak suretiyle malûm isyanları çıkartıyordu (ipek yoluna hakim olacak olan güçlü bir devletin kurulmasından öylesine korktuğundan) batı'da arap askerî gücü, her yıl daha fazla güçleniyordu; Türk askerî üsleri ise, bugün söyleyeceğimiz gibi, pek aşırı uzaklarda bulunuyorlardı. İçeride ne entrikalar, ne de saray dramları noksan oluyordu; hiç olmazsa Kapgan'ın

saltanatının son yıllarında. Bir temel unsuru, bilhassa bir eksiklik teşkil ediyordu: iktisadî destek. Seferler bunu sağlamıyordu. Dört ana yön (doğu, batı, kuzey, güney)'e doğru yapılan seferler, bu denli uzaklara olursa, hiç bir siyasal güç (iktidar), ayakta kalamaz. İmparatorluğun ayakta kalabilir olması için, hiç kuşkusuz, sahip olduğu askerî kuvvetin yanısıra bilhassa büyük ticaret yollarının da sahibi olması gerekmiştir. Bu amaca asla erişilememiştir. Oysa ganimet veya fidyeye dayanan bir iktisadî sistem kurulmaz.

Bu aydınlatıcı bilgiyi vermiş, gerçeğe ait aşırı geniş veya aşırı yeni olan saçma görüşe karşı bu uyarıyı yaptığımızdan; olayların tetkikini, ayrıntılı olarak, tekrar ele almak istiyoruz. Onların siyasî alana yansımaları ne olursa olsun, bu olaylar o kadar çok önemli olduğundan ve de hemen hemen bütün Asya ülkelerini ilgilendirdiğinden, şimdiye kadar yayınlanmış olan araştırmaları bir daha gözden geçirmek veya bunların bir eleştirisini sunmak suretiyle faydasız bir eser meydana getirilmediğini umut edebiliriz. Üstelik bu olaylar, "ebedî olan taş" üzerine kaydedilmiş olma imtiyazına sahip olmuşlardır; öyle ki onlar, sahip olduğumuz Türk edebiyatına ait ilk belgelerin konusunu (temasını) teşkil ederler. Bu edebiyat ile olan ilgi, buraya kadar, hemen hemen filoloji ile sınırlanmış bulunuyor. Filolojiye, o uçsuz bucaksız bir alanın kapılarını açıyor. Onun tarihî değeri sanki ihmal edilmiştir. Bu dönemin tarihi için, S.Julien ve Chavannes tarafından incelenmiş olan çin kaynaklarından alınmış olan, üstelik çok zengin olan bilgilerle genellikle yetinilmiştir. Özel bir adı olan bir yer, bir insan ismi, bir sıfat dolayısıyla, insan araştırmalara, ilginç tartışmalara sevk edilmiştir pekâlâ; fakat, insan böylelikle, ancak neticede bölük pörsük görüşlere ulaşmıştır; bizim bildiğimiz kadarıyla asla bütüne ait bir incelemeye girişilmemiştir. Yazıtsal belgelerin en iyisi olarak bilinenler, uzun lirik bölümlerdir. Bunlar, üstelik, çok çekici ve görkemlidir. Geri kalan kısım, ilginç olmaktan uzak, yavan, fazla değeri olmayan kısım olarak görünür. Değişik anıtların bize, kâh bir aydınlatıcı bilgi, kâh bir tamamlayıcı bilgi, bazan çin kaynaklarıyla bağdaşmayan bir bilgi verdikeri hiç şüphe yok ki olmaktadır. Öte yandan, şu ya da bu sebepten dolayı, Çinlilerin bilmedikleri, ya da adları anılmaya layık görülmemiş olan belli bir sayıda olay yüzünden onların inceden inceye tetkiki kaçınılmaz olmaktadır. Bizim görevimiz, Türk kaynaklarının verdiği tüm temel başvuru bilgilerini kaydetmek ve lüzum görülünce, imkân olursa (olunca) çin kaynaklarıyla bir karşılaştırmaya girişmekten ibaret. Hatta, hiç olmazsa

en aşikâr belirtileri içinde, bu yarım asırlık tarihi, yeniden anlatabileceğimizi ümit ediyoruz.

Bu incelemede, Sir Clauson'un son zamanlarda yapmış olduğu çalışmasına rağmen, aydınlığa kavuşmamış olan ve her hal ve kârda tarihî sıraya ait kesin bilgiler sağlamak zorunda görünmeyen Ongin yazıtı biraz önemsiz görülebilir.

Buna karşılık, K.T.'nin I ve II sayılı anıtları, çok büyük bir önem arzederler. M. Bazin'in pek yakında yayınlamayı düşündüğü yeni çeviri, pek çok karanlığı ortadan kaldırmakta ve neticede sadece şiir dolu değil, her çeşit bilgi de dolu olan anlaşılır bir metin sunmaktadır. Onun, bilimsel bir dayanışma davranışı içinde ilk nüshasını bize iletmeye razı olmasını vurgulamak bizim için bir zevk olmaktadır.

Biz kendimiz, bütün eleştirilenlere, Tonyukuk yazıtı denen B.T. yazıtının tamamen yeniden bir yorumunu yapmalarını teklif ediyoruz. Biz bu belgeden çok büyük miktarda delil elde etmiş bulunuyoruz.

Burada çok büyük bir güçlük ortaya çıkıyor. Hemen hemen çağdaş olan K.T. anıtlarıyla B.T. yazıtı, aynı olayları mı anlatıyorlar, tam tamına aynı döneme mi aitler; veya onların herbirine ait içerik, köküne kadar farklı mı? En başta ele almamız gereken sorun bu.

B.T. yazıtında nakledilen tarihî olaylar nelerdir? Tonyukuk, görgü tanığı olarak, hangi seferleri anlatmaktadır? İster yalnız başına olsun, ister kağanın yanında olsun, olaya kim katılmıştır?

Tonyukuk'un öyküsünü, noktası noktasına tekrar ele aldığımızda aşağıdaki ayrıntıları elde ediyoruz:

1) İleriş'in tahta çıkışı;

2) Otuz Oğuzların kışkırtmasıyla Türklere karşı bir güç birliği oluşuyor. Bu koalisyonda Otuz Oğuzlardan başka Çinliler ve Kitanlar da yer alıyor. Türkler daha önce davranıp, Ötüken ormanına ulaşmak için kuzeye doğru yürüyorlar. İneklerin Gölü (İnigek Köl) zaferi, Oğuzların teslimine ve bölgedeki bütün halkın birleşmesine sebep oluyor;

3) Çin'e karşı bir sefer düzenleniyor, 23 kentin yerlebir edilmesiyle sonuçlanıyor ve Türklere, Pe-çi-li körfezine ulaşma imkânı sağlıyor;

4) Çinlilerin, On-Oklar (yani batı'daki Türkler, onların en etkin kolları "Türgiş"ler)'in ve Kırgızların katıldıkları yeni bir koalisyona oluşuyor.

Kögmen tepelerinin ötesindeki ilk savaş, Kırgızların, Ani kıyılarında bozguna uğramalarıyla ve Kağanlarının ölümüyle sonuçlanıyor:

İkinci bir savaş, Türkleri, Türgiş ve On-Oklar ile Altay ötesinde, büyük bir ihtimalle Cungarya (Yarış) ovasında, karşı karşıya getiriyor ve de Bolçu savaşında On-okların ahalisi tümüyle bozguna uğramış, onun "yabgu"su ve "şad"su öldürülmüş; kağanı esir edilmiş; On-Okların ahalisi zamanı gelince toparlanır;

5) Böylece doğudaki Türklerin komutası altında kurulmuş olan büyük ordu, güle oynaya batı'ya doğru yürür. Transoxiane'in zenginlik kaynaklarına doğru Demirkapıya kadar gerçek bir askerî gezinti gerçekleştirir. Dikkate değer bir ganimet sağlanır.

Bizzat kendi anlatımına göre, Tonyukuk'un askerî faaliyetinin içinde sadece en belirgin olayların yer aldığı özet böyledir.

Bu savaşların ve seferlerin kimlikleri tespit edilebilir mi? Geçerli bir tarih önerilebilir mi? Pek çok yorumcu buna teşebbüs etmiştir. Genellikle iki tezin karşısında bulunuyoruz:

Radloff ve Hirth'a göre, olaylar, ancak İleriş-Kutlug'un saltanat döneminde (682-691) cereyan etmiştir. Metnin hızlı bir biçimde okunuşu, insanı bu neticeye götürüyor. Gerçekten de, Transoxiane'a yapılan sefere ait öyküden sonra, seferlerinin sayısal bir özetiyle İleriş Kağan'ın adı, yeniden ortaya çıkıyor (48. sayfanın sonu, 49. ve 50. sayfalar). Daha sonra Kapgan'ın tahta çıkışından sözedilmiştir (satr 51). Bu satırdan itibaren yazıt, iki hükümdarın ve onların vefakâr bakanının mediyesinden başka bir şey artık vermiyor.

Thomsen'e göre, tam tersine, sadece Otuz Oğuzlara karşı yapılan sefer, İleriş'in dönemine aittir ve yukarıda sözü edilen sonraki bütün olaylar, Kapgan'ın

saltanat döneminde cereyan etmiştir ve de Khoşo-Tsaidam anıtlarının anımsattıklarınıninkilere tam tamına özdeş olarak. Bu tezi desteklemek için, Thomsen'in kafasında çeşitli nedenler canlandırdığını hatırlatmak uygun olur (Turcica, s. 92 ve sonrası). O şöyle diyor:

"Önce, bu olayların artarda gelmeleri ve de onların dikkate değer sayıdaki ayrıntısının birbirlerine o kadar çok benzer olmaları, bütün bu benzerlikler, onların Türklerin tarihinde iki defa ve de aynı tarzda tekrarlanmış olduklarının farzedilmesine yol açacaktır. Kırgızlara karşı yapılan onların kağanlarının öldürüldüğü ani taarruzun ardından Kōgmen (.....) karlarının arasından aynı şekilde geçilir; sonra Altun-jıs'ın ve İrtiş ırmağının ötesinde Türgiş (batıda'ki Türkler)'lere karşı yapılan savaş ve son olarak Sogdak'a yapılan sefer, hep aynı tarihî nakarat karşımıza çıkar".

Sonra Thomsen, bazı deyimlerin birbirlerine benzediklerini düşünüyor (uda basdimiz -uka basdimiz). Sonuç olarak, tarihi sıraya ait deliller veriyor:

a) İltiş döneminde, yani batı Türkleri birliğinin henüz bozulmamış olduğu bir zamanda bir "Türgiş Kağan"ın mevcut olabileceği konusunda bir akıl almaz durum söz konusudur;

b) Tarduş şad ünvanı, doğudaki bir Türk prensine, bu durumda, Me-ki-lien-Bilge'ye, ancak 698'de ya da 699'da, yani İltiş'in ölümünden 6 veya 7 yıl sonra verilmiştir.

Her iki tez birbirlerine tamamen zıt olup, görünürde her ikisi de ortadan kaldırılamaz durumdadır.

Thomsen tarafından sunulan tarihi sıraya ait iki delil, aynı eşit değerde değildir. Birincisi için, ünvan İltiş döneminde mevcut olmadığına ve batı'daki Türkler için bir tek kağanın mevcut olması gerektiğine göre, Konfederasyonun en etkin (faal) elemanı olan Türgişlerin başına (reisine) bu ünvanı vermekten, Tonyukuk'u hiçbir şey alıkoyamazdı. Yazarın düşüncesine göre, bir ulus, kendine ait görüntüde bir kağanla donanmış olduğu zaman ancak gerçek varoluşa sahiptir. Bu psikolojik bir husustur; bunu bilmemek pek bilmemekten gelinemeyecek bir psikolojik bir özelliktir (husustur). "Türük Sir Bodun" adının İltiş Türklerine tatbiki

gibi bir tahmin olabilir. (B.T.'nin 3. satırı) Yeğenini, "Tarduşların Şadı" diye adlandıran Kapgan'ın bu husustaki düşüncesi, her ne kadar 697'den itibaren var idiyse de, doğudaki Türkleri belirten "Sir", "Türük-Sir" bileşik deyimini, ancak 698'de Cungarya'nın fethinden sonra şekillenir. Thomsen'in bu ilk delilinin yine de önemsiz olmadığını düşünüyoruz.

İkincisi, söz götürmez bir biçimde, apaçıktır. Şayet biz, bu bilgiyle, Tarduşların Şadı ünvanının Me-ki-lien'e veriliş tarihi hakkında mutabakat halinde değilsek, bu adlandırmanın, daha aşağıda belirtmeğe çalışacağımız gibi, 698 veya 699'dan daha ziyade, 697'de gerçekleştiğini düşünürsek, olay, her hal ve kârda, İltiş'in ölümünden sonra meydana gelmiştir. Zaten, başkaca hiçbir kaynak, İltiş tarafından Sogdak'a karşı girişilmiş her hangi bir sefere ait varsayımı desteklemiyor. İltiş'in yeni doğan İmparatorluğu kurmakta ve onu doğudaki, kuzeydeki ve güneydeki komşularına karşı müdafaa etmede uğraşı pek fazla olmuştur. 43. satıra gelince, Tonyukuk İltiş'in görevinden sözediyor ve de şunu söylüyor: "İltiş kağan, Çinlilere karşı onyedî defa mızrak mızrağa geldi; Kitan'lara karşı yedi kez mızrak mızrağa geldi; Oğuzlara karşı beş defa mızrak mızrağa geldi." Kanıt kesin: Tonyukuk'un İltiş'in ünvan listesinde, öyküsünde o kadar büyük yer verdiği, bu kadar parlak bir olayı unutmuş olmasını hiç bir mantık kabul etmez.

Thomsen, yine de, yazıtın genel yarısını ilgilendiren hususta haklı. Yazıt, içerik bakımından, söylevin anlatım biçimi bakımından ve hatta yazı özellikleri bakımından apaçık bir biçimde birbirlerinden farklı olan üç kısım ihtiva eder.

8. satırın sonuna kadar uzanan birinci kısım, İmparatorluğun kuruluşunu anımsatıyor; 9. satırdan 49. satıra kadar olan satırları ihtiva eden ikinci kısım, askerî olayları özet olarak anlatır. Askerî olaylar derken, iz bırakan, sadece zaferle sonuçlanan olayları kastediyoruz ve de bizim tezimize ana konu teşkil eden "Tonyukuk'un kişisel olarak bizzat katıldığı" olayları kastediyoruz; üçüncü kısım, en edebî olanıdır; öte yandan değerli niteliklerini açıklayacağımız bir dilde, iki hükümdarları dönemindeki, üstelik de onların sadık danışmanı Tonyukuk aracılığıyla, Türk ulusunun yüceliğini terennüm eder.

O zaman ortaya çıkacak tek sorun, İltiş'in hükümdarlık dönemine ait olan olayların arasında ayırım çizgisi koymak meselesi olacaktır. Khoşo-Tsaidam ile Bain-

Tsokto yazıtlarında yer alan olayların tamamen özdeş olduğunu öngerçek olarak kabul eden Thomsen'a göre, durak, 18. satıra doğru yer alır,yani, Kapgan saltanatı dönemine ait olması gereken Şantung seferinden önce yer alır. Bu alimin dediği gibi bir değerlendirme yaparsak, o zaman Tonyukuk tarafından o kadar kısa bir biçimde anlatılan bu seferin, Khoşo-Tsaidam anıtlarında yer alan seferle özdeş olduğunu (aynı olay olduğunu) kabul etmemiz gerekecektir. Khoşo-Tsaidam anıtları bu olaya önemli bir yer verir. Bu olay, Ming-şa'da, Çaçasengün'ün çin ordusunun tam yenilgisiyle sonuçlanmış olup, 705'de cereyan etmiştir. Fakat, o zaman, Tonyukuk'un, Kırgızlara karşı yapılan seferden önce'ye, bu bölümü yerleştirmiş olmasını, nasıl izah edeceğiz? Her hal ve kârda 699'dan daha sonra olmasının pek mümkün olmadığını bildiğimiz, Tarduşların şadı ünvanlı Me-ki-lien bölümünü nasıl izah edeceğiz? Me-ki-lien bölümünün, ne olursa olsun, 699'dan sonraki bir döneme pek ait olamayacağını biliyoruz. Gerçekte bir başka olay sözkonusu. Tonyukuk tarafından anlatılan olayların Khoşo-Tsaidam anıtlarının anlattıkları olaylara çok benzer (özdeş) olup olmadıklarına, olumlu ya da olumsuz karar vereceğimiz zaman, bu olayı tekrar ele alacağız.

Bu özdeşliği gözönünde tutarak, Thomsen'in çarpıcı ifade benzerlikleri düşlediğini, daha önce söylemiş bulunuyoruz. Fakat Thomsen şunu da saptamaktadır: "her iki öyküde yer alan bazı ifadelerin benzerliği bile (uda basdımız-uka basdımız), bu kahramanlıkların hatırasının, Türklerin geleneğinde yeterince sabit bir biçimde belirginleştiğini sanki göstermektedir." (Turc. 94). Eğer biz iyi düşünürsek, beylikleşmiş söz (klişeleşmiş basma kalıp söz), bahis konusudur. O zamandan beri, aralarında herhangi bir taraftan belli bir benzerliğe sahip olmaları şartıyla, farklı olaylara, bu beylikleşmiş sözlerin uygulanabildiği kanaatindeyiz. Oysa, "uka basdımız" ile "uda basdımız" (= düşmanlara uykudayken saldırdık) ifadelerini tekrar ele almaya gelince, bunlara, Tonyukuk'un (T. yazıtının) 28. satırında aynı şekilde yer alan: "U sünigin açdımız" (= mızrakla uykuyu -düşmanların uykusunu- açtık) beylikleşmiş sözünü eklemek de gerekirdi. Oysa bunlar, saldırıda baskının etkisinden en yüksek derecede yararlanmaktan ibaret olan herkesin başurduğu bir yöntemi gerçekten de sadece ifade ederler. Beylikleşmiş söz, edebî anıtların her birinden belki de çok önceye (çok önceki bir döneme) ait. Bunlar askerlikle ilgili teknik terimlerdir. Tonyukuk, pek doğal olarak bunları kullanmıştır. Diğer anıtlarda, örnekleme yoluyla

veya daha da basit bir ifadeyle, onlardan daha anlamlısı daha iyisi olmadığından onları kullanmışlardır. Bunlardan ve de farklı metinlerde bulunan birçok başka ifadeden de büyük yarar sağlamak pek mümkün olmayacaktır. Söylediğimiz gibi, bu döneme ait anıtların ilk ortak örneği olma şansına, bu büyük şansa, Bain-Tsokto yazıtı sahiptir.

Özdeşlikten yana, Thomsen'in ikinci delilini teşkil eden olayların art arda gelişi, daha uzun bir incelemeye değer. Şayet, Tonyukuk'un öyküsünde ve Khoşo-Tsaidam anıtlarında görüldükleri gibi olayların sıralanmasını karşılatırmaya kalkışırsak, sonuçta; Thomsen'ininkinin mutlaka tam tersi olan şu sonuca ulaşırız: Kırgızlar ile Türgişlere karşı yapılan iki seferin artarda olması bir yana bırakılırsa, bu iki anlatımda, hiç bir şey (olay), aynı döneme ait değildir.

Daha yukarıda, Tonyukuk'un katıldığı seferlerin aşağıdaki gibi tarihî sıralamada cereyan ettiğini görmüştük. Oğuzlara karşı sefer, Çin'e karşı sefer; Kırgızlara karşı sefer, sonra Türgişlere karşı sefer, Sogdak'a karşı sefer. Bu olayların hiçbirinde tarih belirtilmemiştir; fakat biz, bu boşluğu doldurabiliriz. K.T. anıtlarında kronoloji bellidir; olayların devamı iyi yerleştirilmiştir. Bu olaylara ait verdiği tabloyu Thomsen'dan alıntılatalım (*Inscriptions de l'Orhun déchiffrées*, s.95) (yazarın sonradan, Bang müdahalesinden sonra keşfettiği sayı koymada yapılan hataları basitçe değiştirerek); o halde şöyle diyeceğiz: 28 yerine 18, 31 yerine 21, vs.

	<u>Khan'ın yaşı</u>	<u>Tegin'in yaşı</u>
-Babanın ölümü	8	7
-Sogdak'lara karşı sefer	18	16
-Karluk'lara karşı sefer	21	20
-Çinliler'e karşı sefer	22	21
-Kırgız ve Türgiş'lere karşı sefer	27	26

Bütünü sağlamak için, Türgişlere karşı yapılan seferin ardından hemen sonra adı zikredilen Sogdak'a ikinci bir seferi, Kül-tegin 27 yaşındayken Karluklara karşı yapılan yeni bir seferi; 30 yaşındayken yapılan Yamıgh savaşı ve bilhassa Türkler ile Oğuzları karşı karşıya getirmeyi sürdüren korkunç savaşlar ile birlikte ilâve etmek gerekirdi. K.T.'nin I numaralı anıtı uzayıp gider; oysa II numaralı anıt, Bilge 34 yaşındayken Oğuzların Çin'e gidişi yüzünden çıkan savaşın sonucu hakkında ilginç

açıklamada bulunur. Anıt II, oldukça meçhul (karanlık) savaflara telmihte de bulunur. Oradaki öykü, taşın eksikliği nedeniyle boşluklarla doludur; fakat, Kültegin'in ölümünden hemen önceki ve ölümünden sonraki aşırı müphem döneme aittirler. Anlatılan son mücadele, "Töngkes" dağı savaşıdır; o sırada Bilge 50 yaşındaydı; yani, ölümünden bir yıl öncesiydi.

Bu iki grup anıtta adı geçen bölgelere yönelik, sırf seferlerle yetinerek fevkâlâde bir ayrıcalık saptanır. B.T. yazıtı, Oğuzlara karşı yapılan bir seferle başlar. Sogdak'a yapılan seferle son bulur. Khoşo-Tsaidam anıtları, bütünü içerisinde incelenirse, Sogdak'a karşı yapılan bir seferle başlayıp, Oğuzlara karşı yapılan savafla son bulurlar. Olayların bu sonuncu anıtlarda tarihleri belirtildiğinden, bu iki yazıt grubundaki olayların özdeş olduklarını kabul etmek için, daha önceden Tonyukuk'un olayların gelişmesini tersine sıralama içerisinde anlattığı iddiasını kabul etmek gerekir. Bu benimsenmesi zor bir görüş değerlendirmesi.

Üstelik Tonyukuk'un, Karluklara karşı yapılan herhangi bir seferden hiç söz etmediği görülecektir. Gerçekten de bu sefere katılmadığını saptıyoruz.

Gerçekten de, Türk sayısal sıralaması hakkında başlangıçta yaptığı hata, Thomsen'i ikinci bir hataya sürüklemiştir. Sogdak'a karşı yapılan ilk seferi Bilge'nin, (metnin belirttiği 17 yaşında değil) 27 yaşında olmuş göstermesi yüzünden, Thomsen, bu seferi, 710-711'e yerleştiriyor. Oysa, bu sefer, 700-701'de yapılmıştır. Adı olup kendi olmayan ordu komutanlığı, o sırada, pekâlâ İnel Kağan'a ve Tarduşların şadına aitti. Bu da, Me-ki-lien Bilge'den başkası değildir; fakat, askerî harekâtların gerçek yönetimi, Kapgan'ın arzusuna rağmen Tonyukuk'a aitti. Hatta, aynı bölgeye ikinci bir seferin olmasıyla kolaylaşmıştır. Khoşo-Tsaidam anıtlarında da, biçimsel olarak bu ikinci seferden söze edilmiştir; fakat bu seferde Tonyukuk yer almamıştır. Oysa, bu ikinci sefer, elbette 710-711'de yapılmış ve 712'ye kadar, hatta 713'e kadar uzamıştır. Tonyukuk, elli yaşındayken Sogdak'a yapılan ilk seferi yönetmiş, altmışındayken, hiç kuşkusuz, kendi istemediği halde Saraydan ve savaflardan uzakta yakında kendi anıtının dikilmesi gereken Yukarı Tola Vadisinde inzivadaydı; orada, "Hatıralarını" yazıyordu.

Farklı anıtlar tarafından anlatılan olayların özdeş olduklarını göstermek istediği zaman, Thomsen'in muhakemesinin baskın yanı, Kırgızlar ile Türgişlere karşı

yapılan sefer sırasında, aynı olayların, (tekrar teriminin içerdiği "pek çok" anlamında) tekrarıdır. Mesela daha yakından incelenmeğe değer. Bu, bize, aynı zamanda, iki belge serisinde sözü edilen Çin'e yapılan seferlerin özdeşi mi yoksa tamamen farklı mı olduklarını görmek (öğrenmek) fırsatını verecek.

Çin'e yapılan seferleri ilgilendiren şeyler hakkında, metinlerin incelenmesi, (farklı olaylardan söz edildiğini ispatlamaya tek başlarına yeterli olacak şekilde) farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. B.T. yazıtının 81. ve 19. satırlarında Tonyukuk şöyle duyuru yapmaktadır: "Türük bodun olurğalı. Türük kağan olurğali, Şantum balıkka Tuluy Ögüzkü tegmiş yok ermiş. Kayanıma ötinip sü elitdim. Şantum balıkka Taluy ögüzkü tegürtim. Üç otuz balık sıdı. "; yani: "Türk ulusu hükümlerlik ettiğinden beri, bir Türk kağan hükümdarlık ettiğinden beri, Şantung'un şehirlerine ve okyanusa ulaşan bir kimse yoktu. Kağanını teşvik ederek, orduyu ilerlettim. Şantung'un şehirlerine ve Okyanus ırmağına sevkettim. Yirmiüç şehir ele geçirildi."

K.T. anıtlarında, I.D, 17'de II.D, 15'e tekabül eden kısımda şu okunmaktadır: "eçin kağan birle ilgerü yaşıl ögüz şantun yazıka tegi süledimiz."; yani: "amucam kağan (Kapgan kağan) ile biz doğuya, Yeşil Irmak (le Hoang-ho) ile Şantung ovasına doğru bir sefer yaptık."

Şu halde her iki yanda da ulaşılan hedeflerde ciddî bir ayrıcalık saptanıyor. Berikinde okyanusa ulaşıyor, orada sadece Hoag-ho ırmağının adı geçiyor; ötekinde, Şantung'un şehirleri, orada sadece ovanın adı geçiyor. İkinci sıradan metinlerde ulaşılan yerler ilk metindekinden daha az mesafededir. Şayet B.T. yazıtı, ilk temel örneklik görevini iyi yapmışsa, Bilge'nin, Tonyukuk'un kendine ait olan bir seferi bizzat kendi hesabına aktarma cesaretini göstermediği apaçık görülüyor. Birazdan göreceğimiz gibi, bu sefer, Bilge'nin henüz askerî hiçbir ünvanı olmadığı bir yaşta ve bir sefere katılamayacak kadar pek çok genç olduğu bir döneme aittir.

Metine ait bir ikinci parça, bu görüş biçimini (tarzını) tamamen tasdik eder; şöyle ki: II,K,2'ye tekabül eden I,G3'de, gerçekten, şunlar okunur: "ilgerü Şantun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig teğmedim"; yani: "Şantung ovasına doğru sefer yaptım, "kiçig" (az farkla) okyanusa ulaşamadım (okyanusa ulaşmam için az bir mesafe kalmıştı). Thomsen tarafından zaten yeterince kötü anlaşılmiş olan bu "kiçig",

bir güçsüzlük itirafıdır ve kısa zaman önce Tonyukuk tarafından gerçekleştirilmiş olan seferi bir daha yapamamış olmanın ağlamaklı ifadesidir.

Kırgızlara karşı yapılan seferi ilgilendiren şeylerde, olayların benzerliği sadece görünüşte olan bir benzerliktir. Elbette, her iki halde de Kögmen tepelerinin ötesine gitmek, karla tıkalı yolları, bu korkunç engeli aşmak, baskından yararlanmak; yani, düşmanlar uykudayken saldırmak söz konusudur. Aynı doğal güçlükler, aynı tatkik, fakat benzerlikler burada duruyor (buraya kadar). Ayrıntıda (ayrıntılar gözönünde tutulursa) her şey farklı. Şayet, güç olan mesele, Kögmen'in ötesine gitmek meselesi, her iki durumda ortaya çıkıyorsa, farklı biçimde, seferi yapanların arzusu hesaba katılmaksızın çözümleniyordur. Elemanlar, bir önderin hatası, seferin görüntüsünü değiştirmiş, ona bir başka üslup ve bir başka ahenk empoze etmiştir. I, D, 17'de ve onun yöndeşi II, D, 15'de şöyle söylenmiştir: "Kögmün aş a kırgız yerine (üledimiz)"; yani "Kögmeni aşarak Kırgızların ülkesine bir sefer yaptık". Biraz daha ötede, I,D, 34-35'de ve II,D,26-27'de yine şöyle açıklanmıştır:"kögmen yışıy toğayorıp..."; yani: "Kögmen'in ormanla kaplı dağı aşmak suretiyle ilerleyerek". Metin bundan daha açık olamazdı, şöyle ki: Kül-tegin'in komutasında, doğudaki Türklerden oluşan askerî birlikler, Kırgızların ülkesine doğru ilerleyerek Tannu-Ola (Kögmen) tepelerinin üstünden geçen en kısa, dikey yolu izlemiştir. Bu yolu Tonyukuk iyi biliyordu; şöyle ki: "Kögmen olı bir ermiş..." (kögmen'in yolu vardı...); fakat, ya seferin farklı bir dönemde başlamış olmasından ya da kar yağışının çok fazla olmasından, bu yol ona engel olmuştur. O halde, o, farklı bir yol izliyor. Biz, coğrafya ile ilgili bölümde, bu yolu, eski biçimine göre ortaya çıkarmağa karar verdik. İki sefer de düşman kağanın ölümüyle sonuçlanıyor; fakat, burada, özdeşlik iddiasına bir kanıt gösterilemeyecek kadar çok önemsiz bir olay sözkonusu.

Eğer Türkişlere karşı yapılan seferleri şimdi gözönünde bulunduracak olsak, benzer sonuçlara ulaşırız. Her iki çeviride, bu sonuçlar, Kırgızlara karşı yapılan seferlerin hemen arkasından ortaya çıkarlar; yol güzergahı aynıdır; Altai ve İrtiş ırmağı aşılır. Başka bir şeyin olması mümkün değil. Fakat, üstelik burada, öyküde birçok ayrıcalıklar görülür. B.T. (35 ve devamı)'de, Türkler "şafak sökerken" Bolçon'a ulaşmışlardır; ve de bir muhbir (casus), Türklerin, Yarşı ovasında toplandıklarını ihbar etmiş bulunmaktadır (Bu yerlerin özdeşliği için, bkz. Coğrafya Bölümü). Korkuya kapılan beyler, seferden vazgeçmek, geri dönmek isterler.

Tonyukuk ise, orduyu ilerletir. O halde, her hal ve kârda Bulçon'un ötesinde, Yarış ovasında, tam bir kesinlikle savaş gerçekleşir. Tam aksine, Türgişlere karşı yapılan seferleri aktaran Khoşo-Tsaidam anıtlarının iki bölümünde, savaş, İrtiş'in içinden geçildikten hemen sonra, şu halde Bolçu'dan önce gerçekleşmiştir. Bu bölüm tartışmaya değer. I.D, 38'de, şunları okuyoruz: "Türgiş boduniğ uda basdımız. Türgiş kağan süsi bolçuda otça borça kelti. Sünüşdimiz"; Thomsen'in çevirdiği: "Türgişlerin (!) kağanın ordusu, ateş ve kasırğa gibi Bolçu'ya ulaştı ve biz savaştık"; burada, Thomsen, "-da" (ulçuda) olarak, "-den" halini, bir hareketin geliş (çıkış) noktasını belirtiyormuş gibi göstermiş olması, hiç kuşkusuz, hata eseridir. Kesinlikle şöyle olması gerekiyordu: "bolçu-ka". Ancak şöyle çevirebiliriz: "Bolçu'dan geldi". Bu durumda, savaş, İrtiş ile Urungu arasındaki bir yerde cereyan etmiş olacak; oysa, Tonyukuk'un anlattığı savaş, Yarış ovasında, bunu bir daha hatırlatalım; yani, hemen hemen daha batı'da cereyan etmiştir. II'nin yöndeş bölümü, yine de belirli bir güçlük arzeder. Orada şöyle denmiş: "Türgiş kağan süsi olça kelti, bolçuda sünüşdimiz". Bu durumda, savaş bizzat Bolçuda cereyan etmiştir: "Bolçu'da mızrak mızrağa geldik". Tamamen geleneğe bağlı olmamak için, yazıtlarda namevcut olmayan bir yapı olduğunu kabul edecek olursak, gerçekten iki çeviri uzlaştırılabilecektir (Bkz. *infra* notre étude du style des inscriptions). Cümle "kelti"den sonra değil, "Bolçuda"dan sonra kesilecekti ve aşağıdaki şu çeviri elde edilecekti: "Türgişlerin kağanın ordusu, Bolçu'dan (gelirken) ateş ve kasırğa gibi geldi ve bir mızrak mızrağa geldik (mızrak çattık)"; bunlar birinci çeviriye eklenecekti. Böyle olsa bile, Tonyukuk ile Bilge'nin, her ikisinin anlattığı iki savaşı özdeş göstermek pek mümkün değil. Onlar, aynı yerde cereyan etmemişlerdir. Bize kuşkusuz kesin görünen diğer dikkate değer ayrıntı şu: B.T.41'de şöyle denmiş bulunuyor: "kağanın tutdımız; yabğusun şadın anta ölürti" (onların kağanlarını biz tutsak ettik, yabguları ve şacları öldürüldü), oysa, I.D, 38 şöyle diyor: "kağanın anta ölürtimiz elin altımız" (biz orada onların kağanını öldürdük ve imparatorluklarını zaptettik"; II, D,28 tarafından kabul edilen bölüm şu (II'de yer alan bölüm şu): "kağanın yabğusun şadın anta ölürtim; elin anta altım" (onların kağanını, yabgularını, şadlarını öldürdüm ve imparatorluklarını ele geçirdim". Thomsen, iki öykü arasındaki bu temel ayrıcalığı pekâlâ farketmiş. Bize, biraz haklıymış gibi görünen bir biçimde açıklıyor; o, şöyle yazıyor: "İki metin arasındaki gerçek ayrıcalık, Tonyukuk'a göre, Türgişlerin kağanı (Çin kaynaklarına göre Sud-ko "Şavan" veya Şa-ko "Hirth") esir edilmiş; oysa I ve II numaralı yazıtlara göre ise, o

öldürülmüş olacaktı. Her ikiside haklı, şöyle ki: gerçekten de kağan esir edilmiş; fakat, daha sonra Kapgan kağan onu öldürmüştü. Orhun yazıtlarının en özlü öyküsü ancak kesin sonucu veriyor; oysa, Tonyukuk, savaşı ve onun sonucunu tasvir ediyor". Kanıt inandırıcı değildir. Olaydan uzun zaman sonra olayı kaydeden Tonyukuk için yabyuga, şada tahsis edilen kader ile kağanın katlandığı kader arasında pek net olarak ayırım yapmaya özen gösterecekti? Şayet aynı sefer, aynı kağan sözkonusu olsaydı, bu düşünce titizliği anlaşılabilir olacaktı. Biz, bunun hiç de böyle olmadığını, göstermeye çalışacağız.

İfadelerin ve ayrıntıların benzerliğinden elde edilmiş olan delili usûlüne uygun biçimde çürütmüş olduğumuzu düşündüğümüzden, şimdi bilmeceyi çözmeyi ve yarım asır Asya'nın sahnesini işgal eden bu dramda, oyuncuların her birine uygun düşen rolünü vermeyi deneyebiliriz.

Önce ilke olarak, Tonyukuk'un olayları kronolojik sıralamaya götürmesi ilkesine karşı, fanteziden kaynaklanmış gibi görünen bambaşka bir tahmin ortaya koyalım. Bu metnin yolumuzu aydınlatmak için bize kaçınılmaz bir işaret sunup sunmadığını araştıralım. Khoşo-Tsaidam anıtlarının aksine, yazıtın hiçbir tarihî sayı içermediği biliniyor. Khoşo-Tsaidam anıtları, kağanın yaşına ait senelerin rakkamı yönünden olsun, çin takvimine dayalı daha kesin referanslar yönünden olsun, çok daha aydınlıktır. Tek belirti Kapgan kağanın ömrünün 27. yılında (27 yaşında), yani 691'de tahta çıkış tarihini ilgilendirmektedir. Bu belirti, zaten, pek genel olarak tarihi sıralamanın bir bölümünde kendini göstermektedir ve bize kalırsa hiçbir aydınlatıcı bilgi vermez.

Buna karşılık, Tonyukuk tarafından zikredilen bir olayın tarihi, K.T. anıtlarına başvurularda kesin bir şekilde saptanabilir. Bu, Bilge'ye Tarduş şad ünvanı verilmesidir. Buna, 31. satırda, Kırgızlara karşı yapılan sefere ait öyküden hemen sonra rastlamaktayız; şöyle ki: "İnel kağan (küçük kağan) ile Tarduş-şad (Me-ki-lien) ordunun başında komutan olsunlar. "Olay Bilge 14 yaşındayken, veya dahadoğrusu, ömrünün 14. yılındayken (14 yaşındayken) cereyan etmiştir (II,D,15). 684'de doğan müstakbel Bilge Kağan, şu halde, pekâlâ 697'de, Tarduşların şadı olmuştur. Bu tarih, II,G,9 bölümü tarafından da üstü kapalı bir biçimde belirtilmiştir. Orada, kendinden söz ederken, Bilge, şöyle demektedir: "men tokuz yegirmi yıl şad olurtım, tokuz

yegirmi yıl kağan olurtım" (19 yaşındayken şad oldum, 19 yaşındayken kağan oldum.). Şad'lık yılları, 697'den 715'e kadarki yılları 715 dahil; kağan'lık yılları ise, 716'dan 734'e kadarki yılları içerir. Gerçekte 716'da, Bilge, önce şad, daha sonra kağan olmuştur; fakat bu yıl, bir kağan yılı olarak ancak sayılır. Şunu hatırlayalım: kağan 22 Temmuz 716'da ölmüştür. Chavannes, başka bir tarih vermektedir: kuzeydeki Türkler batı'daki Türklerin On Oymağını kesinlikle 699 yılında kendilerine resmen katmışlardır. O yıl, Çe çe t'ong ki'ien denen Tu-kiue Me-ç'ou (Kapgan Kağan), küçük erkek kardeşini, sol kanadın şadı Tu-si fu (bey ?)'e ve sağ kanadın şadı Kutu-lu (Kutluk)'un oğlu Me-kiu'a görev verdi; onlardan herbiri yirmi binden fazla askerin komutanı oldular. Oğlu Fu-kiu (böğü), küçük kağan ünvanını almış oldu; onun rütbesi (mertebesi) iki şadınkinden daha yüksek oldu; o, Ç'-umu-koen ve diğerlerine; yani On Oymağa komutanlık etti; kırk binden fazla askere sahip oldu."

Bu atamaların 697 tarihinde yapılmış olmaları kesindir. Ayrıntılarda görülen birkaç değişiklikle çin kaynaklarında, Bain-Tsokto yazıtında ve Khoşo-Tsaidam'inkilerde (birincilerde küçük Kağan'a ve iki şada ait tam liste vardır; B.T.'de, sadece küçük kağandan ve Tardus Şad'dan söz edilmektedir; K.T.'de sadece Bilge'nin bizzat kendine ait olan atama sözkonusudur; ve de buna sebep Kapgan ölünce Kül-tegin tarafından küçük kağanın öldürülmüş olmasıdır. Sadece çin kaynakları, bu atamaların, Türkişlere karşı yapılan seferden sonra olduğunu kaydederler; çünkü, küçük kağanın on Oymağa komutanlık yaptığı, bu kaynaklarda kesinlikle söylenmiştir. Oysa Türk kaynakları bu atamaların daha önce olduğunu kaydetmektedir. Elbette, bu sonunculara hak vermek gerek. Fakat bu ayrıcalık bile, bize, Türkişlere karşı yapılan sefer hakkında ışık tutar. Bu sefer, en erken 697'de başlayıp, en geç 699'da sona ermiştir. 698 tarihi gerçek gibi görünüyor.

Tonyukuk'un olayları kronolojik sıralamada götürdüğünü kabul etmek istersek, bir başka sonuç kendini zorla kabul ettirir: Oğuzlara karşı savaş, 9'dan 17'ye kadar olan satırlarda; Çin'e yapılan sefer ise, 18. ve 19. satırlarda kısaca nakledilmiş; nihayet Kırgızlara karşı yapılan sefer geliyor ve 29. satıra kadar uzanıyor; bu olayların her üçü de, 697 yılından önce oluyor. O halde, bu olayları, hiçbir şekilde, Oğuzlara karşı yapılan savaşlarla karıştırmak olmaz. Oğuzlara karşı yapılan savaş, 717 ve onu takibeden yıllarda cereyan etmiştir. Çin'e yapılan unutulmaz seferle de karıştırmak olmaz. Kül-tegin bu sefer sırasında ün kazanmış olup, 705-706'da ise, Ming-şa

savaşında amaca ulaşılmıştır. Kırgızlara karşı yapılan seferle de karıştırmak olmaz. Bu sefer 709'da yapılmıştır. Bizim bundan çıkarmamız gereken sonuç, Tonyukuk tarafından anlatılan Türgişlere karşı yapılan müteakip seferin, 710'da yapılan K.T. anıtlarında nakledilenin aynı olmadığıdır. Aynı şekilde, Sogdak'a karşı yapılan iki seferimiz olacak. Bu iki sefer, ayrıca büyük anıtlarda apaçık bir biçimde sözkonusu edilmiştir.

Önce, Oğuzlardan yana neler olup bittiğini görelim. Tonyukuk'un öyküsü, 682'de ya da ondan pek az önce, İltiş'in onurlandırılmasından hemen sonra, Oğuzlara karşı yapılan bir savaşla başlıyor. Zaten, daima, kendini saldırıya uğramış, çembere alınmış durumda gösterme temayülüne sahip olan Tonyukuk, koalisyon'un inisiyativini, Oğuzların bizzat kendilerine yüklüyor. Ne olursa olsun, madem ki bölgede yeni bir hükümdarlık yer alıyordu, Ötüken ormanı ile tüm Orhun havzasının mülkiyeti için savaş kaçınılmaz oluyordu. Gerçekte, Oğuzlar için böylece bir tehlike oluşturduğundan, kurulu düzeni bozmaya güneyden kalkıp gelen İltiş Türkleri olmalı. Bunlar, Ötüken ormanında Türklerin (yerleşimini) önlemek için araya girmeğe geliyorlar. Ayrıcalıklı bu bölgede iki hükümdarlık için asla yer yoktur. Ordunun kaderi İltiş ile Tonyukuk'a güldüğünden, kendilerini boyunduruk altında veya tercih edilirse, konfederasyon halinde birleşmiş durumda bulacak olanlar Oğuzlardır. Biz onların Kırgızlara karşı yapılan sefere katıldıklarını göreceğiz (T.22. ve 25. satırlar). Tonyukuk yazmasını (eserini) tamamladığı sırada, onlar, hâlâ Türklerin egemenliği altında bulunmaktadırlar (62. satır). Bu çok önemli olayın üzerinde duralım. Sırf, Göktürkleri ve Oğuzlardan oluşan aynı bir iktidar altındaki birleşmenin doğudaki Türklerin İmparatorluğunun yeniden kurulması imkanını verebilmiştir; ayrıca da, Çin Seddinden Demir Kapıya (Demirkapıya) uzanan bütün Orta Asya'nın henüz yerine oturmamış olan birleşmesine yolaçmıştır. Bu ittifak dağılıncaya, bu büyük imparatorluk ortadan kalkacaktır. Oysa, hiç şüphe yok ki, Kapgan kağanın ölümünden önceki ve sonraki yıllarda ortaya çıkan ayaklanmalar sayesinde, neticede bu olay gerçekleşmiştir. Kapgan kağanın ölüm tarihi, bizce, kesin bilinmektedir; şöyle ki: 22 Temmuz 716. Anıt II,D,35 ve sonraki satırlarda, her hangi bir anlaşmazlığa hiçbir şekilde yer vermeyecek şekilde, ondan sözedilmektedir. Burada bir tarih, nisbeten açıklanmış ve kağanın yaşına göre kaynakça olarak verilmiştir. Bu yaş onun 33 ile 34 yaşları arasında yer alır; bu esnada Oğuzlar, Çin'e

doğru gitmektedir. İlkönce Dokuz Oğuzlardan, sonra kısaca ve sadece Oğuzlardan bahsetmektedir. Dokuz Oğuzlar, Oğuzların sadece bir koludur; bu ayrım, Tonyukuk'da yapılmamıştır. Tonyukuk tamamen kısaca Oğuzlar da dese, Otuz Oğuzlar da dese, onun kafasında bu, Otuz-Oğuzlar anlamına gelmektedir. 716'da Oğuzların ilk kez bir koluna ait bir ayrılma olmuş, 717'de ise ulusun tümünü kapsayan ikinci bir ayrılma olmuş gibi görünüyor. Tarihleri kesin olarak belirtmeden, I'de (I numaralı yazıtta), Kültegin'e isnat edilen öyküde, olaylar, daha ayrıntılı, daha özel mahiyette nakledilmişlerdir (I,K,4'den 9'a kadar). Kültegin'i her bir durumda savaşa müdahale etmeye mecbur bırakacak kadar ağır altı antlaşmanın adından açıkça söz edilmiştir. Kültegin'in, bu olaylarda, altındaki atları ölmüştür. Aynı zamanda, burada Türk İmparatorluğunun zayıfladığına telmihte bulunulmuştur: "eçim kağan eli kumaşğ botukınta" (amcam kağanın imparatorluğunda karışıklık çıktığı için). Şu ifadeyi yine aynı parçada (metnin aynı parçasında) yer almaktadır: "tokuz oğuz bodun kentü bodunım erti" (Bizzat Oğuz ulusu benim kendi öz ulusumdu). Bu ifade, birçok yoruma yol açmıştır; ve de Barthold'un Göktürkler ile Oğuzların özdeş oluşları teorisini tasarlayıp ortaya atmasına yardımcı olmuştur. Asla bu doğru olamaz. İleriş'e teslim olalıdan beri, Oğuzlar, sadık konfederasyonlar haline gelmişlerdir; fakat, yerde ve gökte kargaşa vardır, üstelikte onlar düşman kesilirler", "Tenri yer bulğakın üçün yağı boltı" (I,K,4). Tonyukuk döneminde onlar henüz Göktürkler ile aynı hükümdarın egemenliği altındadırlar; ve de Göktürkler apaçık bir biçimde ve belli bir gururla şunu kamuya açıklarlar: Alim (bilge) Türk kağanın ve saygı değer Türk ulusu ve Oğuz ulusu üzerinde egemenliği sürdürmektedir). Böylece, Tonyukuk'un, İleriş'in saltanatının başlangıcında, 682 yılı dolaylarında cereyan eden olaylardan bahsettiği hususunda hiçbir şüphe bulunmuyormuş gibi görünüyor. Bu olaylar, Tonyukuk'a Baykal gölünün güney bölgesinde yer alan tüm bölgede iktidarını oturtmasını sağlamıştır; oysa, K.T: anıtları, Çin'e gidiş'in ve federasyondan kesin bir ayrılmanın izlediği, 716 ile 717 yıllarında cereyan eden ayaklanmalara telmihte bulunurlar.

B.T. yazıtı, Çin'e karşı yapılan bir seferin kısa bir anımsanmasıyla devam etmektedir. Grousset gibi, çapullardan bahsetmek daha doğru olacaktır: Tonyukuk ele geçirilen şehirlerin sayısını açıklar; yani yağma edilen şehirlerin sayısını açıklar: 23 (şehir). Hiçbir yerde ne teke tek savaştan, ne cephe savaşından, ne direnmeden, ne de herhangi bir askerî düzen sıkıntısından söz edilir. Zafer o kadar eşsizdir ki Türkler

kendilerini bir umursamazlığa kaptıracaklardır; Çinliler de yeni bir koalisyon kurmak için bu durumdan çarçabuk yararlanacaklardır. Bu dönemi ilgilendiren çin kaynaklarının sözünü ettiği sayısız çapul arasında, Tonyukuk'un herhangi bir özel sefere telmihte bulunup bulunmadığını tespit etmeğe çalışmak, şüphesiz boşuna olacaktır. Bizim bütün bu at gezintilerinin topluca bir özetini yapmakla uğraşmamız daha mümkün ve talan edilmiş olan şehirlerin sayısının, 682 ile 683'den 687'ye kadar uzanan, yıldan yıla İleriş'i kuzey Çin'in merkezine kadar götürülen seferlere bağlanabilir bir yekunu kesin bir biçimde açıklaması daha mümkün. Bu seferlerden Grousset'de bahsedilir (*Empire des Steppes*, s. 154). En sonuncusu, 687 yılı nisanında yapılmıştır ve bu sefer, Türkleri Pekin'in kuzey-batısı'na, Ç'ang p'ing'e kadar götürmüştür. Tonyukuk, kağanıyla işbirliği yaparak, Okyanus Irmağına ulaştığını ispatlayabilmek için, gerçeği pek saptırmamıştır. Bazı müfrezelerin denize kadar ilerleyebilmiş olduklarını düşünmek de yasak değildir. Çin kaynakları, bu durumu belirtmeği ihmal etmiş olmalıdır.

Tam tersine, bu, Khoşo-Tsaidam anıtlarında anlatılan öykünün kendini bağladığı, yeri iyi tesbit edilmiş kesin bir sefere aittir. Bu, Ming-ş'a'da general Ça-ça'nın komutasındaki Çin ordusunun tam yenilgisine yolaçan seferdir; Kül-tegin 21 yaşındayken (I,D, 32); yani, 706'da olmuştur.

Thomsen'in düşündüğü gibi İleriş'in hükümdarlık dönemine, sadece Oğuzlara karşı yapılan seferi değil, Çin'e karşı yapılan bu seferi de atfetmek gerektiği tespit edilmiş oldu.

Kırgızlara karşı yapılan sefer, kronolojik bakımdan daha nazik bir sorun sergiler. Ayrıntının tetkiki, orada da, farklı metinlerde, farklı iki savaştan söz edildiğini ortaya çıkarmıştır. Savaşlardan biri Kögmen'de; diğeri ise, bu tepelerin çevresini dolaşırken olmuştur (Bu konuda bilgi edinmek için coğrafik incelememize bakın). Tonyukuk'un sözünü ettiği birinci savaş hakkında emin olarak bütün bildiğimiz, Bilge'nin şad rütbesine atanmasından önce, o halde 697'den önce olmuş olduğudur. Bu savaş, Türgişlere karşı yapılan savaştan az önce, hatta aynı yıl cereyan etmişe benziyor. Onun gibi, Bilge'nin şad olarak atanmasından hemen sonra -tarihte yerini alır; biz, onu, 687 ve 688'e yerleştirebiliriz. Her halde 689'da sona ermiş. Bu şartlarda, Kırgızlara karşı yapılan ilk savaşı, 696 veya hatta 697 yılına ait göstermek

uygun olur. Öykü, insanda bir kış savaşı olduğu intibaini yuandırmaktadır 696-697 kışı olmalı (olacak). Türgişlere karşı yapılan savaş 697 ilkbaharında ya da yazında olmuştur.

Fakat tartışmanın merkezinde yer alan savaş hakkında daha uzun uzadıya durmamız gerekiyor.

Thomsen'in iki Türgiş kağanını özleştirdiğini daha önce belirtmiştik. Bu iki Türgiş kağanından, bir yandan B.T. yazıtı, diğer yandan, K.T. belgeleri sözetmektedir. "Turcica"nın yazarına göre, her iki durumda da Suo-ko söz konusudur. Oysa, kesinlikle, Chavannes sayesinde (belki bir parça aceleyle okumuş olabilir), biz, bu dönemde batı'daki Türklerin tarihine ait özellikle mükemmel bilgi edinmiş bulunuyoruz.

Chavannes tarafından ele alınan çin kaynaklarının sözünü ettiği bütün olayları detaya inmeğe gerek kalmadan değerlendirmek için onun verdiği özeti gözönünde bulundurmak yeterli olacak (Sayfalar: 282 ve 283):x

"VII. yüzyılın son yıllarında, diyor Chavannes, batı'daki Türklerin nezdinde gerçekten etkin güç (icra kuvveti), beş Tu-lu oymağının en önde geleni olduğu anlaşılan ve Türgişlerden oluşan bu oymağın reisi U-çe-le tarafından ifa edilmiştir. U-çe-le'nin iki hükümdar konutu vardı; biri Tokmak'da; diğeri ise, Kong-yue'da, İli'nin kuzeyinde Tu-luların topraklarında. Bu sırada, doğuda büyük değişiklikler meydana gelmişti. Kuzeydeki Türkler, kendilerini siyasal bakımdan bir şey yapamaz duruma getiren (etkisiz hale getiren) uzun bir kölelik döneminden nihayet kurtulmuşlardı. Kutluk lâkablı bir bey (Khoşo Tsaidam yazıtlarındaki İlteriş), 682'den 691'e kadar, Orhun sahillerindeki Türk ulusunu yeniden tesis etmişti; erkek kardeşi Me-ç'ue (Kapgan kağan), 691'de onun yerine geçti, büyük bir iktadara sahip oldu. Bölünmeleri nedeniyle zayıflayan batı'daki Türkleri, kendi boyunduruğu altına almakta güçlük çekmemiştir; üstelik te, 699 yılında, On Oymağın komutasını kendi öz oğluna emanet etmiştir. Öyleyse, Türgişler, ona tabi idiler; Kapgan Kagan, hükümdarlık sıfatından yararlanarak, onların işlerine karışmıştır; üstelik 706'da babası U-çe-le'nin yerine geçen onların kağanları Suo-ko'yu, 711'de ölüme mahkum etmiştir.

Gerçekte, söz konusu olan bu olaylar, Chavannes'ın özetinden anlaşılacak kadar basit gerçekleşmemişlerdir. Batı'daki Türklerin tekrar birleşmeleri bir oyun olmamıştır. Hatta bu 699 yılında, U-çe-le'nin kendi adına bir elçiyi Çin Sarayına gönderdiğini saptadığımızı göre, Kapgan Kagan'ın doğudaki Türkler üzerindeki hâkimiyeti hiç değilse ilkdöneminde pek itibarî (adı var kendi yok) görünüyordu. Bizzat Chavannes (Ek notlar, s. 25)'a müracaat edince şunu öğreniyoruz: "Şengi-li'nin ikinci yılı (699), sekizinci ayı, T"-k'i-şe (Turgaş) U-çe-le, oğlu Çe-nu'yu Saraya şükranlığını bildirmesi için görevlendirmiştir. "Kısa zaman önce yenilip doğudaki Türkler ile birleşen U-çe-le'nin yakın (kısa) bir zamanda öcünü almak amacıyla, kendi öz oğlunun aracılığıyla, Çin Sarayıyla olan ilişkileri gizlice sürdürdüğünü memnuniyetle tahmin ediyoruz. Oğlu ve halefi olan Suo-ko, bu amacı gerçekleştirmeye çalışacaksa da, fazla başarılı olamayacaktır; çünkü, 710-711'de ölümü tadacak. U-çe-le'ye gelince, o da, 706 kışında, soğuktan ölür.

Böylece, her şey, mükemmel bir biçimde, gözlerimizin önünde, yoluna giriyor: Kırgız tehlikesinden kurtulan Kapgan, daha doğrusu Tonyukuk, 698'de Türgişlere karşı cephe alıyor, onların kağanları U-çe-le'yi esir ediyor, onun ulusunu kendine katıyor ve onunla (bu ulusla) 701 yılının Sogdak savaşına giriyor. Tonyukuk'un söylediğine bakılırsa, onun ordusu 100.000 kişi içeriyordu. Bu gibi rakamların yaklaşık olarak tespiti için, çin kaynaklarının birkaç yıl sonra 300.000 kişilik bir orduyu Suo-ko'ya attettiklerini iyice saptamamız gerekiyor. Kapgan kagan 710'da ikinci bir defa bu orduya, ve kağana karşı mücadele ediyor; savaş sırasında Suo-ko hayatını kaybediyor.

İki öykü arasında apaçık biçimde görünen çelişki artık bundan böyle yoktur; Thomsen ise, bu çelişkiyi gerçeğe uymayacak bir biçimde çözer: elbette iki savaş olmuştur; biri, 698'de; diğeri, 710'da; ilkinde U-çe-le, önce hükümdardır; ardından onun ele geçirilişi ve en azından onun sözle yaptığı birleşme (katılma) gelir; ikinci savaş, Suo-ko komutasında yapılır ve savaşta Suo-ko ölür.

Bu kanaate yapılmış olabilecek yegane itiraz, Grousset'nin incelemesinin bir bölümünden gelecektir; burada U-çe-le'nin ele geçirilmesi hadisesi, 689 yılına götürülmüştür. Chavannes'a yapılan yanlış bir başvuru, bir şüphenin yayılmasını sağlayabilecekti. Bu yazarda hiçbir şey, U-çe-le'nin teslim olmasına en ufak işarette

bulunmuyor; Grousset tarafından referans olarak zikredilen bölümde de, üstelik "batı'daki Tu-Kiue'lar hakkında belgeler"de de böyle bir işaret yok. 689 tarihi, her halde çok ileriye atılmış bir tarih olarak görünüyor. İki büyük Türk topluluğunun birleşip kaynaşmasını gerçekleştiren elbette Kapgan Kağandır; bu olay, 697 ile 699 yılları arasında cereyan etmiştir (Birliğin tesisi hadisesi). Bu noktadan yola çıkarak, insan Grousset tarafından verilen tarihin basit bir baskı hatasından kaynaklanmıyor mu? ve de tamamen basit bir şekilde 698 (689 yerine) diye okumak gerekmiyor mu? diye kendi kendine sorabilir. Herhalde, bu, bizim önerdiğimiz tarih.

Öte yandan, aynı kağan, yani Kapgan Kağan, Kırgızlara karşı yapılan önceki savaşa katıldığından, büyük bir hataya düşme tehlikesi olmaksızın, -iki bölümü birbirinden ayıran- aradığımız ayırım çizgisinin, 19. satırdan sonra yeralmasının doğru olduğunu söyleyebiliriz. Oğuzlara karşı yapılan savaş ile Çin'e yapılan sefer, İleriş'in saltanat dönemine aittir; diğer bütün olaylar, Kapgan hükümdarken olmuştur.

Şimdi, bizim, Sogdak'a yapılan seferi incelememiz gerekiyor. Khoşo-Tsaidam anıtları, bu bölgede iki savaşın olduğunu açıkça zikrediyorlar: ilki, Bilge 16 yaşındayken (I, D, 31); ikincisi, 26 yaşındayken (I,D,39). Bu açıklama, Chavannes tarafından verilmiş olan tarihlere uymaktadır (s. 288); yani, 701,711 tarihleri. Bu iki savaşın herbiri, yazıt I'de sadece pek özet olarak zikredilir; yazıt II'de ise, hiçbirinden söz edilmez. Bize göre, bunun iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, 701 savaşında ne Bilge ne de Kül-tegin önemli bir rol oynamıştır. Bu rol Tonyukuk'a nasip olmuştur. Tonyukuk, tek başına, düşman kuvvetlerini, Demir Kapiya kadar (Demirkapiya kadar) püskürtmüştür; oysa küçük kağan ve muhtemelen Bilge ile Kül-tegin epey uzakta, geride, Karaçuk (Karatav, bkz. bizim coğrafik incelememiz) tepesinde beklemektedirler. Burada çok önemli bir olay yeralmaktadır, ve de buraya kadar hiç kimsenin bunun farkına varmamış olması şaşılacak bir husustur (Başvur: Ton. 45). K.T. anıtlarının ağırbaşlılığının ikinci nedeni, 711 savaşının bir başarısızlıkla sonuçlanması hadisesinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de, Barthold'un bahsettiği aynı savaş elbette sözkonusu; fakat burada savaşın 711'de değil 712'de olduğu belirtilmiştir (Madde: Turkestan", s. 185-188); arap kaynakları da aynı şekilde zikrederler ve o sırada Kutayba ile savaşmakta olan Semerkant ahalsinin bizzat kendi istekleriyle, bu savaş düzenlenmiş olmalı. Türkler, Semerkant hariç tüm Sogdak'ı bir

müddet işgal edebilmişlerse de; Kutayba, onları, geri çekilmeye zorlamıştır (713) (ayrıntı için bkz. Grousset, "Empire", s. 166, Marquart ve Barthold'dan referanslarla).

Aynı kaynaklarda, 707'de cereyan eden bir başka savaşın adı bulunmaktadır; bu savaş, çok daha çabuk, yine bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat, bu mesele, bizim konumuzun dışına çıkmaktadır; çünkü, bizi ilgilendiren Türk kaynakları, sadece 701 ile 711 savaşlarından söz etmektedirler. Belki de isteyerek bu mesele kulak ardı edilmiştir.

Bilge'nin bu ağırbaşlılığı karşısında Tonyukuk'un nisbeten sözü uzun tutmasını dile getirmek iyi olur. Tonyukuk, savaşa, tam beş satır ayırır; bu beş satır, 23 şehrin yağmalanmasıyla sonuçlanan Çin'e yapılan seferlerden sadece iki tanesini içerir. Diğer taraftan, alçak gönüllülük yerine bir parça çekingenlik görülür, anıt l'de. Biz, Tonyukuk'da (45'den 48'e kadar) gerçek bir zafer şarkısı gözlemliyoruz; bu zafer şarkısında heyecan, sözdizimini altüst etmektedir. Sözdizimi etimolojik anlamıyla yorumlandığında; sakın öykücü, orada hatip olmaktadır. Bu neşe, sadece, nakledilen ganimetin korkunç miktarından kaynaklanmıyor: "Çok fazla miktarda sarı altını, beyaz gümüşü, hörgüçlü develeri, kızları ve dulları alıp götürdüler."; ilk defa Demirkapı'ya ulaşılması olayı sözkonusu: "Türk Ulusu Demirkapıya ulaştı, ey Tnisioghli! ". Bu hususun tarihî gerçeğe uymaması, gün gibi ortada; fakat bizim elde edeceğimiz sonuçta hiçbir şey değişmez. 588-589'dan itibaren batı'daki Türkler, Demirkapı'nın güneyinde, Bactriane'da, Tokharistan'da, hatta Férat'da İran ile Afganistan'ın bugünkü sınır bölgesinde; 597-598'de, Belh ile Kunduz'da görülürler; ve de, 630'da, Tokharistan, bir Türk tegininin tımarıdır (Grousset, "Empire, s. 130'a göre). Tonyukuk'un bu olaylardan haberi olmayabilir. Ya da şayet bunları biliyor idiye, "Türkler" adına sadece Orhunlu kimselerin, batı'daki Türklerin lâyük olduklarına, Tonyukuk, gerçekten inanıyordu, veya kendini inanmış gibi gösteriyordu.

Bu esrarengiz Tnisioghli, bir insan adı olabilir; şayet biz onun kimliğini saptayabilseydik, bu bize bazı açıklamalar getirecekti. Çinçe ile Türkçe karışımından oluşan bu lakap "Göğün Oğlunun oğlu = Çin İmparatorunun oğlu". Metin, onun mezarının "Ektagh Tacheté= Benekli Ektagh (bkz. Coğrafik inceleme) üzerinde bulunduğunu söylemek istermiş gibi görünüyor pekâlâ. Bu batılı bir Türk şahsiyeti olabilir. Bilinmeyen bir dönemde, Çin'e olan itaati ve sadakatine karşılık olarak

kendisi bu sıfatı almış olmalı. Böylece o, Tonyukuk'un gözünde, Türk kesiminin ihanetini simgeleyecek. Onun neşesi, bundan dolayı, ancak daha yasal olacaktır. Belki de, sadece bir çinli şahsiyet sözkonusudur. Bu kişiyle Türklerin kısa zaman önce görülmüş hesapları (meseleleri) olmuş olabilir. Ad, ilk anda görüldüğünden her halde daha az acayip. Göğün Oğlunun Çocuğu sıfatı, Kaşmir Kralı tarafından T'u-po-(Tibetli)'ların prensesi Kin-ç'eng'a verilmiştir. Bu kızın, Yung kralı Şu-li'nin küçük kızı olan çin prensesi olduğu doğrudur. O tibetli Bçanpo ile evlendirilmişti (Chavannes, D.T.O., s. 205-206). Böylece, bizim ikinci faraziyemiz gerçeğe daha yakın olacaktır.

Bir başka ilginç olay, Sogdak'lerin teslim olmalarına ait satır 46'da yapılan ad anmadır. Sogdak'ler o sırada Stok'ların, yani So-ko'ların, bir başka deyişle Türğişlerin buyrukları altında bulunuyorlardı. Hiç olmazsa, böylelikle, şöyle yorumluyoruz: "yerokı Sok başlığ Soğdak bodun" (kendi öz yurdunun başında Sok'ların olduğu Sogdak ulusu) (T.46).

Elbette böyleyse, 701 savaşı, tam bir başarı ile sonuçlanmıştır. Savaş, Altay'dan Transoxiane'a kadar uzanan bütün ülkenin teslim olmasına neden olmuş ve pek büyük bir ganimet elde edilmiştir. Tonyukuk'un metni, bize, Tokharien'ler ile Araplara (Tezik) bir telmihi de içeriyormuş gibi geliyor; fakat, metnin bu kısmı o kadar harap olmuş ki bu hususta kesin karar sahibi olmak güçtür (satır 45). Bununla beraber bu telminin gerçeğe çok benzediğini kaydedelim. Etki alanlarının bu bölgede yayılmaya başladığı Araplarla ilişkilere ait çağdaş metinlerin sözünü edeceği yegane (biricik) yazı olacak.

Tonyukuk'un öyküsü Sogdak'a yapılan bu savaştan sonra gerçekte sona ermiştir; yazıtın geri kalan kısmı, İleriş ile Kapgan'ın saltanatlarının genel durumuna ait bir övgüden başka birşey artık içermez. Her ihtimale karşı, öykünün devamı, bu dönemi aşacakmış gibi bize pek görünmüyor.

Buna karşılık, anıt I'de anlatılan ikinci savaş 711'den kısaca sözedilmesi, oğuzların karşısına doğudaki Türkleri çıkaracak olan korkunç savaflara ait öyküye ancak giriş olur; Oğuzlar, bir ara, Otuz Tatarlar ile beraberlik oluşturmuşlar; Tatablara, Karluklara, uygurlara karşı yapılan savaşın müttefikleri olmuşlardır. Göktürklerin egemenlik çanını çalan şartların tam bir bütünü oluşturur bunlar.

On yıl kadar bir süre ile birbirlerinden ayrılan farklı olayların söz konusu olduğunu görmek için, Kül-tegin ile Bilge'nin Oğuzlara karşı yaptıkları savaşlara ait olan öykünün karşısına Tonyukuk'un soğukkanlılığını dikmenin yeterli olacağını düşünüyoruz: "doğudaki (türük) ve batı'daki (sir) Türk ulusu ile Oğuz ulusuna... kağan gözkulak olmaktadır".

Elbette böyleyse, B.T. anıtı, 681-682'e doğru İltiş'in hükümdar oluşundan 701 savaşına (veya az ötesine) kadar uzanan dönemi tamamen kaplar.

K.T. anıtlarına gelince, onların içeriği daha geniştir. Onlar, büyük baba İstemi ile Bumin'in dönemini de kapsar; fakat, bu hususta onların, tarihi belgeler teşkil ettikleri, pek söylenemez. Bu döneme ait metindeki tüm bölüm (I.D.1'den 5'e kadar = II.D. 3'den 5'e kadar) 'ün, tarihi bir olayın cereyanından daha çok bir efsane kokusu vardır. Doğudaki Türklerin birlikten ayrılmasından, Tardu'nun idaresi altında, İltiş'in hükümdar oluşuna kadar uzanan içli (hüzün verici) bir üslup ile zihinlerde canlanan dönem için de aynı şey söz konusudur (I.D.5'den 11'e kadar = II.D.6'dan 10'a kadar). Bu kısım, tarihçiyi pek ilgilendirmiyor; o kadar muğlak ve genel ifadeler ile düzenlenmiş ki. Psikolog, bunlardan daha çok yararlanır. Aradan bir asır geçmesine rağmen ne kadar sağlam kaldıklarını, birliğin hatırasının hiçbir zaman kaybolmamış olduğunu, seçkin kişilerin çinileştirilmesinin ne kadar acınacak bir durum sergilediğini görmek gerçekten dikkate değer. Bu bir iç savaşın yankısı olarak algılanmaktadır: nesiller karşı karşıya getirilmiş, halk gerçekten millî bir uyanış ile başkaldırmış; oysa beylerin "asiller" sınıfı, yüz kızartıcı bir biçimde, yüksek mevkiler ve paralarla kandırılmalarına göz yummuşlardır. Bu ulus kendini toparlamayı becerememektedir; İltiş'in idaresi altında bağımsızlık ve yüceliğine, büyüklüğüne kavuşması için de Göğün müdahalesi gerekecektir.

İltiş'in saltanat dönemi (681-691)'nin anılması, ancak birkaç satırı kapsamaktadır (I.D.12'den 16'ya kadar= II.D.10'dan 14'e kadar). Kırgızlar, Dokuz-Oğuzlar, Kurikanlar, Otuz-Tatarlar ve Tatabılara karşı yapılan seferlere ait muğlak telmihler ile birlikte seferlerin toplam sayısı kırkyedidir. Seferlerin sayısı, olayların kahramanı ve görgü tanığı olan Tonyukuk tarafından 29'a indirgenmiştir; üstelik ona ait metinde, ne Kitanlar, ne Otuz-Tatarlar, ne Tatabılar sözkonusudur; ne de Kırgızlar

ile Kurikanlardan başkası. Buna karşılık, gördüğümüz gibi Oğuzlara karşı yapılan savaş hakkında önemli belgeler verir, Çin'de geçen önemli olayları da belirtir.

İki anıtın geri kalan tüm kısmını, Kapgan'ın hükümdarlık dönemi ile Bilge'nin hükümdarlık dönemi kaplamıştır. Burada, bizzat Bilge'nin ve kardeşi Kül-tegin'in kişisel kahramanlıklarına üstün bir yer verilmiştir. Tonyukuk sadece Kapgan'ın saltanatının ilk yıllarından söz etmektedir ve sadece bizzat kendisinin katıldığı olayları belirtmektedir. Bize göre, onun öyküsü, Sogdak'a karşı yapılan seferden döndükten sonra bitmektedir.

Böylece, ne mutlu, her iki anıt grubu, İteriş'in hükümdar oluşundan, Bilge'nin ölümüne kadar uzanan tüm dönemi kaplayacak şekilde birbirlerini tamamlarlar. Bilge'nin ölümünden sonra, İmparatorluk, ancak on yıl güçlkle ayakta kalmış olduğundan, sahip olduğumuz yazıtlarla ilgili belgelerin Göktürklerin tam bir tarihini teşkil ettiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Bilhassa Çin'e karşı yapılan seferleri ilgilendiren hususlarda Türk belgeler, fazla bilgi vermediklerinden, bu konuda gereken ek bilgileri, çin kaynaklarından alıp nakletmek yeterlidir. Bu kaynaklar, tarihleri, genellikle çintakvimine göre ve oldukça kesin bir biçimde verirler. Sadece B.T. yazıtı, hiç bir tarih içermez; fakat, anıtların karşılaştırmalı tetkiki sırasında, hiç bir tarih içermez; fakat, anıtların karşılaştırmalı tetkiki sırasında, hiç değilse belil bir ölçüde bu boşluğu doldurmanın imkânsız olmadığını gördük.

İşte önemli olayların bize göre tarihsel sıralamada nasıl yer aldıkları (daha önceden şimdiye dek sözünü etmediğimiz olaylar için ancak bu tarihleri geçerli sayıyoruz).

B. İLTERİŞ'İN HÜKÜMDARLIĞI (681-691)

Bilinen Türk edebiyatçılarından ilki olan Tonyukuk, İteriş ve Kapgan kağanların (Kapgan'ın saltanat döneminin ilk yarısında) hem dışişleri bakanı, hem başkomutanıdır, Bilge kağanın danışmanıdır, Çin'de 645 ile 650 yılları arasında doğmuştur.

İlteriş-Kutluk kağanın doğum tarihi hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Buna mukabil, kendinden sonra doğan kardeşinin doğum tarihini biliyoruz. Kardeşini çinliler, Mo-ç'o adıyla belirtiyorlar. Mo-ç'o, Türklerin nezdinde ünvan olarak Kapgan sahibidir. Mo-ç'o, 665'de doğmuştur; çünkü, 691'de hükümdar olduğu zaman, Tonyukuk'un şahadetine göre, 27 yaşına girmiş bulunuyordu. Böylelikle İlteriş'in 680 ve 681'e doğru hükümdar olabileceğini düşünmek akla uygun olur. Yeni hükümdarın ilk hareketi, Oğuzlara saldırmak olmuştur. "İneklerin Gölü" zaferinin, Oğuzların birliğe katılımının ve Ötüken ormanında yerleşimin, 682 tarahinde olmuş olabileceği akla uygundur.

Onun yeni iktidarı iyi teşekkül ettiğinden, stratejik hakim durum kazandığından, İlteriş, Çin'e seri halindeki akınlarını başlatır. Bu akınların ilki, 683 nisanında Şan-yu'ya, yani bugünkü Souei-yuan'a yapılır (bu bilgiyi ve Çin'e karşı yapılan seferlere ait müteakip bütün bilgileri, Grousset: "Empire" (İmparatorluk)...'da özetlendiği şekilde yalnız çin kaynaklarına borçluyuz).

Aynı yılın haziranında, onlar, Şen-si'nin kuzeyinde ve Şan-si'nin kuzey-batısında görülürler.

Bilge'nin doğum yılında (684, M.Bazin tarafından çeşitli kaynaklara bakılarak, şad olduğu, hükümdarlığının süresi, ölümünün kesin bilinen tarihi göz önünde tutularak saptanmıştır), sonbaharda, (o sırada) Türkler Şan-si'nin kuzeyinde bulunmaktadırlar.

Ertesi yıl (685), bu destanın Roland'ı olan Kül-tegin'in doğumuna şahit olur,ordu, T'e-yuan'ın kuzeyindeki Hin-Çeu'ya kadar ilerler.

Nihayet, 687 nisanında, ordu, Pekin'in kuzey-batısındaki Ç'ang-p'ing'e kadar gelir. Bu Türklerin çin ülkesine gerçekleştirdiği doğuya yönelik en büyük ilerlemedir. B.T.'de yer alan Okyanus Irmağına yönelik telmih, büyük bir ihtimalle bu ilerlemeye aittir.

Çin kaynakları, aynı yılın sonbaharında, Şan-si'de, Şo-ing kesimindeki Türklerin bir muvaffakiyetsizliğinden söz ederler.

691'de (tarih kesin olarak bilinmemektedir), İltiş ölür. Kapgan, 27 yaşında tahta çıkar (B.T., satır: 51).

C. KAPGAN'IN HÜKÜMDARLIĞI (691-716)

694'de, Ning-hia yakınında, Ling-çu kasabasında, Çin'e karşı (Çin'de) bir savaş cereyan eder.

696-697'de, Kapgan, eski müttefikleri Kitanlara saldırır; böylece Çin'in yararı için kurulmuş olan ittifakta, zaten eğreti olan bu koalisyonda, bir yıkım gerçekleştirilir (olayı çin kaynakları belirtiyor; Türk kaynakları ise, tamamen es geçiyorlar).

Hemen hemen aynı dönemde, Kırgızlara karşı yapılan savaş yer alır; B.T., bu savaştan uzun uzadıya bahseder. Bu savaşın bitiminde büyük bir olay olur. 697'de, muhtemelen yılın sonlarına doğru, Bilge, Tarduşların şadlığına atanmış olup, hiç değilse ad olarak bütün batıdaki bölgelerin komutanlığını elde etmiştir. Bu hadise, onun şöyle demesine neden olur: "Ondört yaşında, Tarduş ulusuna şad olarak egemen oldum" (II,D,15). B.T. anıtı iyi yorumlanamamış olduğundan, bu hususta, her ne kadar, kağan, tüm toprakların üzerinde, doğudan batı'ya, egemenliğini muhafaza ediyorsa da, İmparatorluğun gerçek bir taksiminin mi aslında söz konusu olduğu pek saptanamamıştır. Fakat, Kırgızlar meselesinde elde edilen başarı nedeniyle, Bilge, şad olarak atanmış; Kapgan, imparatoriçe "katun"ın ölmüş olmasını bahane ederek ordudan ayrılıp, yeniden çinlilerle savaşmaya gider. Daha çok tecrübe sahibi olan Tonyukuk, zaten kendi otoritesini pek çabuk empoze ettiği oğlu Küçük Kağan ile yeğeni Bilge arasında bölüştürdüğü gerçekten iki başlı bir komutanlık bırakır. Bundan böyle iki grup ordumuz olacak. Bir takım kuvvetler, batı'da Altay'ın ötesinde; diğer bir takım kuvvetler de çin sınırında etkinlik gösterecek.

Batı'daki grup, Türgişlerin teslim olmaları işine el atıyor, onların kağanı U-çe-le'i tutsak ediyor; enazından geçici olarak onun birliğe katılımı elde edilmişe benziyor. Bu savaş, 698'e doğru gerçekleşmiş olmalı. Sonra, 700-701'de, Kül-tegin onaltı yaşındayken, Sogdak'da savaş vardır. Bu savaş sırasında iki farklı olay

meydana gelmiş gibi görünüyor: hep birlikte Sir Derya'ya kadar yürüdüktan sonra, ordu, iki gruba ayrılıyor; bir grup başlarında Tonyukuk olduğu halde, batı ve güney istikametinde yoluna devam ederek Demirkapı'ya kadar ilerliyor; diğer bir grup ise, Küçük Kağan ile Bilge'nin komutasında Karaçuk tepelerinde bekliyor. Muhtemelen bu fırsattan yararlanarak, Kül-tegin, çinli Wan-Tutuk'un ordusuyla savaşın ün kazanıyor, mutluluğa garkoluyor (I.D.31 ve 32).

Bu sırada Kapgan, Çin tarafında savaşıyordu. 698'de, biz, onu Pekin'in batısında, Siun-hua ile Ling-Kiu arasındaki bölgede, Vey-çu kasabasında görüyoruz. Ertesi yıl, Tarih'in söylediğine göre, Kapgan, Siun-hua'nın güneyine müthiş bir soygun seferi düzenliyor; baskın yaparak Ve-çu'yu zaptediyor, Pao-ting ile Çen-ting arasında yer alan Ho-pe'i'nin merkezindeki Ting-çu'yu yağma ediyor ve Çao-çu'yu da zaptediyor.

702'de, Şan-si'nin kuzeyindeki Te-çu kasabasının yağmalanması gerçekleşir.

Sogdak'a karşı düzenlenen savaşın ardından uzun süren bir işgalin olmadığını Tonyukuk'tan öğreniyoruz. Önemli bir miktarda ganimetin ele geçirilmesiyle yetinilmiştir. Dönüş (seferden dönüş), yine bu 702 yılında olmuş olmalı.

Daha sonra yer alan dikkate değer ilk olayı, çin kaynakları gibi, K.T. anıtları da belirtmiştir (I.D. 32'nin sonundan 34'e kadar; II.D.26). Bu, Tuan-huang'ın doğusunda cereyan eden Ming-şa muharebesidir. Bu savaşta çin generali Şa-ç'a-Çang-yi, ezilip yok edilmiştir. Türkler, onu, Sengün Ça-Ça adıyla tanırlar. İki grup ordu, o zaman ve hiç şüphe yok ki eğreti olarak, ittifaklarını pekâla yapmış olabilirler; belki de, zaferin büyüklüğünü gösteriyordur bu. Tonyukuk'un bu savaşa ve bu savaştan sonra yapılan savaşlara katılmadığı fazla kesin değildir. Tamamen bilinmeyen nedenler yüzünden gözden düşmüştür (Tonyukuk). En mükemmel uyuşum içinde olunan zaman olarak, çin kaynakları, 706 tarihini; Türk kaynakları ise, Kağan'ın 22 yaşı ile Kül-tegin'in 21 yaşını verirler.

Arap kaynakları, 707 yılında, Buhârâ ahalisinin isteği üzerine, Kapgan'ın bir yeğenin komutasında, bir Türk ordusunun Sogdak'a geldiklerini belirtirler. Marquart (Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, s. 8), Kül-tegin'den söz

edildiğini düşünmektedir. Barthold (*Die alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*, 10), bu yeğenin Kül-tegin olmadığını düşünmektedir. Haklı olmalı.

Bu tarihte, Kül-tegin'in katılmış olabileceği bu türden hiçbir savaşın adından, yazıtlar, gerçekten, söz etmezler.

Bilge, yirmialtı yaşındayken (709), Kırgızların müttefiki Çinlere karşı bir savaş düzenler. Bundan yararlanarak Az kavmini kazanır. Bu hadiseler, sadece anıt II tarafından nakledilmiştir.

Yazıtsal belgeler, Kül-tegin 26 yaşındayken, yani 710'da veya 709-710 kışında, Kırgızlara karşı yeni bir savaş yapıldığını, savaşta Kırgızların yenilgiye uğradıklarını ve kağanlarının öldürüldüğünü belirtiyor.

Yazıtsal metin, bu savaşın sonunda, aynı yıl, diyor; fakat, 710 yılı söz konusu olmalı; Bolçu bölgesinde, yani İrtiş ile Urungu arasındaki bölgede (Bkz: Coğrafya ile ilgili bölüm), Türgişlere karşı yapılan ikinci bir savaşa tanık oluyoruz. Türgişlerin kağanı öldürülmüştür. Çin belgelerinden, o sırada hükümdarlık eden kağanın Su-ko olduğunu öğreniyoruz. Su-ko, herhalde, Türkçe Sok'tan aktarılmış. Bu savaşla ilgili olarak iki olayın belirtilmesi ilginçtir; şöyle ki:

-Önce "tutuk" sıfatına haiz bir Az subayının, Türgişlerin safında bulunduğu kaydediliyor (belirtiliyor). Bu husus, Türgiş ordusunda bir Az askerî birliğinin bulunduğu düşünülmesine yol açıyor. Biz bu ulusa ait, özel, kısa bir tanıtım yazısı tahsis ettik (Bkz. s. 193 ve sonrası).

-Yazıtsal metin, yenenlerin yenilenlere zorla kabul ettirmiş oldukları bir göçten söz ediyor. Türgişlerin oluşturduğu kavim, Tabar'a yerleştirilmişse benziyor. Tabar, Tarbagatay olabilir (?); yani kuzey-batı'daki Cungarya ovasını kuşatan dağlık bölge. Bu yazıtlardaki biricik örnek olacak. Aslında, Türgişler ile Siyah Türgişler arasında yer alan farkı belirtmek uygun olur. Bundan sonraki satırda onların yeni bir ayaklanmasından bahsediliyor. Türgişlere ait bir kesim, sadece söz konusu olabilir.

Bu iki olay arasında, 711 Sogdak seferi anıt I'nin bir tek cümlesi tarafından bildirilmiş bulunuyor. Semerkant hariç, bütün Sogdak'ın, Türkler tarafından, 712'den 713'e kadar, işgalinden söz eden arap kaynaklarına bakarsak, bu kısacık özlü

açıklama ve anıt II'nin suskunluğu oldukça tuhaf oluyor. Bir taraftan, 701 seferini ilgilendiren hususlardaki aynı ağız sıklığını; diğer taraftan, 707 savaşının hepten yer almayışını kaydetmiştik.

Her ne olursa olsun, yine bu yıl (Kül-tegin 27 yaşındayken); Karlukların aylaklandıklarını görüyoruz. Fakat, savaş, kesin olarak ancak 3 yıl daha sonra 714'de (Kül-tegin 30 yaşındayken; Bilge ise, 31 yaşındayken) Tamir'in kutsal pınarında cereyan etmiştir.

Bu arada, 713'de (Bilge 30 yaşındayken, sadece II'de, Beş Şehir (Beş Balık)'e karşı bir seferin yapıldığı kaydedilmiştir; yani, Çinlilerin Pe-Ting adı altında belirttikleri Beş Balık, Basmların ülkesinde (Çinlilerden oluşan Pa-si-mi'lerin ülkesinde) 715'de (Kül-tegin 31 yaşındayken), Türkler, isyan eden Azlar ile Kara Gölün (belkide bugünkü Kara-Nor) yakınında bir savaşa girişmişlerdir.

Kapgan'ın saltanatının sonuna geldiğini gösteren karışıklıklar, birlikten ayrılmalar, çok kısa olarak zikredilmiştir. Bilge, I.K.3'te şöyle der: "Amcam kağanın hükümdarlığı karışıklıklara maruz kaldığı zaman, ulus ve hükümdar ikiciliği ortaya çıktığı zaman...". Anıt II ise, şöyle belirtir: "Amcamkağan uçup gittiği zaman, bilge ve yiğit kağan yoktu. Ödlek, tabansız küçük kağan iktidara geldi, uygunsuz işler yaptı. Yukarıdaki Gök, Kutsal Yer ve Kutsal Su, bu kağanın Saadetine onay vermediler." (Çev. B.).

Kapgan'ın oğlu böğü kağanın kısa süren saltanat dönemine ait telmih açıktır. Tonyukuk hariç, Kapgan ailesinin bütün üyeleri ve bütün kendi danışmanları gibi, kendisine ölüme mahkûmettirenin Kül-tegin'in bizzat kendisi olduğunu söylemekten, ne var ki Bilge kaçınır (Grousset, Empire, s. 158). Bu arada, bu danışmanlar arasındaki Tonyukuk'un bulunduğunu kesinlikle tahmin etmediğimizi hatırlatalım. Bilge ile olan ilişkilerinin dışında, o, Bilge'nin kayın pederiydi; Bilge'yi ölümden kurtarması gereken husustur bu. Grousset'nin öyküsü, Böğü'nün hükümdarlık etmediği şeklinde bir yorumlamaya yol açacaktı. Oysa, metin I, hükümdarlara ait bir ikicilikten pekâlâ bahsetmektedir; metin II ise, daha vazıhtır, iyice açıklar: "Küçük kağan.... iktidara geldi". Bu hükümdarlık döneminin süresi, yine de çok mu çok kısa olmalı.

Halkın ikileşmesine gelince, bu ikicilik, yazıtın daha sonraki bölümünde belirtilmiştir. Her şeyden önce, bu, aynı 716 yılında, Oğuzların birlikten ayrılmasını hedeflemektedir.

Kapgan'ın ölümüne ait olan hususlar için, anıtların ağızları daha da sıklıdır. Şimdi yukarıda zikrettiğimiz bölüm I'den başka, sadece I ve II'nin ortak bölümlerinde (I.D. 24 = II.D.20), şu telmih ye ralı: "Sen beceremediğin için, (Ey türük ulusu!), sen kötü olduğundan, amcam kağan uçup gitti. Bu kağanın, Yukarı Kerulen'li Bayırkular tarafından Tola sahillerinde pusuya düşürülerek, 22 temmuz 716 tarihinde öldürülmüş olduğunu ve başının çin elçisine teslim edilmiş olduğunu biliyoruz. Bilge'nin sözünü etmeden geçiştirmeyi tercih ettiği bir hadisedir bu. Fakat, Türk ulusunun kağanın ölümünden top yekûn sorumlu olarak görülmüş olması (sorumlu tutulması) hadisesi, dikkate değer psikolojik bir olgudur; bu konuyu, "İnançlar" bölümünde tekrar ele alacağız.

D. BİLGE'NİN HÜKÜMDARLIĞI (716-734)

Görmüştük, Bilge'nin hükümdarlığı, ayaklanan Oğuzlara karşı yapılan mücadele ile başlamaktadır; anıt II.D.29 ve 30 şöyle diyor: "Dokuz Oğuzlar, benim kendi şahsıma ait olan benim ulusumdu. Gök ile Yer, uyuşmazlık içinde bulduklarından ve kıskançlık ateşiyle yanıp tutuştuklarından düşman oldular" (Çev.B.) Türk-Oğuz kitlesinde ilk çatlak, çöküşün ilk belirtisidir bu.

Bir yılda meydana gelen şiddetli savaşlar, dörtten az değildir. Onların tasvirleri özellikle dile getirilmiştir; öyküyü anlatanın bunlara verdiği aşırı önem bunu kanıtlamaktadır. Maalesef özdeş olmaları imkânsız olan bu tarihi manzaralar kronolojik sırada şöyle yer alırlar: Toğu-Balık, Burğu, Çus başı ve Ezgenti gösterisi. Kesin bilinen işaret noktası, Tola ırmağıdır; yüzerek geçilmiştir. Ayrıntı ilginçtir; çünkü, bize, Oğuzların yerleşim tarzları hakkında bilgi vermektedir. İleriş'in hükümdarlığının başlangıç yıllarında, onların Türklere teslim olmalarından önce, bunları birbirlerine düşman eden savaşın yerini ilgilendiren hususta, bizim görüş tarzımızı tasdik etmektedir. Anıt I (K.6), Kuşlaguk'ta Edizlere karşı yapılan bir savaşla birlikte, bir başka savaştan daha söz eder. Bu A-tie kavmi hakkındaki her şeyi bilmemekteyiz; fakat, metnin bu kısmı, A-tie'ler ile, bir başka deyişle A-pa'lar ile her

benzerliği imkansız kılar; Chavannes tarafından ileri sürölen benzetmeye göre, A-pa'lar, Avarların bizzat kendileri olabileceklerdir (D.T.O.'nin tarihi ve coğrafi isimler sözlüğünün A-tie maddesindeki referans).

Aynı anıt II (D.35)'de, Kapgan'ın ölümine ve Böğü'nün kısa süren hükümdarlığına paralel olarak Oğuzların Çin'e doğru toplu göçü kaydedilmiştir. Burada, 718'de cereyan etmiş olup da uzun zaman sonra hatırlanmış olan hadiselerin öne alınması gibi bir durumun mevcut olduğunu düşünöyoruz.

Muhtemelen 716-717 kışında (kağanın yaşı silinmiş), Türklerin ölkesinde salgın bir hayvan hastalığı başđösterir. 717 yılı ilkbaharında (B), Türkler, Oğuzlara karşı yeni bir savaş başlatırlar. İktisadî bir zorunluluğun, askerî bir harekâta (savaşa) neden olarak gösterilmesi, yazıtsal metinlerde, ilk defa olmaktadır. Oğuzlar, Otuz-Tatarların ittifakını sağlamış olduklarından (elde ettiklerinden), bu savaş, pek çetin olmuş olmalı. Bununla birlikte, Bilge, pek açıkça belli olmayan bir zaferi kabul eder.

Aynı yıl, Uygurlar, kuzeyden gelerek saldırırlar. Bilge, Selenga'yı aşarak onlarla çarpışmaya gider. Oysa, Tonyukuk'un her zaman yaptığı gibi taarruzua uğramış durumda kendini her ne kadar görmüşse de, ulusunu aç bırakan salgın hayvan hastalığı yüzünden (türük bodun aç erti: II,D, 38), çok ciddi besin-beslenme sorunları yüzünden, Bilge, daima Uygurların üzerine yürümek zorunda kalmışa benziyor. "Bu topluluğu ele geçirdim ve onu sevkettim" (aynı satır) ibaresi, aksi takdirde değersiz olacaktı.

717'de (Kağan 34 yaşındayken) fevkalâde önemli bir olay yer almakatdır: Oğuzlar Çin'e kaçıyorlar. Metin sakatlanmış haldedir; fakat, Bilge'nin onların peşine düşüp, çocuklarla kadınları alıp götürmüş olabileceği sezilmektedir.

Bilge'nin hükümdarlık öyküsünde, adeta batı'dan söz edilmemiştir. Kapgan'ın ölümünden önce, o zamandan itibaren, İmparatorluğun bu kesimi, Türklerin etkisinden (Türk etkisinden) kurtulmuştu. 711'den 715'e kadar üç seferin yapıldığını kaydetmiştik: Karluklara karşı, Azlara karşı ve Basmıllara karşı. Karluklara karşı elde edilen önemli bir zafer, Tamıg (714)'te zikredilmiştir. Oysa çin kaynakları, aynı yıl, Tokmak'da elde edilen görkemli bir zaferden bahsederler. Bu zafer, Cungarya (Cungarya ?) ile Karluk oymaklarının kontrolünü çinlilerin ele geçirmesine yol

açıyor. (Bütün bu boyun eğmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bak: Chavannes, D.T.O. 283 n.4 ve 5: Tokmak zaferi üçüncü ayda, "i-hai" günü gerçekleşmiştir). Tamigh zaferi, daha sonra elde edilmiş olmalı. Karluklara karşı yapılan savaş, ertesi güne bırakılmaması gereken bir çeşit cezalandırma savaşı olacaktır.

Bu sırada, Türğişler, yeniden eski durumlarına gelmekte ve yeniden güçlenmektedirler; o derece ki, Kağanları Su-lu zamanında (717-738), Tarim'i istilâ edecek ve Çin'e ait "Dört Karargâh"a gözdağı verecek duruma geleceklerdir (Başvur:Chavannes, o.c. passim).

II.D'nin 40. satırı, Karluklara karşı yapılan yeni bir savaştan pekâlâ bahsetmektedir. Bu savaşı 720'ye yerleştirmek gerekecek; fakat metin, ordunun "sağa" yöneldiğini, yani güneye doğru yöneldiğini söylüyor. Karluklar, Tarbagatay'da, yani tam batı'da yaşadıklarından, bu husus, gerçek bir bilmece (muamma) ortaya çıkarıyor. Karlukların bir kesimi, Tokmak zarferinden sonra göçetmiş mi olacaklar?

Ne olursa olsun, 713'e kadar süren Sogdak savaşından aşağı yukarı hemen sonra, Türkler, Altay'ların ötesinde hemen hemen tüm nüfuzunu kaybeder. Bozkırın tarihi, bu gibi kader değişikliklerine ait örnek sunmaktadır. Şu andaki durumda, çin siyaseti, kuşkusuz daha baskın bir rol oynamışsa da, bu değişikliklere, çoğu zaman makul açıklamalar getirmekten vazgeçmek gerekiyor. Böylelikle ki çin belgelerine göre, 720'de, general Wang-Çu komutasında, Beşbalıklı Basmilları da içeren bir güç birliği (koalisyon) kurulduğunu görüyoruz.

720'den itibaren, öykü, fevkâlâde karışıktır ve sayım-dökümümüzü kesin bir şekilde sürdürebilmemizi engelleyecek kadar aşırı noksanlıklar arz etmektedir.

Sonuç olarak can sıkıcı bir intiba ortaya çıkmaktadır: at üzerindeki görkemli gezintilerden, güçsüz hale getirilmiş veya yeniden biraraya getirilmiş uluslardan, destansı teke tek çarpışmalardan biz epey uzaktayız. İmparatorluk her yandan çöküş halindedir. İktisadî sıkıntılar, artık askeri sorunları aşıyor. Artık, "el"ler, "İmparatorluklar" ele geçirilemiyor; hayvan sürüleri baskınla çalınıp götürülüyor; yağma yapılıyor; rehin olarak kadınlar, çocuklar alınıp götürülüyor. Anıt II'nin tüm sol yüzü, okunabildiğinde, düzensiz (gelişigüzel) çarpışmalarla doludur: 723-24 kışında Kitan'lara karşı yapılan savaş, onu takip eden ilkbaharda, Tatabılara karşı

yapılan savaş. Sadece zaferle biten iki büyük savaş, veya böyle gösterilen iki savaş: 723 yılında onyedibin kişilik çin suvari birliğine karşı yapılan savaş. Bilge'nin ölümünden az zaman önce, çin olduklarını düşündüğümüz kırkbin askere karşı yapılan bir çarpışma; bu savaşta, reislerinin "sengün" sıfatını taşımasından dolayı çinli oldukları sandığımız bu askerlerden otuzbini ölmüştür. Yazıt, tam deyişle anıt II, savaşçının bu son büyük başarısı ile sona ermektedir.

Bu arada, Kül-tegin, Koyun Yılı'nın onyedinci günü (27 Şubat 731) ölmüştü. Bilge Kağana gelince, o, Köpek Yılı'nın onuncu ayının yirmialtıncı günü (25 Kasım 734) ölmüştür. Çinli vak'anüvis, Bilge'nin, kendi bakanlarından biri tarafından zehirlenmiş olduğunu nakleder. Anıtlar, bu hususta, elbette hiçbirşey söylemezler. (Biz, bu tarihleri verirken, eski Türk takvimleri hakkında yaptığı henüz yayınlanmamış incelemesi olan baskıya hazır eserini bize ulaştıran M.Bazin tarafından yapılan hesaplara göre tespit edilen rumî takvimdeki tarihleri belirtiyoruz).

Taşa kazılarak yazılmış olan olaylar böyledir. Eksiklikler, bir şeyi tam söylemeden geçmeler, bazan da anlaşılabilir türden abartmalar, ne olursa olsun hiçbir şey, bu olayları tekzip etmeğe (yalanlamaya) izin vermez. Çin kaynakları, bildiğimiz kadarıyla, Çin'in sırası gelince milliyetçi bir görüşten yana hareket ettiğini de hesaba katarak yaptığımız değerlendirmeye göre, bu olayları, yalanlamamaktadırlar, hatta gerekli gördükleri durumlarda onları tamamlamaktadırlar.

Tarihin bu pek ufacık bölümüne son bir kez göz attıktan sonra, usanç verici ayrıntıları bir yana bırakarak, toplu bir bakışta bulunmamıza izin verilecek mi? Bozkırın tarihi, şayet bazı önemli hadiseleri pek içermeseydi, kesin coğrafi bir gerçeği kapsamayan uygun bir kelimeyi kullanmak yüzünden aşırı yeknesak görünme tehlikesiyle karşı karşıya bulunacaktı. Kendini birliğe (bütünlüğe) adanmış olduğundan, bunu ancak ikinci dereceden bir olgu olarak gerçekleştirmiştir. Bu ikinci dereceden olgulardan biri, kesinlikle 700 ile 710 yılları arasında yer alır; bu sırada, Orhun havzasının efendileri, hem Sogdak'a ve Tokaristan'a kadar müdahale etmek; hem de, kuzey Çin'e, hemen hemen hiçbir zarara uğramadan, müthiş akınlar yapabilme gücünü kendilerinde bulurlar.

Bu başarının tarihi üç safha içerir:

1. Bir örgütlenme aşaması, aşağı yukarı, İltiş'in tüm hükümdarlık dönemini (681-691) içerir. En başta gelen olay, Türk (türük) ve Oğuz uluslarının birleşmesidir. Sınırları belirtilmiş geniş bir dörtgenin zilyetliğini sağlar: kuzeyde Tannu-Ola tepelerinin Baykal gölünün; doğuda, Kerulen yukarı vadilerinin, Onon'un, Ingoda'nın; güneyde Gobi çölünün; batı'da Altay tepelerinin zilyetliğini sağlar. Bu dörtgenin köşegenleri, hemen hemen Ötüken ormanında kesişirler; Bu husus, aynı zamanda, bu yüksek yerin, Türkler için temsil ettiği stratejik önemini ve sembolik değerini açıklar. Tüm bu dönemde, Tonyukuk'un rolü, baskın durumdadır.

2. Bir yayılma aşaması, her istikamete yönelik tazyiklerle kendini gösterir. Hemen hemen, Kapgan'ın tüm hükümdarlık dönemini kapsar. Kuzey-batı'da, Kem (Yukarı Yenisey) ve onun kollarına ait olan tüm havza, ele geçirilmiş ve işgal edilmiş değilse bile, hiç değilse etkisiz bir hale getirilmiştir. Batı'da tekrar tekrar kazanılan birbirini ardınca kazanılan) zaferler, Altaylar'ın ötesinde Cungarya (Cungarya), Tarbagatay ve İli deltasında göçebe hayatı süren bütün oymakların birleşmesine yol açar. Sir-Derya'nın ötesine kadar, üç kez sefer girişiminde bulunmuş olabilir. Doğuda, anıtlar her ne kadar az açıklamada bulunuyorsa da, Kitan tazyiki, yani moğol tazyiki, yer alır, sınır, Kingan tepelerine kadar götürülmüştür. Güneyde, baskın ve yağmadan korunacak çin eyaleti pek bulunmaz. Kapgan, Çin'in hanedanlık meselelerinde arabulucu olarak bile kendini gösterebilmiştir. İmparatoriçe Wu-Hu'nun öz yeğenini damat olarak önerdiği görülür. Çin imparatoriçenin siyasal gücü ve tutumu göz önünde bulundurulduğu zaman, Türkler tarafından kazanılan pek büyük önem (nüfuz) daha iyi ölçülür ve İltiş'in ancak bir çete reisi olduğu dönemden itibaren, 30 yılda katettiği yolun tam olarak değeri ortaya çıkar.

3. En azından siyasi ve askerî alanda başgösteren gitgide yaygınlaşan bir gerileme ve parçalanma aşaması. Bilge'nin hükümdarlık döneminde (716-734) olmuştur. Daha önce, Kapgan'ın hükümdarlığının sonuna doğru kendini belli etmeyen homurdanmalar duyulmuştur. Oğlu Böğü'nün Kül-tegin tarafından katledilmesi, peşpeşe (artarda) isyanların çıkmasına neden olmuşa benziyor. Bütün yapıyı sarsan ilk şok, Oğuzların tarafından gelmiştir. Bilge'nin tahta çıkışından itibaren baş göstermiştir. Buraya kadar neticelerine değinilmemiş olan dikkate değer bir hadise orada söz konusudur. Türkler ile Oğuzların özdeş yapılmaya çalışıldığı

gerçektir; öyle ki artık bu meselenin büyük bir anlamı yoktur. "Savunulacak yanı olmayan" bir teoridir bu.

Nasılki Türkler ile Oğuzların bir tek iktidar çatısı altında 681'de birleşmeleri, Kapgan'ın doruk noktasına götürmeye mecbur olduğu İmparatorluğun temellerini atmağa imkan vermişse; aynı şekilde Oğuzların 716'da birlikten ayrılmaları, yıkılmanın kesin işareti, çöküşün ilk belirtisidir. Bu hadiselerin anlatıldığı anıt II'nin doğu yüzünün son kısmında yer alan metin parçası hakkında, rahat rahat, çeşitli yakıştırmalarda bulunulabilir. Bilge'nin Oğuzları itaata sevk etmiş olacağını (itaata sevkedeceğini) sandığı belirlenebilir. Bu inkâr edilmeyecek bir olaydır: 717'de Oğuzlar Çin'e kaçarlar ve artık Moğolistan Türk yazıtlarında sorun olmaktan çıkarlar.

Benzer durumlarda, her zaman olduğu gibi, örnek bulaşıcıdır; sıra ile veya paralel olarak Uygurların, otuz-Tatarların, Kitanların, Tatabıların ayaklandıklarını görüyoruz. Bilge'nin ölümünden on yıl sonra Altay ile Baykal gölü arasında yer alan tüm bölge, bir asır sürmek zorunda olan Uygur İmparatorluğunu oluşturacaktır.

Daha önce bahsetmiş olduğumuz Karluklara karşı yapılan savaşın (720 yılı civarında) dışında, Bilge'nin öyküsü, hükümdarlığı sırasında batı'daki durumdan hiç söz etmez. Bilge, batı'da tüm nüfuzunu kaybetmiştir.

Bu olayların aydınlığa kavuşması için, hem Türk yazıtlarını, hem çin belgelerini, yeniden okumak gerekir.

Türk milletine yapılan kısa konuşma biliniyor; K.T.'nin iki anıtı, bu konuşma ile başlamaktadır: kağan söylevinde ulusunu sadece Çin'den gelen sayısız kandırmacalara karşı değil, bütün maceracı zihniyete karşı, bütün başdöndürücü hayallere karşı da uyarıyor. Kağanın ılımlı, üstelik yumuşak tutumu övülmüştür. Biz, bile, bazan, ona "barışçı" düşünce sahibiymiş gibi bakmaya kalkıştık. Fakat, bu yazıtlarda her şey bunun tam karşısında yer almaktadır. Bu başlangıç kısmının tamamında çok ustaca bir gölge ve ışık oyunu bulunmaktadır. Akla uygunluğa, ihtiyata davet, Asya'nın içinde, Pasifik'ten Tibet'e ve Sogdak'a kadar uzanan at gezintilerinin hatırlanmasıyla yanyana bulunmaktadır. Ahlâk yazarının bizzat kendisine ait kahramanlıkları ile kardeşinin kahramanlıklarını övmek için yeterince kelimeye sahip olmadığı da, ayrıca, burada görülmektedir. Bir vaız gibi başlayan

yazıt, bir savaşlar ve yağmalar çığırtkanlığı içerisinde sona erer. Büyük dedelerinin İmparatorluğunu tekrar kurmayı düşleyenin Ötükenin Ormanının adını bir nakarat gibi tekrar ettiğini duymak, insanı şaşırır:

"Türük kağan Ötüken ormanında oturunca, İmparatorlukta sefâlet yer almaz."
(Çev. B.).

"Ötüken Ormanından daha büyük hiçbir şey asla olmamıştır. İmparatorluğu ayakta tutan yer, daima Ötüken Ormanı olmuştur." (Çev. B.).

" Ötüken Ormanında ikamet ederken, kervanlar ve kabileler gördüğüne göre, en ufak bir sefaletin olmayacak, Şayet Ötüken ormanında ikâmet edersen, sürekli bir İmparatorluğun sahibi olarak kalacaksın." (Çev.B.).

Tersi durumlar cereyan ettiğinden, İmparatorluk her taraftan çatırtar. Gelecek kuşaklara şerefli bir öykü bırakmak isteyen kağan, tüm uyanıklığını ve siyasal görüşünü de açıklamadan edemez. Henüz kurtarılabilir halde olanı kurtarmalı, Ötüken ormanının kolayca savunulabilir stratejik durumunu korumalı, ve bilhassa - bunda aşırı ısrar etmek pek anlaşılamayacak bir husus- savaş eylemleri yerine, ticarî ve barışçıl ilişkileri ikâme etmeli. Bilge, henüz kendi denetimi altında bulunan asya ticarî ilişkiler kuşağında, birinci derecede hangi rolü oynayabildiğini, şüphesiz idrak etmişti. Fakat söz, yine uzun aman, orduya aitti. Bilge'nin askerî kuvvetleri, nüfuzunu kaybetmişti.

Bu defa, çinli vak'anüvis (Mémoires concernant les Chinois, XVI,II) tarafından bir başka fikri, aynı perspektif içinde incelemek gerekiyor. Bilge, çin tarzında etrafı surlarla çevrilmiş bir şehir kurmayı tasarlamıştı. Bu hem kuzeydeki düşmanlara karşı kendini korumak, hem de geçiş yollarının kontrolünün kendisinin eline geçmesi demektir. Fikir iyiydi, iyi yanları vardı. Tonyukuk, bu fikre, şiddetli karşı çıkmıştır; o, çine ait olan her şeyden tiksinti duyardı; ulusunun içgüdülerine uygun düşen, gerçekleştirilebilir olan biricik yöntemi, "hareketlilikte-göçebe yaşamda görüyordu. Bilge'nin planı, Çinliler ile geçici bir uzlaşma kurmayı da gerektiriyordu. Bilge, kendini şöyle anlatır: "Bu yerde (Ötüken ormanında) oturan ben, Çinliler ile uzlaştım.". Bu küçük bir yalandır; fakat, bir ruh halinin tezahürüdür. (ifadesidir). Şayet biz onun "anılar"ına inanırsak, gelecekte kurmayı tasarladığı şehirde, Buda'ya

inananlara ait, Tao'ya inananlara ait mabetler kurmayıda Bilge düşünmüş. Belki bunda abartma olabilir. Biz, "İnançlar" bölümünde, budist etkisi altında dinî görüş ve ibadetlerde muayyen bir gelişme olduğunu göstereceğiz; fakat din değiştirme gibibir sorunu yoktur Bilge'nin. Buda papazlarını ve keşişleri kabul ederken, Bilge o günün hükûmetlerinin yaptıkları şeyi yapmayı düpedüz düşünmüyor muydu?; şöyleki: ticarî anlaşmaların zorun başlangıcı veya tamamlayıcısı olan "kültürel bir uzlaşma" akdetmek.

Her ne olursa olsun, bu iyi niyet davranışı, Çinlilerin çok hoşuna gitmiştir. Tonyukuk için ise, dayanılmaz bir şeydi bu; hiçbir zaman da gerçekleşmemiştir. Geleneklerde olacak bu kökten değişim, İmparatorluğu kurtaracak mıydı? Acımasız bir yasa, asırlarca bozkırın üzerine çökmüş gibi görünüyor: kendini toprağa bağlayan, askerî nüfuzunu kaybeder ve yeterince güzergâh alanına sahip olmayan diğer göçebelerin darbesine maruz kalır. Tonyukuk, hiç kuşku yok ki haklıydı; fakat ne olursa olsun, vakit çok geçti.

Bilge, ölürken, oğlu ve halefi olan Yi-yan'a, bu şekilde, pek çok budanmış, can çekişmekte olan bir İmparatorluk bırakır; kısa zaman sonra kardeşi yerine geçer; Tengri kağan "İmparator-Gök" ünvanını almaktan çekinmez. Böyle bir ünvanın kabul edilmesinin ortaya çıkardığı nüfuz talebi ancak fiiliydi. 741'de Tengri-kağan kendi subaylarından biri tarafından öldürülmüştür. Göktürklerin sonsuza dek tükendiklerinin resmidir bu.

Bununla beraber, Bozkırda ve tüm Asyada Göktürklerin itibarı uzun yıllar yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır. Biz Kül-tegin'in cenaze töreni öyküsüne veya hiç değilse protokol ile ilgili bazı ayrıntılı bilgilere sahibiz. İmparatorluk çoktan sonuna yaklaşmış olduğu halde, merhum hükümdara gösterilen bunca ortak saygı ve şükran müşahade etmek insanı şaşırtmaktadır: Kitan, Tatabı, Çinli seçkin kişiler, yüklü hediyelerle birlikte, Tibetliler, Sogdak'dan, Pers'den (İran'dan) ve Buhara'dan gelen insanlar, Türgiş ve Kırgız'ın gönderdiği mümtaz kişiler (herkes saygı duruşunda). Mezar yapıtının dekorasyonu ve yazıtların oyularak yazılması işini, yine, Çinliler üzerlerine alırlar. Gök'ün Oğlu ise, bizzat kendisi, Türkçe metine, çince biz yazı eklemeye özen gösterir. Bu saygı ifadesinin samimiyetinden şüphe etmemize hiçbir hakkımız yoktur. Onların bir geleneği uygulamaları gerekiyordu. Her ne olursa

olsun, onun kendi niteliği gereği olarak, yeterince övülmeye değer bir duyguyu gösterirler: ölmüş olan düşmana saygı, bilhassa onun hayatı yiğitlikle dolmuş olduğu zaman. Bu cenazeye saygı merasiminde bir çeşit "şövalye adabı"na ait yansıma vardır.

E. TONYUKUK HAKKINDA KISA BİLGİ

Bu bölüme ilâve olarak, biz, tarihi ele geçirmeyi ve bu yarı yüzyılda ön sırada rol oynayan şahsiyetin ahlâkî portresini çizebilmeyi dilerdik. Dinmek bilmeyen mücadelelerin, kanlı savaşların, saray entrikalarının yer aldığı bu dönemde, insanı şaşırtan, onun bu kadar çok uzun ömürlü olması, Tonyukuk'a üç hükümdarı tanıma fırsatını vermiştir. Tonyukuk, onlara hizmet ederken çoğu zaman kendi şahsî görüşünü onlara empoze edecek güçlü bir kişilikle donanmıştır. Yaklaşık 705'den 716'ya kadar uzanan onun zorunlu olarak işsiz olduğu dönemin dışında, o iş başındadır, meclistedir, devletin en önemli şahsiyetidir; aşama sırasında olmasa bile, gerçekten de böyledir. O ilk Türk edebiyatçısıdır üstelik; bu ise, onun en büyük meziyeti değildir. Zamanının sorunlarını kafasında geliştirip olgunlaştırmıştır; kendisi hakkında, siyasi bir kafaya sahip olduğu söylenebilir. Kısacası, sertliğiyle, dik kafalılığı ile, şakaları ile; hatta örneğini gösterdiği yiğitliği ile ilginç bir kişidir. Biraz çocuksu olan onuru, bu efsane adamını bir dünya insanına dönüştürür. Biz sahip olduğumuz pek yetersiz belgelerden yararlanmak suretiyle, şimdi, bu adamın meslek hayatını izlemeğe çalışacağız. Olayların ayrıntısına tekrar dönmeyeceğiz; eleştiri malzemesi olarak da, tekrar yukarıdaki incelemeye baş vurmanızı istiyoruz.

Tonyukuk, 645 ile 650 yılları arasında, Çin'de doğmuştur. "Ailesi, bir ara, çin yönetiminde, Şan-si'nin kuzeyinde, bugünkü Kuey-hua-Ç'engi'in yakınında bulunan Yun-çang'in sınır ilçesinde, bir ecdat makamını elinde bulundurmuydu." (Grousset, Empire..., s. 154). Çocukluğuna veya gençliğine ait hangi olaylar, bu hususta, hayatı boyunca kendisini etkilemiştir? Çin'e karşı kendi geleneklerini, kendi dinini sevdiğini, Çin'i hiç anlamadığını, hatta ona karşı dayanılmaz bir tiksinti duyduğunu, ve de Bilge'nin Sarayında yaşayan son yurtsever olacağını ispatlayacaktır. Biz, onu, otuz yaşlarına doğru, İleriş'in yanında, mutlu bir çete reisi olarak bulmuyor muyuz? Yeni İmparatorluğun temellerini atmak ona ait olacaktır. Daha sonra yazdığı mezar

taşında, İlteriş'in kağan olarak tayininde, baş rolü kendi yüklenir. Bu atamada (seçimde) onun payının ne olduğunu söylemek için seçimin oluş biçiminin nasıl olduğunu iyi bilmek gerekecektir. Seçim olmuş mudur? Olmuş ise, Tonyukuk, Büyük seçmen (Başkan) mi olmuştur? Bu meselede dilbilimcinin söyleyecekleri azıcık olsa da, yeterli. Onun kullandığı "kiş-" fiili, tanrı rızası için yapılan değerli bir eyleme sahipmiş pekâlâ benziyor; Tonyukuk ise, âyinin "büyük dini lider"i olmuş olacak. Ayrıntıda Tanrı-Gök'ten, Tengri'den esinlenmiş olduğunu kendi kendine söylüyor. Bu husus, bizim sonuncu iddiamıza, belli bir değer kazandıracaktır. Çinli vak'anüvisin adlandırdığı gibi ihtiyar kurt, muhtemelen agnostique (bilinemezci) olmuş olmasına rağmen, kendini şaman yoluna vermekten hoşlanır.

İlteriş'in bütün hükümdarlık döneminde Tonyukuk, kağanın hem siyasi danışmanı, hem de Büyük Devlet'inin Yönetim Başkanıdır. O, tüm Altay bölgesini fethederek Baykal'a birleştirir, sonra Oğuzlar ile ittifak yapar; Oğuzlar, Türkler ile birlikte sadece bir tek ulusu, 716-717 yıllarına kadar teşkil edeceklerdir.

O, Çin'e karşı yapılan çeşitli savaflara katılır. Kapgan'ın tahta çıkışında görevlerini korur, kağanla birlikte, 696-697 yıllarında, Kırgızlara karşı yapılan savaşı yönetir. Kapgan, oğlu Böğü ile yeğeni Bilge'ye batı Askerî Birliklerinin Komutanlığını emanet etmeye karar verdiği zaman, Tonyukuk onların yanında kalır; oysa kağan, Çin'e savaşmaya gider. O sırada, Bilge, 14 yaşındadır. Böğü de, yaşça daha büyük pek olmamalı; Tonyukuk ise, Altay ötesinde yapılan savaflarda, gerçekten, ordunun biricik başkomutanıdır. 701'de Demirkapı'ya doğru yapılan yarma hareketinde birliklerin başında sadece onun bulunduğu hemen hemen kesindir. B.T. yazıtında, bir taraftan beyler ile, diğer taraftan kağan ile olan uyumsuzlukların izi ortaya konur. Kağan, birbirini tutmayan çelişkili emirler verir; bu ikili oynama ise, Tonyukuk tarafından iyice anlaşılınca (keşfedilince), zaten kendi bildiğini okuyan Tonyukuk'u çileden çıkarır. Bu özgürlük tezahürü, herkeste pek bulunmayan bir karakterin belirtisidir. Kapgan'a gelince, o, daha başka bir kişiliğe sahiptir, verdiği emirlere aykırı davranılmasına uzun zaman tahammül edecek adam değildi şüphesiz. Şurası bir gerçek ki, Sogdak'dan dönüşünden itibaren, Tonyukuk, artık askerî hizmetlerinden bahsetmez. Ünlü Ming-şa savaşının cereyan ettiği 705 yılını pek aşmayan bir tarihte "yetkilerinin elinden alınmış", olması gerektiğini tahmin ediyoruz. Çin ordusunun uğradığı tam yenilgiden dolayı çok dikkate değer olan bu askerî fiil

yazıtta anlatılmamıştır. Yukarı Tola'daki Tonyukuk'un mezar anıtının görünümü, onun Bilge'nin tahta çıkışına kadar kalacağı inziva mahallinin orası olmuş olduğunu düşünmeğe insanı davet eder. Boş geçen bu zamanlarda, Tonyukuk, mezar taşı yazıtını, daha doğrusu "Hatırat"ını yazmış olmalı. Anlatım biçimi, özelemlerin o kadar çok belirgin olmaları, Tonyukuk'un anılarını bu dönemde yazmış olduğunu düşündürülebilir. Biz bu konuya tekrar döneceğiz. Böğü'nün ve Kapgan'ın bütün danışmanlarının katliamından Tonyukuk'un yakasını kurtarmış olması olayını bir ölçüde açıklayacaktır. Bilge'nin kayın pederiydi; bu bir gerçek; fakat, bu dünürlük, o gerçekten bir uzlaşmaya varmış olsaydı, kendisini kurtarmaya yeterli olmuş olmayacaktı.

Çin kaynakları, bize, daha sonra, Tonyukuk'u, Bilge'nin Sarayında gösteriyor. Bu kaynaklara göre, o, yeni kağanın sözlü danışmanı olmuştur; yine de, her şey, onu, kağanın karşısına dikiyordu. Bilge'nin oturaklı, yer değiştirmekten hoşlanmayan bir yaşam fikri benimsemiş olduğunu ve ulusunun faaliyetini ticarete ve transite yönlentmeyi başarmayı düşündüğünü görmüştük. Onun yönetim planı, Çin ile dostluk ilişkileri kurmayı içeriyordu ve çinlilerin yaşam tarzı ona ayıp görünmüyordu. Bütün yaşamını bozkır insanı olarak geçiren Tonyukuk'a göre, Bilge, tamamen başka türlü hareket ediyordu. Bu iki insanın gelişimi, acayip bir zıddiyet arzeder. Tonyukuk, çin tarzı büyümüş, gençliğinden ölümüne kadar, gerçek göçebe bir çoban tipi ve cengâver olur ve öyle kalır; oysa, en küçük yaştan itibaren, en yüksek askerî mevkide, adeta sadece ordugâhlarda yaşamış olan Bilge, düşmanlarının uygarlığına doğru, karşı konulamaz bir biçimde yönelmiştir.

Fakat, kağana kendi görüşünü empoze edebilmiş olmasının duyulmasına izin verildiği zaman, bu, Tonyukuk'a pek güzel bir hisse sağlamaz mı? Türk Devlet adamlarının arzusu, artık pek göz önünde bulundurulmuyordu. İnsiyatif, bir zamanlar baş eğmiş olan ve Çin'in her türlü çareye baş vurmak suretiyle isyana teşvik ettiği halkın eline geçmişti. Şüphesiz, Tonyukuk'un bizzat kendisi de, icazetlerinde, bu kadar hüznün ve şüphe ifade eden şu cümleleri taşta kazıttığı zaman, artık kendini boş hayallere kaptırmıyordu: "Özim karı boltım uluğ boltım. Nen yerdeki kağanlığ bodunki böntögi bar erser, ne buni bar erteci örmüş!" (Ben kendim ihtiyarladım, yaşlandım. Şayet bir ulusun, nerede olursa olsun, başında beceriksiz biri varsa, böyle bir kağanla donanmış olan ulusun vay haline!)

Yazıtın tarihi, bu telmihin hitabettiği şahsiyet hakkında bize tek başına bilgi verebilecektir. Mesele, ayrıntılı olarak ele alınmağa değer. Biz daha ileride bunu yapacağız.

Tonyukuk'un ölüm tarihi, tarih açısından hiçbir önem arzetmemektedir. 725 tarihi, akla uygun olarak kabul edilebilir (bu tarihte çin yıllıkları, Tonyukuk'tan son kez söz eder) veya bu tarihe yakın bir tarih kabul edilebilir. Tonyukuk bu tarihte, seksen veya seksen civarı yaşta idi. H.Namık Orkun, bu ölümü hiç çekinmeden 716'ya çıkartabilme mutluluğuna sahip olmuştur. (E.T.Y. IV, 169). Böylesine kesin bir tasdik hangi temellere dayandığını bulmaya yönelik tümaraştırmalarımız hiçbir sonuca varmadı. Buna mukabil, aynı yazar (H.N. Orkun); Thomsen'e uyararak yazıtın, 725'de meydana getirilmiş olduğunu kabul eder (E.T.Y., I,91). Anıtın dikim tarihinin önemi de yoktur; fakat, yazım tarihi çok büyük bir önem taşımaktadır. Dilbilimciye bakılırsa, K.T. anıtlarıyla, o, ayrımlar gösterdiği ölçüde bir çalışma tabanı sağlar. Tarihçiye bakılırsa, o nakledilen hadiselerin farklı anıtlarda aynı mı yoksa aynı değil mi olduklarının saptanmasına yol açar. Oysa, K.T.'nininkilerin tersine B.T. yazıtı "anthume"dır. Dıştan bakıldığında Bilge tarafından söylenip yazdırıldığı sanılan anıları, kendisinin ölümünden sonra taşta kazılarak yazılmıştır. Oğlu anıt II'ye kendi simgesini ilâve etmiştir. Yeğeni Yolluğ Tegin, iki yazıtı kendisinin yazdığını ve taşta kazıtığı havalarındadır; bizim ise, bu şahadeti çürütmeye hakkımız yok. Kendi yazıtını bizzat kendisinin yazdığını açıkladığı zaman, Tonyukuk'a güvende kusur etmek, nankörlük olacaktır.

Gecikmiş bir yazıtı destekleyen tetkik edilmesi uygun olan iki delil gösterilmiştir.

İlk planda, metin, iki kez, Kapgan Kağan'ın oğlu Böğü Kağan'ın adından açıkça sözedilmesine tahammül edecektir. Oysa, işin gereği olarak başvuru her iki pasaj (alıntı) da (B.T.34 ve 50), "böğü" şeklinde değil; fakat "zeki" anlamında ve bilhassa "kurnaz" anlamında basit sıfat olan "bög" şeklinde okumak gerekir.

Bu metin parçalarının ilkinde, oyma yazı esasen o kadar nettir ki "bög" veya "büg"den başka bir şey okunamaz; "Bögü" şeklinde görmek için, önce basit bir yazımsal hatayı kabul etmek gerekecektir. Üstelik, sırf bu durumda yazıtların kuşku götürmez -yazım- kuralına aykırı davranılmış olduğu şeklinde faraziyeyi de kabul

etmek gerekecektir. Kurala göre bir şahsiyet, daima aynı bir ad veya lâkap ile gösterilmiştir (yazıtlarda). İleriş adı altında tanıdığımız şahsiyetin, bu adı, tahta çıkışından çok daha sonradan kullanmış olması, kesin olmasa bile, muhtemeldir; bununla birlikte ne K.T.'de, ne B.T.'de, ne de Ongin'de başka türlü asla gösterilmemişlerdir. Tonyukuk'un daha başlangıçtan itibaren onu böyle göstermesi, "İmparatorluğun birleştirici" sıfatını henüz kazanmadığı dönemde, sık sık rastlanan aykırılıklardan ancak birini teşkil eder; bizim vak'anüvislerimizin bizzat kendileri, bunlardan (bunlara ait) pek çok örnek sunacaklardır. Buna karşılık, aynı şahsiyetin, birkaç satır daha yukarıda, kendi sıfatı İnel kağan (satır 31) ile gösterilmiş olduğunu ve satır 45'de aynı biçimde, yani birdenbire, tam öykünün ortasında, bir başka ad ile anılmış olmasını kabul etmek imkansızdır (mümkün değildir).

İkinci metin parçası, satır 50'ninki, her ne kadar biz burada "bögi" şeklinde değil de "bög" şeklinde okuyorsak da, okumayla ilgili tartışmaya yol açacak kadar harabolmuştur. Her şeyden önce, Tonyukuk'un, Bilge'nin isminin yanında, sadece birkaç gün veya birkaç hafta hükümdarlık eden, Kül-tegin'in öldürdüğü Bögünün ismini anımsamasının iyi olacağını sanmış olması ve bu cesareti göstermiş olması, az ihtimal dahilindedir (pek mümkün değildir). Ayrıca, burada pek acayip bir kağanlar listesine sahip olacaktık: İleriş, Bögü, Bilge. Kapgan'ın unutulmuş olması, en azından, şaşırtıcıdır.

Gecikmiş bir tarih için "bögü"nü kullanmanın şu halde değeri yoktur.

Buna karşılık, metin, iki kez (58. ve 68. satırlar) - "türük bilge kağan" kelime kümesini kaydeder.

Birinci metin parçasında, sarıh olmasa bile, anıtın yazım tarihine, hiç şüphe yok, sahibiz: "Bilge Kağan Turuk'un İmparatorluk döneminde, ben, bilge Tonyukuk (bilge Tonyukuk olan ben) yazdırdım (bunu)".

İkinci metin parçası, çok daha nazik bir yorumun eseridir. Daha önce yer alan satır 61, şöyle der: "İleriş kağan ile bilge Tonyukuk, galip geldiklerinden, Kapgan kağanın ve türük ulusunun tarihi..." Yazıtın son satırını teşkil eden satır 62 ise şöyle der: "Bir Türük Bilge kağan (veya Türük Bilge kağan), Türük Sir ulusuna ve Oğuz ulusuna göz-kulak olmaktadır."

Şüphesiz Tonyukuk, kendi metninde, satır 61'i haklı gösteren, İleriş ve Kapgan dönemiyle ilgili hadiselerden söz etmektedir. Diğer taraftan, Tonyukuk'un hoşuna giden türk-oğuz ittifakının, Bilge'nin tahta çıkışından itibaren dağılmaya başladığını biliyoruz. Kitabenin, bu hükümdarlık döneminin tam başlangıcında, taşa kazınmış olduğu, şayet kabul edilirse; zorluğun bir kısmı ortadan kalkmış olur. Fakat, satır 61, "geçmiş" değil, şimdiki bir hali elbette göstermektedir; üstelik de, pekâlâ Kapgan dönemindeki bir durum söz konusudur.

Her şey gerçekte, sanki yazıt daha önceden Tonyukuk'un zorakî inzivası sırasında kaleme alınmış gibi cereyan eder. Tonyukuk, yeni kağanın meclislerinde anımsanan bu ihtiyar, hükümdarlık etmekte olan hükümdarın adını oraya dahil etmek için, hâlis bir nezaket ve ihtiyat yüzünden, metni değiştirmiştir (metinde tadilât yapmıştır). Böylece anıtın yazımı, metnin yazımına göre çok seneler sonrasına ait olacaktır. Anıtın, Kapgan döneminde yazıldığı ve Bilge'nin tahta çıkışında boş olan yerlere iki satır eklenmiş olduğu bile iddia edilebilir. Satır 58, gerçekten de, doğu yan yüzünün sonunu kaplamakta ve metnin içinde çok güçlkle yer almaktadır; şayet ortadan kaldırılacak olursa, bir dizi akla uygun fikir elde edilir. Satır 62'ye gelince, o yazıtın sonunu oluşturmaktadır; aslında, bu şekilde satır 61'den sonra sona erecektir.

Bu tezin lehine (bu iddiayı destekleyen) son bir metin (delil) özeti, satır 56 ile satır 57'de bulunmaktadır. Bu satırlarda, yaşının büyüklüğünden veya daha çok ordugâhlardan uzaklaşmasından yanıp yakınan Tonyukuk, danışman olarak yeteneksiz birine sahip olma tehlikesine karşı, ulusu ve bilhassa kağanı uyarmaktadır. Bu ise, ancak, Tonyukuk'un yetkilerinin elinden alınmış olduğu bir döneme, yani Kapgan'ın ölümünden önceye uygun gelmektedir. Söz konusu olan yeteneksiz kişi, onun halefi olabilir; biz bu kişi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Mesele bizzat kağanın kendisini hedef alıyorsa, bu, Tonyukuk'un yetkilerini elinden almaktan, kötü idare etmekten sorumlu olan Kapgan olmalı, ya da, Tonyukuk'un gözünde bir yaramaz çocuk olan, devrimci fikirleri tehlikeli olan Bilge olmalı.

Son cümleye gelince, o, Türuk ulusunun, bir yandan Sir, diğer yandan Oğuz uluslarıyla olan ittifakları hakkındadır; o, elbet eğer Bilge'nin döneminde yazılmışsa, mutlu bir gerçeğin görüntülenmesinden çok, onun bir temenni ifade ettiği

söylenbilir. Yazıtın tüm neticesi (yazıttan çıkan sonuç), muayyen bir kötümserliğin derin izidir; görgemli bir geçmişin anımsanması da bunu göstermektedir.

Bu belirtilerin ışığında, Hirth tarafından ortaya atılmış olan faraziye (Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, s. 12 sqq), şimdi yeniden ele almak iyi olur. Bu yazara göre, Tonyukuk, Çin'de doğmuş olan, İltiş'in bakanı olmuş olan ve Türgiş'lere karşı yapılan bir savaşta öldüğü sanılan, daha sonra da Kapgan döneminde Türk adıyla tekrar ortaya çıkmış olan A-shi-tö Yüan-çön'den başka biri olmayacaktır. Birkaç düzeltme ile faraziye (tahmin), gerçeğe benzer olmaktadır. Bain-Tsokto yazıtında nakledilen olayları, A-shi-tö Yüan-çön'e (alias Tonyukuk'a) atfetmek gerekecektir ve bu olaylar, gördüğümüz gibi, 702 ve 703 yıllarından daha uzağa pek gitmezler. Daha sonra, çin adı, hiç şüphe yok ki, Tonyukuk'un inzivaya çekildiği andan itibaren, tarih sahnesinde görünmez olur. Ancak oniki yıl kadar sonra, çin kaynaklarında bu kez Türk adıyla onun tekrar ortaya çıktığı görülür. Fakat bu tekrar ortaya çıkışın, Kapgan döneminde değil, Bilge döneminde yer almış olması gerekir.

İsim değişikliğinin, Hirth'in faraziyesine aykırı bir yanı yoktur. Tonyukuk, gerçekten bir lâkaptır. Bu lâkabin "elbisesi kutsal olan kimse" şeklinde yorumlanabileceğini sanıyoruz. Tonyukuk'a bu takma adı (lâkabı) sağlayan olaylar hangileri olursa olsun (belki de bu lâkap küçük bir ayrıntı), o, ona, ancak daha geç bir tarihte sahip olabilmıştır; fakat adet olduğu gibi, o, onu, muhafaza etmiş ve kendi gerçek yapmıştır.

Çeşitli kaynakların verdiği bilgiler böyledir. Onlar, bu olağanüstü mesleği adım adım izlemek ve zamanının son derece tipik bir şahsiyetini insanın kafasında canlandırmak imkanı sağlarlar. Biz, bu adamı, ordu komutanı ve devlet adamı rolünde gördük. Yazarlık rolünü hesaba katmadık. Moğolistan'ın çeşitli eski Türk anıtlarına ait her biri ile ilgili edebî değerleri inceleyeceğimiz zaman bu imkanı ele geçireceğiz.

III. BÖLÜM

A. SİYASAL YAŞAM

Orhun anıtları, Tengri tarafından Bumin ve İstemi atalara emanet edilmiş bir İmparatorluğa ait genel görüntü sunmaktadır; fakat önceden belirlenmiş kurallara itaat etmemiş olmaları, çin kurnazlığının kendilerini kandırmalarına göz yummuş olmaları yüzünden, İmparatorluk, geçici bir süre çöküntüye uğramıştır.

Bilge ve yiğit kağanlar olan Bilge'nin babası İleriş ile amcası Kapgan, kutsal haktan kaynaklanan hükümdarlıklarını yeniden ele geçirmişlerdir. Bilge, onların kutsal halefidir. Bilge, kendinden söz ederken; Gök tarafından yaratılmış olup, Gök'e benzemektedir", der. Oğullarından biri, bizim ancak "Yi-yan" çin adıyla tanıdığımız ağabeyin kısa süren saltanatından sonra onun yerine geçen bu kardeş, her ne kadar batmak üzere olan bir İmparatorluğu miras almışsa da, "Tengri-kağan" (kagan-Gök/Gök, Kagan) sıfatını kullanmaktan çekinmiyordu. ordunun silâhlı kuvvetlerin gücü ortadan kalkıp, siyasal nüfuz (etkinlik) azaldıkça körü körüne inanış ve şiirsellik, böylece sahneye çıkar. Nice güçlü eser bunun sonucudur! Biz, bunların arasından, üstün nitelikli eserler elde ettik; onların içlerinde hangi gerçeği gizlediklerini ortaya çıkarmaya çalışmak da gerekiyor. Bilene, olayı yaşamış olduğundan ve olayın baş sorumlusu olduğundan, Tonyukuk'a baş vurmak gerekiyor. Bu İmparatorluğun nasıl geliştiğini ona sormak gerekiyor. Bereket versin ki edebî kafaya sahip olan; fakat, edebî teorilerle pek uğraşmayan bu gerçekçi yazar, bize, anahtarı sunduğu zaman; biz, özgürce ve iyi teçhiz edilmiş olarak kendininkinden sonraki döneme ait anıtların labirentine girebileceğiz.

"Kişi, bod, bodun, el", Tonyukuk'un toplumsal sınıflandırılması böyledir.

"kişi", Yoruma önem vermez: bu ferttir, kişidir, atomdur.

"Bod", gayet dikkatli bir incelemeye lâyıktır. Kaşgarî, bu kelimenin üç şeklini kaydeder: bod, bot ve boy. "Bod" ile "bot" fasıllarının altında sacede" boy, endam" kaydı verilmektedir. "boy" 'un bugünkü anlamıdır bu. İlginç anlambilimsel evrimlerle: "kitabın boyu" (:kitabın kalınlığı), "arsanın boyu" (:inşa edilecek arsanın uzunluğu)

gibi; ve de "boy"un tekrarıyla: "boy boy evler" (: her büyüklükte evler), "boy boy pirinç" (:her fiyattan pirinç) gibi anlamsal değişiklikler saptanır. "Boy" maddesinde sırf "oğuz" olarak karşılığı verilmiş olan bu kelimenin, "kısım, parça" (:bir kısım, bir parça) anlamı vardır. Ali Şeydi'nin Türkçe-Fransızca Sözlüğü (İstanbul, Cihan Matbaası, 1929), "oymak" ya da "oymağın parçalarından herbiri" anlamını vermektedir. O zamanlar "bod" ya da yani hiç kuşkusuz "bot"un "oymak" anlamı olduğu meydandadır. "Bod" sözcüğü, K.T. anıtlarında yer almaz. Bize göre, bunun sebebi, kesinlikle, İltiş ile Kapğan'ın gayretleri sayesinde oymak düzeyinin aşılmış olmasıdır. Her şey, sanki Bilge dönemindeymiş gibi cereyan eder. Birleşme gayreti o kadar verimli olmuştu ki oymak (boy) kavramı bile, kendi değerlerinden birşeyler kaybetmişti ve Türk tarihi ile ilgili bir topluluğun gösterilmesinde bu sözcüğü kullanmak ihtiyacı artık duyulmuyordu. Buna karşılık, "bodun" sözcüğü yaygın biçimde kullanılıyordu.

"Bodun", hiç kuşkusuz, bir oymaklar topluluğunu belirtmektedir. Gerçekten de her ne kadar etimolojisi sesbilimsel evrimle maskelenmiş ise de, bundan önce üzerinde durduğumuz "bod"un, çoğul-toplumsal şeklidir. kelimenin ilk biçimi "bod-ın"un, çoğul-toplumsal şeklidir. kelimenin ilk biçimi "bod-ın"dır. Tüm yazıtsal metinlerde, kuşku götürmez yazım şekli olan "N'nin sonra olması", esas sesli harfin etkisiyle ikinci sesliye ait dudaksıllaşmayı elbette belirtiyormuş gibi görünüyor; biz de "bodun"a böylece sahip olmuş oluyoruz. "Bodun", şu halde, bir oymaklar (boyar) topluluğu anlamına geliyor. Şayet terim, Asya'nın Orta-Çağdaki oymaklarının bir araya getirilmesinde (gelmesinde) yer almayan bir karşılıklı ilişkiler kavramı pekâlâ içeriyorsa bu, bir konfederasyon adı verebileceğimiz şey olacaktı. Baskın gelen oymak, kendi adını verip, "bodun"u oluşturan diğer oymaklara gerçek hükümler olarak hükmeder. Kelimenin tam anlamıyla "türük bodun"u oluşturan oymaklar arasında ve kızgızlarda, mükemmel bir kaynaşma olmuş gibi görünüyor. On-Okların adının, yani "10 oymaklar"ın korunduğu batı'daki Türklerde kaynaşma daha az belirgindir. Otuz Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar gibi ayrımlar bulunan Oğuzlarda, en azından K.T. anıtlarında olduğu gibi, tatar ulusu, aynı şekilde otuz (Otuz tatar)'ı içerir. Bizim metinlerimizde zaten bulunan Üç Karluklar da kaydedilmektedir.

Sırf B.T.'da bulunan "türük sır bodun" ifadesi, iki ulusun oluşturduğu bir konfederasyon fikrini verir: "türük" ulusu; yani doğu veya kuzey Türkleri ile "sır"lar;

yani batı Türkleri. Yazarın kafasında, iki eleman arasında gerçek bir kaynaşma olduğu fikri vardır. Tarih bölümünde bu kaynaşmanın pek kısa ömürlü olduğunu ve Bilge döneminde bu deyim, söz konusu nesne ile birlikte ortadan kaybolduğunu görmüştük. Buna karşılık, bir kaynaşma olmamış fakat bir ittifak, aynı bir başbuğ idaresinde "türük" ve "oğuz" uluslarının birleşmesi gerçekleşmiştir. B.T. anıtı, bu konuda hiçbir şüphe bırakmaz. Son cümlenin durağı, "bodun" sözcüğünün tekrarlanması anlamlıdır: "türük bilge (kağan) türük sir bodunig/oğuz bodunig/egidü/olurur". İfadenin "bodun" ile bitirilmesi için uluslar arasında bir çeşit sınıflandırma bulunduğunu kaydetmek uygun olur: bir Kağan ile donanmış olanlar ("kağanlig bodun" ve sadece bir Elteber "elteberling bodun) tarafından yönetilenler birincilerin arasında bizzat Türkler, Çinliler, Oğuzlar (ilhaktan önce sadece B.T.'de yer alırlar; K.T.'de değil; fakat onların bir "el"leri vardır; demek ki birkaçanları vardır; daha aşağıya bak), Kırgızlar, On-Oklar, ve hatta onların kolu Türgişler yer alır. Buna karşılık onların sadece bir "elteber"i vardır: Uygurlar, Karluklar ve Az'lar.

Kan ile kağan arasında bir ayırım yapmak gerekir mi? B.T. anıtı bunu düşünmeğe yol açar. "Kan" sözcüğü, ilk üç satırda 5 kez bulunur; türemiş sözcük olan "kanlar" (bir Kan ile donanmış olmak) buna dahildir. İleriş'in tahta çıkışından önceki dönem söz konusudur. daha sora, hükümdar daima kağan sıfatını kullanır. Demek ki bir çeşit terfi etme söz konusu. Böyle olmakla birlikte, aynı anıtın 28. satırında, Kırgızların hakanına uygulanan "kan" sözcüğü bulunur. Kırgızlar, K.T. anıtlarında bir kağanla donanmışlardır. Bu anıtlarda "kan" sözcüğünün yar almadığı da doğrudur. Ongin'de, her iki kelimenin gerçek bir kaynaşması vardır. Hiç olmazsa satır 1'de : "eçümüz apamız yamı kağan... bolmuş, 01 kan yok bultukda... el yitmiş". "kağan" ile "kan", burada, hiç kuşku yok ki, aynı şahsiyeti belirtmektedir. Meselenin ne kadar karmaşık olduğu ve buna kesin cevap vermenin ne kadar güç olduğu görülmektedir.

"Bodun" fikrinin "kağan" fikri le, daha nadir olarak da "elteber" fikri ile bağdaştığını görmüş olduk.

Şimdi "el" sözcüğünü incelemek zorundayız. Bu sözcüğü biz "İmparatorluk" şeklinde çeviriyoruz; bunun nedeni ise şu: "El", metinlerde hem "bodun" ile hem "kağan" ile bağdaşmıştır. Söylediğimiz gibi "bodun", aynı bir kağanın hükümdarlığı

altında toplanmış oymaklar topluluğunun tümüdür; istendiğinde maddî bir gerçeği, önce oymak olarak daha sonra ulus olarak gruplaşan az ya da çok büyük bir sayıdaki insanlar topluluğunu ifade eder. "El", siyasal yetkiyi ifade eder; onları yöneten siyasal iktidar; yönetimi, örgütlenmiş Devleti ifade eder. İki terimin tamamlayıcı niteliği, B.T. tarafındandır değerlendirilir (Satır 56): "el yeme el boltı, bodun yeme bodun boltı, "(İmparatorluk, yeniden bir İmparatorluk oldu; ulus, yeniden bir ulus oldu).

Tonyukuk'a göre sadece iki ulusun Çinliler ile Türklerin bir "el"e sahip olmayı hak edecek yeterli bir örgütlenme düzeyine eriştiği dikkat çekici. Onun bütün öyküsü, şaşırtıcı bir paralellik arzeden iki cümle arasında yer alır:

-Satır I'de şu okunuyor: "Bilge tonyukuk ben özüm tabgac eline kilintim (Ben Bilge Tonyukuk, Çin İmparatorluğunun zamanında doğmuşum);

-Satır 58, gerçekte öyküyü sona erdiriyor; burada şu okunuyor: "türük bilge kağan eline bititdim" (Ben-bunu-bilge Türk kağanının İmparatorluk döneminde yazdırdım.)

Apaçık bir edebî araştırma olan bu karşılıklık, yabancı bir İmparatorluğun bağımlılığı (mandası altında doğmuş olan kendi kağanına özgürlükle birlikte kendi öz İmparatorluğunu vermesini bilen ve böylece çin kağanı ile eşit şartlar içine yerleştiren devlet adamının, generalin mertliğini öncelikle göstermektedir. Hatta bu, "el" sözcüğünün o dönemin siyasal algılamalarında ne denli önemi olduğunu ortaya koyar.

Milliyetçi düşüncenin daha az boy gösterdiği K.T. anıtlarında, "el" aynı şekilde Kırgızlara (I,D,36), Oğuzlara (I,K,6) ve türkişlere (II,D,28) uygun gelecektir.

Bilge döneminde bu sözcüğün kazanmış olduğu önemi iyi anlamamız için K.T. yazıtlarına şöyle bir göz atmamız gerekiyor. İmparatorluk tamamiyle doğal olarak tengri'nin bir bağışdır: " el berigme tenri" (İmparatorluğu veren Tanrı-Gök). İmparatorluğun yüksek yeri, kutsal olan ötüken ormanıdır: " el tutsak yer ötüken yış ermiş" (=İmparatorluğu barındıran yer daima bu, Ötüken'in ağaçlarla donanmış dağı olmuştur). Başarısızlıklardan, yenilgilerden sonra, ulus, şöyle yanıp yakınır: " ellig bodun ertim, elim amtı kanı. Kemke elik kazğanur-men? (= Ben bir İmparatorluk ile donatılmış bir ulustum; şimdi benim İmparatorluğum nerede? Kimin için bir

İmparatorluk elde edeceğim?). İmparatorluk fikri, gerçekten de, hükümdar fikrine kağan fikrine sıkı sıkıya bağlıdır, "ellig bodun"a, "kağanlig bodun" tekabül etmektedir (I,D,9/II,D,8). Düşman Kağanın ölümü, onun imparatorluğunun ele geçirilmesine yol açar: "Kağanın anla ölürtimiz, elin altımız" (Onun kağanını, biz onu orada öldürdük, onun İmparatorluğunu ele geçirdik. "el" ile "kağan"dan türemiş çeşitli sözcükler ile aynı sıkı yakınlık (ortaklık) elde edilir. "Elle-" (bir imparatora sahip olmak) ile "kağanla" (bir kağana sahip olmak) ile; örneğin deyişlere sahip olunuyor. "türük bodun elledük elin içğini idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş" (türük ulusu elde ettiği imparatorluğun elden çıkmasına izin vermiştir, elde ettiği kağanın ölmesine izin vermiştir, elde ettiği kağanın ölmesine izin vermiştir) (I,D,6/II,D,6).

"El-sire-" (bir imparatorluktan yoksun olmak) ile ve "kağan-sıra-" (kağandan yoksun olmak) ile, "elsiremiş kağan sıramış bodun" (:hem imparatorluktan, hem kağandan yoksun ulus) (I,D, 13).

"El-sire-t-" (İmparatorluktan mahrum etmek) ile ve "kağan-sırat-" (kağandan mahrum etmek) ile, şuna sahip olunur: "elligig elsiretmiş, kağanlığığ kağan sıratmış (:o, bir imparatorluğa sahip olmuş olanları İmparatorluktan mahrum etmiştir; bir kağana sahip olmuş olanları kağandan mahrum etmiştir (I,D,15 / II,D,13).

Bir başka dikkate değer ortaklık "el" ile "törü" sözcüklerinin ortaklığıdır. "törü", düzen, gelenek, anane'yi temsil eder. "El", siyasî iktidar fikri verirken, "törü"nü "hukukî müesseseler" anlamında yer almış olmak zorunda olduğu görülüyor. Burada söz konusu olan gelenek ve görenek hukuku olduğundan kendisine saygınlık payesi verilen kağanın yetkileri içinde yer almaktadır.

Aşağıdaki alıntılar (metinlerden), bir taraftan "el" ile "törü"nü, bu iki sözcüğün arasında bulunan sıkı ortaklığı diğer taraftan ise "törü"nü anlamını açıklama imkanını verirler.

I,D,3/II,D,4: elik tutup törük etmiş" (onlar İmparatorluğu ellerinde tuttuklarından müesseseleri tesis ettiler).

I,D,22/II,D,19 : "türük bodun elinin törünün (ve "törügün") kem artatı udaçı erti", (Ey Türük ulusu, senin imparatorluğunu ve senin müesseselerini ortadan kaldırmaya kimin gücü yetebilecektir?)

I,D,22/: "ança kazğanmış etmiş elimiz törümüz erti, "(kazandıgımız İmparatorluk ve kurumlar böyleydi).

I,D,I/II,D,3: "türük bodun elin törüsün tuta bermiş" (Onlar türük ulusunun İmparatorluğunu ve müesseselerini ayakta tutuyorlar).

I,D,8/II,D,8: "tabgaç kağanın elin törüsün alı bermiş" (Çin kağanına, o, İmparatorluğunu ve kurumlarını bıraktı).

I,D,31: "Eçim kağan elin törüsün kazğantı, "kağan amcam kendi imparatorluğunu ve kendi müesseselerini elde etti), "Elig" (iade: geri verme)'nin kendini zorla kabul ettirdiği, kimi parçaları kopmuş iki metin parçasını bunlara eklemek gerekir:

I,D,16/D,13: "kanım kağan (elig) törüg kazğanıp uça barmış," (kağan, babam, İmparatorluğu ve müesseselerini-kendi çabalarıyla- elde etmiş olduğundan, uçup gitti).

II,D,36: "(elig) törük yegdi kazğantım," İmparatorluğu ve müesseselerini en iyi şekilde kazandım).

"Törü"nün "el" siz tek başına kullanılmış olduğu, nihayet üç metin parçası:

II,D,12: "bunça ağır törüg etdim." (Kurduğum dayanıklı müesseseler böyledir).

I,D,13/II,D,11: "bodunig öçüm apam törüsünça yaratmış," (O, ulusu, atalarımın müesseselerine göre örgütlemiş).

I,D,16/II,D,14: "ol törüde üze eçim kağan olurtı, "(-babamın tesis ettiği-bu gelenek gereğince , amcam tahta çıkmış).

"El" sözcüğü, burada bir konu dışı açıklamaya değecek kadar özel anlamsal bir evrim geçirmiştir.

Türk taş-yazıt metinlerde V. Gabain'e göre, "el", "Land; (ülke) reich (imparatorluk), Herrschaft (yönetim, hükümlanlık" anlamlarına sahiptir. Biz, bu anlama göre onun hakkında yargıda bulunuyoruz.

Kaşgarî döneminde, o, "ülke, eyalet" anlamına sahiptir. Günümüzün çeşitli sözlüklerinde, "türkçe Sözlük"ün 1955 baskısı da dahil, değişik, bazan da çelişkili anlama sahiptir. Önceki bütün çalışmaların bir özeti olan bu sonuncu eserde, "ulus", "yabancı", "ülke", "vatan", "dünya" anlamları belirtiliyor. Bu sonuncusu anlamda, bir türkçe sözcük ile bir yabancı sözcüğü bir araya getiren, osmanlının çok sevdiği deyimlerden birinin içinde yer alır: "el alem" (herkes). Türkçe Sözlüğün "il" sütununa aktarmayı tercih ettiğinden unuttuğu bir anlam "eyalet" anlamıdır. Bununla beraber, eser, "el" sütununda, örnek olarak, Türkiye'nin bugünkü iki ilinin adını vermektedir: "İçel" (İl merkez ilçesi Mersin'dir) ile "Kocaeli" (merkez ilçesi İzmit'tir). Bu örneklere, hâlâ günümüzde kullanılan çok daha eski deyimleri de eklemek gerekecektir: "Rumeli"(Rumların, Romalıların ülkesi). Rumeli, Türkiye'nin Avrupa kesimini belirtmeğe yarar; artık sadece İstanbul Boğazını Asya yakasından ayırmak için kullanılmaktadır (Başvur: Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı, Rumeli Kavağı, Anadolu Kavağı). Atütürk tarafından kararlaştırılan dil inkılabı sırasında, pek doğal olarak "il" in arapça "vilâyet" in yerini alması ve "il" i belirtmesi için tasarlanmıştır. "İl" göz önünde tutularak, "ilçe" türemiş sözcüğü oluşturulmuştur. "Vali" ile "kaymakam" ı karşılıklı olarak belirtmek için "vali" ile "kaymakan" terimlerinin muhafaza edildiğini kaydetmek gerekir. "Cep Klavuzu" tarafından verilen "ilbay" ile "ilçebay" sözcükleri, "Türkçe Sözlük" tarafından yeniden ele alınmışsa da yaşama hakkını pek elde etmemiştir. Günümüzde yine arapça sözlükler olan "vilâyet" ile "kaza" kullanılmaktadır.

"El" e uygun "yabancı" anlamına gelince, o, canlı kalmıştır. "El" hakkında gerçek bir cinas içeren bir atasözünü, Ceyhan bölgesinde bizzat kendimiz ortaya çıkardık: "Elelinde, balık gölünde" (yabancı kendi ülkesinde, balık kendi gölünde;"; herkes kendi evinde" demek için ve bazı göçebe kabilelerde, evliliğin içten, yani kendi topluluğundan olan kimseyle gerçekleştirildiğini belirtmek için kullanılmıştır.

"Elçi" ile "elçilik", yeniden kullanılan eski deyimlerdir; "sefir" ve "sefaret" ile oldukça başarılı güreşmektedirler.

Eski türk diline dönmek için muhtemelen "elteber"de, "el"den türemiş başka bir sözcüğe sahip. Bu terimin, Uygurlar, Azlar ve Karluklar gibi uluslar için "şef, reis, başkan"ı belirttiğini gördük. Niçin bu başkanlar, komşuları gibi kağan mertebesine (makamına) erişememişlerdir? Sözcüğün gerçek anlamı nedir? "Elteber'in, türk kağanına az-çok bağlı olan, ve ona az-çok sadık olan bir kul-köle olduğu farzedilebilir.

Kağandan sonra aşamanın ikinci sırası "şad" tarafından işgal edilmiştir. Bizzat İltiş'in kağan aşamasına kavuşmasından önce kullandığı sıfattır. Aynı şekilde, Kapgan tarafından 697'de İmparatorluğun örgütlenmesi sırasında Bilge'ye verilmiş olan ünvanıdır (I,D,17/II,D,15/II,G,9,B.T.,31-41). O andan itibaren, eşit yetkilere sahip olduğu sanılan iki şad bulunmaktadır. İkinci şad adlandırılmamıştır; fakat biz onun varlığından haberdarız; hatta, çin kaynaklarından onun adını öğreniyoruz. Bu Kapgan'ın küçük kardeşi Tu-si-f (bey ?) idi; sol kanatın şadı idi; oysa Bilge, sağ kanadın şadı idi.

Aynı dönemde iki şadın üst düzeyinde "küçük kağan" (B.T. anıtının İnel kağanı olmalı) sıfatının ortaya çıktığını görüyoruz; fakat bu, orada, bir menkıbe sıfatı olacağı benziyor. Başkaca hiçbir taraftan adımdan söz edilmemiştir.

İki şadın mevcudiyeti, bizzat K.T. anıtları tarafından da kanıtlanmaktadır: I,D,27/II,D,21: Kültegin birle eki şad birle ölüyitü kazğantım" (:Kültegin ile birlikte, şad ile birlikte, öldüresiye savaştım).

I,K,11:"eki şad ulayı iniyigünim oğlanım beylerim, bodunım közi karşı, yab拉克 boltaçı tep sıkıntım" (:iki şadın ve hatta küçük kardeşlerim, oğullarımın, beylerimin, ulusumun, şimdi, gözlerinin oyulacağını kirpiklerinin kazınacağını düşündüm).

Ongin'in 2. ve 8. satırlarında, aynı şekilde şad adı geçer; fakat, yazıtı yazanın şadın oğlu olmasından baka bundan hiçbir tamamlayıcı bilgi edinemiyoruz: "kanım şad" (:şad babam).

"Şad" sıfatının (ünvanının), "yabgu" ünvanı ile çok sıkı ilişkisi vardır. I, D,14: "yabğuş şadiğ anta bermiş, (:o zaman yabgu ile şadı ver miş; II,D,28:" kağanın yabgusun şadın anta ölürtim,"

(:orada onların kağanını, onların yabgusun, onların şadını öldürdüm).

B.T.: "yabgusun şadın anta ölürti" (:orada onların yabgusu ve şadı öldürülmüş.

Fakat bu sıfatların ortaklığı ile sadece batıdaki Türkler (Töles, Tarduş, Türgiş, Yedi-Oklar) söz konusu olduğu zaman karşılaşılması, doğudaki Türkler söz konusu olduğu zaman asla kullanılmaması, hepten oldukları göz önünde bulundurulacak olursa, doğudaki türklerde de iki şadın pekâlâ mevcut olduğu ve batı Türklerinde bir tek şad, fakat bir de yabgu olduğu sonucuna varılmış olur. Diğer taraftan adı geçen bölümlerde "yabgu" sözcüğünün daima "şad" sözcüğünden önce geldiği hesaba katılırsa, yabgu'nun şad'ın önüne geçme hakkına sahip olduğu ileri sürülürken, gerçeğe benzerliğin dışına çıkılmaz. Sonuç olarak, doğudaki türklerde, hiç değilse 697'den itibaren, iki şad; oysa, Batı'daki Türklerde, önem sırasına göre, bir yabgu ile bir şad olmuş olacak.

Şad sözcüğünün, her ne olursa olsun, türkçe olmadığı (çünkü sözcüğün başında "ş" harfi yer alıyor), iran dili kökenli olduğu görülüyor. Batı'daki Türkler'de ünvan, her ne olursa olsun, pek eskidir. Chavannes'a göre, sözcüğün değişimi, çince "şa" ermenicede "şaş" veya "saç" şeklinde görülüyor. Ermenicedeki "şah" değişik şekli onun, iran diline ait bir kökeni olduğunu destekler.

"Yabgu'ya gelince, çinceye "şe-hu" olarak çevrilmiştir; Thomsen tarafından "yap-" (yapmak,kurmak, düzenlemek, eklemek)'dan hareket ederek ihtiyatla ileri sürülmüş olan sözcüğün kaynağını (kökenini), kendi fikrimizi açıklamadan, anımsıyalım, karşıt olarak, Grousset'in görüşünden söz edelim (Empire, 127, n.1):"yabgu sıfatı (ünvanı), türk uluslarına, eski Kuşâna veya Indo-seythe'ler tarafından intikal ettirilmişe benziyor. I. Kuşâna Kadfizes bu ünvanı kendi paralarında taşır."(Başvur: Foucher, "Gandhâra'nın yunan-budist sanatı, II, 299; marquart, Eransşââr, 204, W. Bang, Ungarische Jahrbücher, VI, 102).

Altay'ın batısında pek yaygın olan ünvan, Tokharistan'ın, kuça'nın, Khotan'ın çeşitli kbralları tarafından, üç Karluk oymağının reisi tarafından, bir uygun reisi tarafından sahiplenilmiştir. Batı'daki Türklerde, bu ünvan, kağanın ailesinden olan kişilere, kağanın kendinden küçük kardeşine ve hatta kağanın bizzat kendine aittir; orada doğudaki Türklerin kağanı olan İnel'in eşdeğer benzeri görmek mümkün olacaktır. Onların ub ünvanı, bizzat kendileri için kullanmadıklarına dair bir kanıt şu ifadede yer almaktadır: "Şe-hu T'u-Kiue", yani yabgunun T'u-Kiue'leri, bir başka deyişle batı'daki türkler. (Bütün ön tarfta yer alan bilgiler, Chavannes'dan (şe-hu) ile ilgili çeşitli bölümlere başvurularak alınmıştır).

Çin kaynakları, kağanın hemen yanibaşından yer alan danışmanlarından söz eder. K.T. anıtları, Ongin'in yaptığı gibi bu hususta hiç konuşmaz; B.T. anıtında Tonyukuk'un takındığı övünmeden edemediği sıfattır. Bir kerecik olsa bile, satır 6'da, Tonyukuk, kendine ait çeşitli ünvanları bir bir sayar: "boyla, baya, tarkan" ünvanlarını, uzun zaman sonra, beş kez, zaten almak zorunda kalan Tonyukuk, art arda gelen kağanların "ayğucu" danışmanı olmuş olmakla övünür. Tonyukuk'un kendine mal ettiği, o zamanın geçerli yasal kadrosunda yer almayan bir ünvan mıydı? Onun kullandığı tarz, bu varsayıma karşı, onu savunur. İlk üç örnekte (10.,21., ve 29. satırlar) "ayğucu" insanda, bizzat metnin kendisinden çok öncesine ait bir geleneksel ifadeyle, basma kalıp bir sözle karşılaşmış izlenimi uyandırmışcasına ortaya çıkar. Türklerden söz ederken, bunları konuşanlar, söyleyenler hep düşmanlardır: "kağanı alp ermiş, aygucısı bilge ermiş" (onların kağanları yiğit, danışmanları bilge kişidir) biz bu ifadede iktidarla ilgili iki temel simgeyle karşılaşmaktayız: askerî yiğitlik ve siyasi bilgelik, bunlar zaten kağanın kişiliğinde odaklaşmış bulunmaktadır.

Ayrıca, 21. ile 29. satırlarda yukarıdaki klişe, türkçenin tüm söz dizimi verilerine aykırı olarak kendisiyle hiç bir ilişkisi olmayan bir cümlenin içinde şimdi yer alacaktır, "Şayet beklemedik bir biçimde onlar bizi kuşatırlarsa, onlar bizi... (onların kağanları yiğit bir kişi, danışmanları bilge bir kişidir) şayet beklenmedik bir şekilde onlar bizi kuşatırlarsa... ölecekler". Çevirim beceriksizliği, elbette bir klişenin, hatta bir çift klişenin söz konusu olduğunu göstermeyi sadece hedeflemektedir. Bu şartlarda, siyasal geleneklere uzun zamandan beri girmiş olan bir görev (makam) söz konusu olacaktır.

"Ay-ğucu" deki "ay-" fiil kökü, bu sözcüğün tam değeri hakkında ve temsil ettiği görev hakkında bilgi vermez, Yakutça hariç olmak üzere Türk dillerinden silinmiştir. Yakutçada "y" tarafından "a"nın "I" olarak kapatılmasının neticesi olarak, "Iy-" (göstermek, bildirmek, haber vermek, açıklamak emretmek)'e dönüşmüştür. Diğer lehçelerde sadece "-t" halinde türemiş çatılı fiil olarak kullanılmıştır "ayt-" (yüksek sesle-söylemek) Bkz. osm. çacağ., C.C. Karay. Altay ve güney Sibirya kazaklı, Kırgız ve Özbek lehçeleri), "eyt-" 'e damaksıllaşmış bir biçimde eski osmanlıcada rastlanmaktadır: "eyt-", "et-" ve yakutçadaki "et-" (söylemek). Aslında bu fiil "ayt-" (söyletmek) öyleyse "sorgulamak, sormak", (Oğuz lehçesi hariç, adından söz edilen tüm lehçeler için, Uygur Kaşgarî lehçelerinde, onun anlamı çoktan beri "söylemek"tir. "Ay-gucu" türemiş sözcüğü, "iyi olan şeyi söylemek, öğütlemek" şeklinde daha kesin bir anlam vermeye insanı sürükler. Sözcüğün "te-" (söylemek)'den farklı bir algılamada kullanılmış olması dikkat çekicidir. Fakat İltiş'in ağzında, onun iktidarıyla geçireceği sırada, "aygıl" emir kipi biçiminde, müstakbel kağanın yakın dostlarından öğüt almakta olduğunu göstermektedir; en azından, imparatorluğun başlangıcında, beyler tarafından bir çeşit seçime gidildiği akla getirilebilir. Gerçekten de, İmparatorluk, İltiş'ten sonra katılımsal hale geliyor.

Sırası gelince, Tonyukuk, kendinin "ayığma" (söyleyen kişi) olduğunu söyler. Bu rolü garantilemeyi çok istemesine rağmen bu, hiç kuşku yok ki, Tonyukuk'un baskın bir etkisinin bulunduğu gerçek bir öğüte sahip olmaya onun mecbur kalmış olduğunu düşünmeye yol açmıştır.

Başa geçmesinden sonra, İltiş Kağanın "ayğuçısı", Tonyukuk olur; Kapgan'ın, daha sonra da Bilge'nin ayğuçısı olacağı gibi. Bununla birlikte, sözcüğün sadece resmî ünvana ait değer taşıması çok istenebilecektir. Tonyukuk'a verilmiş olan ünvanlar (rütbelere) listesinde "ayğuçısı" yer almaz; K.T. anıtlarında olmadığı gibi, kendi yazıtlarında da yoktur.

"Tegin", Çince T'e-le, Te(h)-kin) veya tik-kin, Teghin (Schleyel'in Giogh'un mezar taşı kitabesi,s6)'ne göre, hiyerarşiye göre pek yüksek bir rütbedir. Eski devre ait olduğu kanıtlanmıştır. Kieou T'ang-şu özellikle şöyle der: (batıdaki T'u-kive'lar) subay olarak şe-hu (yabgu g.v). T'e-le (tegin)'ler kağanın hısımları veya küçük kardeşleri veya oğulları arasında daima yer almışlardır. (Chavannes, o, c, 21).

Batıdaki Türklerde, reis Türgiş sulu'ya Her ne kadar Türgiş sulu, Suo-ko'nun ölümünde iktidarı zorla ele geçirmiş olsa bile ve asil soya sahip olmuşa pek benzemiyorsa da Çinliler tarafından verilmiş olan ünvanı görmekteyiz. Ünvan çeşitli küçük kurallar tarafından aynı şekilde kullanılmıştır. Bizim metinlerimizde bu ünvan, Kül-tegin tarafından, kağanların oğlu tarafından, yeğeni tarafından ve küçük erkek kardeşi tarafından ve K.T'nin yazıcısı Yollığ-tegin taşınmıştır. Yollığ-tegin, "atı" akrabalık adına göre, Bilge'nin yeğeni olmalıdır. Evvel ceden adından bahsedilen t'ang-şu'da aşağıda ki silsilei meratip bulunur (Bölüm CCXV, Chavannes, 164)0 "Birlikten ayrılmış olan oymaklar içinde askeri komutanlığa sahip olanlar, "Yabgu, kul-co, a-po,se-li,-fa, tudun, sekin, yen-hang-ta, hie-li-fa, tarkan" diye adlandırılmışlardır. Aynı liste, okuma değişiklikleriyle Schlegel'de yer almaktadır. (1.c, s. 42)

Bu silsilei meratip, hiç kuşku yok ki, sadece, batıdaki türklerin kendilerine ait sıralamalarında "yabghu"ya sahip olmuşa benzemediklerini görmüştük. Onlarda, "tegin" ile "şad"lara ait öncelik hakkında kimin sahip olduğuna karar vermek pek zordur. K.T(I,D,17/II,D,14)'nin metnin bir bölümü anlamca pek kapalıdır. Anıt I: "Kağan amcamın hükümdarlığı sırasında, bizzat ben Tarduş uluşunun şadı idim" ifadesini taşıırken anıt II şöyle der: "Kağan amcam hükümdarlık ederken, kendi kendime şöyle dedim: "Bein tegin olmak istiyorum". Şayet bu her iki söylev, aynı şahısa, yani Bilge'ye aitse, Bilge'nin yanında şad ünvanından tegin ünvanına bir terfi arzusu söz konusu olmuş olacak.

"Tarkan" Ünvanı, Tonyukuk, Kül-tegin ve bize tamamen yabancı olan Ongin'in 4. satırında zikredilen bir şahıs tarafından kullanılmıştır. H.N. Orkun'un sözlüğüne göre bu listeye "Yargan takan ile Taman tarkan"ı eklemek gerekecektir". Bu iki şahıs varolmamışlardır.

Birinciyi ilgilendiren şey olarak, onun adı, I,B,2'de kendini gösterecekti. W.yan yüzünün, her iki satırını işgal eden ve zaten yeterince sakatlanmış olan söz konusu kısa metin parçasının Kül-tegin'in yazarı öldükten sonra yayınlanan övme söylevini bundan şüphe etmemeğe tahsis ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir; satır 2. Bilge'nin onu ona verdiği ünvana tam sahip olma hakkını verdiğiinden dolayı "inançu" apa yargan tarkan". Bu ünvan hakkında nasıl sorumlu olunur? Mille. von Gabain'e

göre,, "inanç" veya " inançu" bir ünvan ve bir özel isimdir. "yargan" nasıl özel bir simse, "apa" da bir özel isimdir (Bkz-Glossar)

H.N. Orkun'a göre, "İnanç" ile "apa" ünvanlılar; oysa "yargan bir şahıs adıdır.

M. Bazin'e göre, her üç isim" tarkan ""ın sıfatı olarak değerlendirilmiş olmalılar, ünvana sahip olma hakkı ise şöyledir: "Güvence tarkanı, emektarlık tarkanı, yiğitlik tarkanı". Bu görüş biçimi, bağdaşmayan bir husus değildir; tersine ünvana sahip olma hakkı bazı kağanların eksiklerini tamamlar; böylelikle şu sıfatlardan oluşur: "kutluğ, alp, külüg, vs... (Bkz. yukarıda incelenen sanat bölümü, kağan), " Inançu" (inanç değil), kuşkusuz" INAN-" (inanmak, güvenmek)'den türemiş bir sözcüktür. "Apa" daha aşağıda incelenmiş olacak, "Yaran"a glince, M.Bazin onu "Yarağan" şeklinde okumaktadır" yara-" (yararlı olmak, geçerli olmak)'dan türemiştir; M.Bazin, onu, "Yiğit" olarak tercüme eder.

Ne olursa olsun, hiç bilinmiyen yeni bir şahsiyeti, Kül-tegin'in mezar taşı kitabesini oluşturan metnin bu bölümüne sokmak için haklı bir neden bulunmamaktadır.

İkinci şahsiyet "Taman-Tarkan" da mevcut değildir. Metni pek yakından değerlendirmek gerekir (II-G,14). Yeni kağana saygılarını sunmağa dört ana yönden (doğudan,batıdan,kuzeyden,güneyden) gelmiş olan heyetler söz konusudur. Batı'dan tarduş ve şadpıt beyleri geliyorlar, onların reisi köl-cor'dur. Doğudan Apa-Tarkan tarafından gönderilen töles beyleri, Şadpıt beyleri geliyorlar. Güneyden, içteki subay (İç buyruk) tarafından gönderilen Buyruklar geliyorlar aynı şekilde "Taman, Tarkan şeklinde okumak için Tonyukuk'un adını zikretmiş olduğundan, sadece kuzeyden gelmiş olan heyetin iki reise sahip olmuş olacağını kabul etmek gerekecektir. Bunun olasılığı azdır. Gerçekte, hiç kuşkusuz "ataman tarkan" şeklinde okunması gereken" Taman Tarkan bir özel ad değildir; fakat Tonyukuk'a ait olan bir ünvanıdır. Daha ileride "Ataman "sözcüğünü inceleyeceğiz. "tarkan"ın yüksek orun (ulviyet)'den ziyade silsilei meratıpte şüphesiz yükselmiş, askeri bir ünvan olduğu ortaya çıkmaktadır; şayet moğolcadaki" darkan", çoğulu "DARKAT" ile karşılaştırılırsa o şu anlama gelmektedir: asil (soylu), vergiden muaf". Sözcük, "Menandre"da (Frag,hist,Graec, IV, s. 229; Constantin Porphyrogenete'de (Decarm, II 47) yer

almaktadır. Burada "Boyla" (Bulias) ile birleşmiş bulunmaktadır, Chavannes (D.T.O. s.239.n.2)'da burada "Bağa" ile birleşmiştir. Öyleki Tonyukuk kendi şahsında üç ünvan toplamaktadır: Boyla Bağa Tarkan. Bu "Boyla" ile bağa" ünvanlar hakkında başkaca hiç bir şey bilmiyoruz. Bu sonuncusu "Bağa" iran kökenli olmalı ve büyük bir olasılıkla "bey" ile akrabalığı vardır.

"Tarkan"dan başka, B.T.34'de ve K.T.,II, 13 'de " apa tarkanı buluyoruz. "Apa Tarkan'ın rolü B.T.metinine bağlı olarak verilmiş bulunuyor. "Katun "un cenaze törenini gerçekleştirmek için kağan kendi evine döner. Tonyukuk'a yerinden ayrılmaması için kesin talimatlar verir ve gizlice "apa tarkan"a bu talimatların infazına (yerine geterilmesine) dikkat etme ve Tonyukuk'un her isyankar hareketine engel olma görevi verir. Şu halde onun rolü askeridir: Bu devletin yüksek rütbeli bir subayı olmalı; belkide bizzat devlet başkanı olabilir. "Apa tarkan" 'ı tek başına olan "tarkan" dan ayırmak için haklı bir neden var mı? "Apa", metinlerde asla tek başına görünmez. Veya" ecü "ile ikili bir deyim meydana getirir; "Ecü apa", buradaki "Ecü" "apa", "ihtiyar, eskiden kalma, ata, dede" demeğe geliyor (Başvur-yakut: "apa" (Oymağın en yaşlısı), tüme ait deyim "atalar" anlamını taşımaktadır. Veya (ya da) yukarıdaki örneklerde olduğu gibi "tarkan" sözcüğüne eklenmiş bulunur. Buradada "eskiden kalma "anlamına sahip olacak mıdır? ve ayrıca yaş kavramı onun belirtilmesinde zoraki yeralmadan "apa tarkan" "eskiden kalma yaşlı kıdemli tarkan " "tarkan doyen en kıdemli tarkan "olmayacaktır?: Gerçekten de kıdem en eski (yani en kıdemli) olan "Tarkan" sözkonusu olabilir. "Apa tarkan" 'ın , bir taraftan şimdi başvurduğumuz B.T. ye ait metin bölümünden, diğer taraftan çince şeref listesinden tarkanın veya çeşitli tarkan önünde yeralma hakkına sahip olmuş olduğu ortaya çıkıyor. Bize göre gerçektede, "A-po" içinde türkçe "apa" (tarkan)'ın çinceye çevrilmiş şeklini görmek gerekir. Oysa ünvan, "yabgu" ile "köl-çor" hemen ardından ortaya çıkıyor (yer alıyor) halbuki "tarkan" listesinin sonuna atılmıştır. Silsilei meratip sıralamasında olağan olduğundan aynı dönemde birçok tarkanın mevcut olmuş olması sözcüğün çoğul halde "tarkat" olarak kullanılmasından anlaşılmaktadır (I,G,I)

Şimdi "ataman" 'a dönmemiz gerekiyor, bu ünvanın, II,G,14'e ait metin parçasında Tonyukuk'a atfedilebilmişe benziyor. Şimdi görüleceği gibi Avrupa'ya ait bir halk dili kökeni yüzünden her ne kadar değeri anlaşılmamış olsa bile "Ataman" (Başkomutan), çok iyi kanıtlanmış türkçe eski bir sözcüktür.

Ukrayna Kazanlarının, göçebe kazaklı Türklerinden oluşan örgütlerinden büyük bir kesimini çekip çıkardıklarını herkes bilir. Onlarla aynı adı almışlardır. Onların "baş komutanları ""Ataman" (Fransızca ataman), ne zannedilirse zannedilsin, eski bir türk ünvanını taşır. Ataman sözcüğünün kaynağı bellidir türkçe "ata" (baba,at) ile "-man" çoğaltıcı sonekinden oluşmuştur (Deny, 520: karaman, türkmen, vs...) Onursal bir ünvan olan "koda-man" 'da açıkça bulunur, osmanlıca" eşraftan" (farsça ("khoda" (zaim)'e ait bir alıntıya bakılarak türetilmiş türkçe bir sözcüktür): "ata-n man"ın ayrıca sibirya'nın, Türkistan'ın çeşitli Türk lehçelerinde pek çok örneği vardır: yakutça "ataman" (reis, çete reisi kendi sanatında usta) Kazaklı, Kırgıs dillerinde "Ataman" (komutan), burada rus müsteşikleri rusça "ataman" yani ukrayna dilinde Ataman'ın adını gördüklerini zannetmişlerdir. Fakat yakutçadaki anlamlar "çete reisi "ile "sanatında usta" anlamsal gelişmeler göstermektedir. Bunlar "kazakların reisi" 'ne ait teknik anlamdan pek kaynaklanmazlar ve aksine türkçedeki "ata" (baba, kıdemli, usta)'dan kaynaklanmaktadırlar. Türkçenin dil bilginleri bu konuda yanılmamışlardır ve onlar daima "ataman" 'da bir türkçe sözcüğü gerçekten keşfetmişlerdir (Başvur-Atalay, Türkçemizde-men-man, İstanbul,1940, s. 211) Bu kelimeye (sözcüğe) türkçedeki kökenini geri vermek için iş tartışmaya kalıyor. kazaklara ait" "Ataman"a adının kökenine gelince en yaygın inanış olan kelime ukraynaca ile ifade edilmediğinden, ona elbette yabancı bir köken aranmış; oysa pek müthiş bir raslantı neticesi, XVI, yüzyıllardaki Polonyalı büyük askeri liderlere verilen isim ilk anda düşünülmüş "Hetman" (almanca büyük asker (hauptmanns)'dan çek dilindeki "hejtman" vasıtasıyla).

Her ne kadar "hetman" 'ın ukranya diline "ataman " olarak girmiş olması için hiçbir geçerli fonetik neden olmamasına rağmen "ataman"ın "hetman" 'dan geldiği sanılmıştır (tasavvuredilmiştir); öyleki polonya dilindeki "hetman" her ne kadar şimdi Fransızcada "hetman " dan veya Kazakların "ataman"ından ayırım gözetmeden söz ediliyorsa da, XVI. yüzyıllardan itibaren Ukranya'da bile, Ukranya'nın kazak dilindeki türkçe kökenli "kazaklı" 'dan gelmiş olan sözcüğü "ataman" ile rekabete kalkışacak olmuştur, Gerçekte, türk dilindeki "ataman" ünvanı Kazak Türkleri (kazaklar)'nde "başomutan"'n ünvanıydı, Ukraynalı Kazakların başkomutanınının slavca ünvanı "Starsi" olduğundan bu sözcük, aynı şekilde, "kıdemli" anlamını taşımaktadır ve hem anlamsal hem sosyal açıdan Kazaklı "ataman" ile yöndeştir. Aralarında çeşitli ilişkiler

bulunan iki grup hiç kuşkusuz oldukça mükemmel bir anlam eşitliği olduğunu sezmişlerdir; ve de Ukranyalılar böylelikle "ataman" sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır. "Hetman" sözcüğü onlara geldiği zaman, ses benzerliği, onlara, haksızıyere, bu sözcüğü, bir "ataman" dublesi olarak mülhaza ettirdi ve onlar, onu, sırası gelince kullandılar. Almancadaki "Heuptmann"dan kaynaklanan "hetmann" ile türkçedeki "ataman" dan kaynaklanan "ataman"ın köken anlaşmazlığı buradan kaynaklanıyor.

Bu olay şunu ispatlamaktadır: "ataman" sözcüğünün daha esiki oluşu çünkü ona onun daha eskiye ait niteliğinin gayet iyi bilindiği hem yakutçada, hemde kazakça, kırgızca gibi ondan çok uzaklaşmış lehçelerde rastlanmaktadır. Onlarla yazıtlarda karşılaşmak insanı şaşırtmaz Tonyukuk'un bizzat kendisinin kendine ait ünvanları B.T. anıtında bir bir sıralayıp "ataman tarkan" ünvanını ise anıta yazdırmaması yüzünden bu yoruma itiraz edilebilir. Aynı yerde, gerçektede, "bilge" bulunmamaktadır. Fakat, daha önceden söylemiştik, B.T. yazıtı, K.T. anıtlarına nazaran daha önceki bir zamanda kaleme alınmıştır. Yani ünvanın, Tonyukuk'a bizzat Bilge kağan tarafından önceden yazıtın taşta oyularak yazılmasından sonra verilmiş olması mümkündür.

Ne olursa olsun "ataman tarkan" ile "apa tarkan", "tarkan" ünvanından daha üstün, birbirine yakın iki askeri rütbeyi kapsamaktadır. Burada akraba iki isim ele geçmektedir: "ata" ile "apa" "her ikisi de, "Tarkan"ın çoğulu olan "tarkat" ların reisine verilmiş ünvan olmayacaklar mı?

"Apa" ile "ataman" "tarkan"ın incelenmesini, kelimenin tam gerçek anlamıyla "tarkan" ın incelenmesinden ayırıştırmanın yararlı olacağını düşündük. Gerçekte, Çin listesinin sırasını, takip etmek için her ikisinin arasına "köl-cor"u sokmak gerekti. K.T'nin anıt II'sinde (s.13), ünvan kanıtlanmıştır; burada o, Kül-tegin'in cenaze töreninde Kırgız kağanı tarafından getirilmiş olan bir tarduş ulu kişisine maledilmiştir. Bir öncelik belirten kelimenin ilk kısmının sesli işareti, Çincedeki "ku-li"nin eşdeğeri gibi türkçede "kül"veya "köl"e ancak sahip olunabilir. Köl-tegin (Köl-göl) isminin bileşiminde görünüşte aynı kelime yer almaktadır. Kelimenin ikinci kısmı "cor" veya "cur" şeklinde okunmuş olabilir. Bu ünvanın doğudaki Türklerde

kullanılıp kullanılmadığını kanıtlamaya hiç bir şey izin vermez. Aynı şekilde onun hangi tür göreve tekabül ettiğini bilmemekteyiz.

Çin listesi, "a-po"dan sonra "se-li,fa"yı vermektedir. Onun türkçedeki eşdeğeri elimize geçmiyor. Ondan sonra "totun" geliyor (Chavannes (t'u-t'oan). Bu, Türklerin" tudun"udur. Sözcük, sadece bir defa yazıtlarda yer almaktadır (II, D, 40) burada "tudun Yamtar" söz konusudur. (Her ne kadar yine burada pekala bir özel isim söz konusu ise de). Tudun Yamtar, Bilge tarafından Karluklara karşı yapılan sefere gönderilmiştir. Sözcüğün başına büyük bir talih kuşu konmuştur. Bazı taşkent kuralları tarafından ünvanın taşındığı görülür. Avrupa'lı Avarlar ile Hazarlarda o iyi bilinir. Chavannes'a göre, Charlemagne'a boyun eğen Avarların Hakani bu ünvanı taşıyordu. Bu hakan 716'da , Aix'la Chappelle'e vaftiz olmaya gelmiştir (o.c.,264, not)

Çin listesi tarafından belirtilmiş olan diğer ünvanların hiçbiri: : "se-kin", "yan-hong-ta", "hi-li,fa" anıtlardan yer almaz.

Buna karşılık, K.T. anıtlarında "tutuk" bulunur. Görünüşe rağmen, türkçedeki "tut- " (tutmak, kavramak, almak) kökü ile hiç bir ilgisi yoktur. Çince "tu-tu,tuo-tuok" (-bir eyaletin askeri yöneticisi) (bkz., Gabain, Glossar) Bu ünvan yazılarda doğulu bir Türk şahsiyeti tarafından asla taşınmamıştır. Özellik gösteren her bir durumu incelemek uygun olur.

II.D,25'de olduğu gibi I,D,31 ve 32'de "On tutuk "u ele geçiriyoruz. Üç durumun ikisinde deyim çince "tabgak"dan önce yer almıştır; bu husus, hiç değilse "tutuk" milliyeti hakkında hiç bir şüphe bırakmaz. Üstelik her üç durumda aynı olay, 701 yılında sogdak'a yapılan seferden kaynaklanan ya da onunla çok sıkı ilişkisi olan hadise söz konusudur. Fakat bununla birlikte I,D,32. satırın durumu, özeldir. Orada şu okunmaktadır: "(On tutuk yorcın yarıklığı eliğin tutdı" "Yorçın"ın yorumlanması zordur. H.N. Orkun, Kaşgarî'ye gönderir ve "yorç" (hanımın küçük erkek kardeşi" 'nden "yorc-ı-n" 'i keşfediyor, şu halde "genç kayınbirader" (B.). Bu anlamı elde ettiğinden sonuç olarak hoşnutluk veren, H.N. Orkun'un çevirisinde sözcüğün yerini boş bırakması tuhaftır. Belki de böyle bir serahata ihtiyaç duyulmuş olması, ona anormal görünmüştür. Onun kendi özel sözcüğünü çinceye : "wang" (-kral, Köning) (Van Gabain) göndersede, o, "on" 'u da çevirmez.

M. Bazin yazıtlarda "Tabğak kağan" denen Çin İmparatoru) ile çevirme zorluğu olduğunu pekala kestirdiğinden, "Wang-tutuk" 'u dile getirir. Uzun zamandan beri dikkatimizi çekmiş olan bu özel durum hakkında bir çin dili bilim uzmanına başvurmayı düşündük. M. Eberhard, bizim için meseleyi incelemeyi kabul etti, o, Çin kaynaklarında, kesinlikle 701 yılında, "Wei Yunan-Şung" un varlığını kaydeder. "Wei Yunan-Şung", türklere karşı önlem almak için başkomutan olarak tayin edilmiş olan bir çeşit askeri denetleyicidir. (Wei) Yuan-şung, bu durumda K.T .in "Yorçın"ı olacaktır. Fu-jen-hsüh-chih (Peking, 1937, cilt, VI, sayı I/2, s. 220), o yıl, Wei Yuna-Şung'un, "taş yığını" denen bir yerde, Türkler tarafından esir edilmiş olduğunu söyler.

"Yorçın", "Yüan-şung" 'un türkçeye çevrilmiş şekli olmasa bile burada bir düşümdeşlik vardır. Türkçe sözcükte "i"nin yazılışı, gerçekten önemli bir sorun oluşturmaktadır. Ve "yorç" 'un "i"halinde iyelik şekli olan "yorç,ı-n" okunuşundan yana savaştır. Fakat hangi okunuş (şekli) benimsenirse benimsensin, her iki durumda da aynı olayın söz konusu olduğunu düşünmeğe hiçbirşey engel olamaz. "Taş yığını" denen yerin kimliğinin saptanması ilginç olacaktır; çünkü savaş kesinlikle batı'da cereyan etmiştir. Bu konuda "tabğak on-wang"u" çin kralı " şeklinde tercüme etmekte sakınca yoktur. Bizzat çin kağanının kendisi değil ama batıdaki küçük sınır kentlerinde onu temsil eden küçük kırıllar söz konusu olmalı.

"Tutuk "I,K,I,'de de "koşu"ya eklenmiş olarak yer alır. Fujenhsüeh-chih, cilt. 6,sayı. I/2'e göre, o sıralarda Çin hizmetinde olan moğol oymağı olan ko-shu'lar söz konusudur (bilgiyi M. Eberharda borçluyuz).

I,D,38'de Türkişlerin hizmetinde oldukları sanılan Azların "tutuk'una telmihte bulunulmuştur. Kısacası II,G,I 'da, bir " Tutuk Buga veya Bukağ" söz konusudur. Bu bir şahıs ismi midir? Bu muhtemel.

Zaten çine ait olan bu ünvanın Türk silsilei meratibinde yer almadığı böylece görülmektedir.

Çoğu zaman birlikte zikredilmiş olan iki ünvanı buraya kadar ihmal ettik: "beğ" ile "buyruk". Burada birincilerden tamamen farklı kurumların söz konusu olduğunu düşünüyoruz. "Bey" (bey) sözcüğü bir özellik arz etmektedir. Yazıtlarda pek

çok kez ortaya çıkarken, sadece beş kez tekil olarak, ayrıca her yerde "-ler" son ekinin peşinde kullanılmıştır; " "-ler ", türkçede çoğul işareti olmuştur; her ne kadar "Beğler"e "beğ'lere ait kitle "ile tercüme etmek gereksede fakat, zamanında, sadece "bey" ile ispatlanmıştır; bir çoğuldan daha ziyade bir topluluk değeri olmalı.

"Buyruk", tekil halde kullanılmıştır; fakat " tarkat" (çoğul halde), "buyruk", "beyler" topluluk adı; (I,G,I) olarak sıralamada yer alır; o zamanlar türkçe çoğul ile tekil arasında ayırım yapmadığından hallerin ekserisinde onun bir çoğul olarak değerlendirilmesini ister. "Buyrukı beyleri yeme ölti" (I,D,19-II,D,16) ifadesini, şu halde hiç kuşkusuz "onların buyrukları ve beyleri (Türgişlerin) dahi ölmüş "ifadesiyle açıklamak gerekir. Aynı şekilde, Bilgenin taç giyme (tahta çıkış) törenine gelmiş olan delegelerin (heyetin) sıralamasında bulunan "buyruk" sözcükleri çoğul sözcüklerdir. Kimilerinin başlarında "Tonyukuk"ları, kimilerinin başlarında "iç buyruk"ları olan kitle halinde buyruklar hiç şüphesiz söz konusu. Bu ünvan buyruklardan meydana gelen kitlenin reisinin ünvanıymış gibi görünüyor.

O dönemin Türk kaynaklarının bize verdiği bilgiler burada takılıp kalıyor. S.Julien (Document J.A. 1864, s. 33)'ün sözünü ettiği 29 farklı görevli sınıftan, en üst düzeyden başlayarak en başlangıç taban basamağının bu iki kitle içinde görülmesi zorunlu mudur? Çin vak'anüvislerinde ve diğer pek çok vak'anüvislerde, ziyaret ettikleri milletlerde kendi şahsî kurumlarının bir yansımasını ele geçirmeye yönelik bir eğilim vardır. Türklerin birlik dönemlerinde bile böylesine karmaşık ve bir merkeze bağlanmış bir yönetime sahip olmuş olup olmadıkları bir türlü anlaşılammaktadır. Bu hususta anıtlar hiç konuşmazlar; fakat bunların hemen hemen münhasıran askerî belgeler oldukları görüşünü gözden uzaklaştırmamak gerekir ve onların pek içermedikleri şeyleri orada aramak boşunadır.

Bununla birlikte, buyruklar ile beyler, Kağanın yanında İmparatorluğu meydana getiren, belki farklı farklı ünvanlara sahip çeşitli oymakları temsil eden örgütlenmiş kitleleri oluşturuyorlarmış gibi görünürler. Buyruklara takılmış olan "bilge, biligsiz" niteleme sıfatları, bunların, daha çok bir idarî danışmanlık rolü oynadıklarını düşünmeye yol açmaktadır; oysa "bey"ler, onlara savaşta rastlandığından, askerî sözcü (vekil)'ler olmuş olacaktırlar. Fakat bu zayıf bir tahmindir; o kadar çok askerî hadise, dönemin tüm siyasal yaşamını kaplamaktadır!

Buna karşılık, "buyrukların", "beyler" üzerinde mevki bakımından üstünlükleri vardı. Fakat beyler, İleriş'in tahta çıkışından önce cereyan eden karışıklıklarda pek önemli bir rol oynamamışlardır ve onların İmparatorluğun çeşitli zamanlarında oldukça az güvenilir bir eleman oldukları görülür. Kağanın yetkisini güçlkle kabul ettiklerine göre, onlar, bizim Orta-Çağ'daki büyük derebeylerini hatırlatırlar; duruma göre, kağandan yana dayanışma bağıllık gösterirler yada ona ihanet ederler.

B. SOSYAL YAŞAM

Belgelerin sosyal yaşam hakkında kesin malûmat vermeleri pek beklenmeyecekti. Satırların altında yatan anlamı keşfetmek gerekiyor; üstelik hata tehlikesi zayıf değildir. Örnekleme yoluyla muhakeme, daha az tehlikeli değildir; üstelik siyasal kurumlar konusunda yaptığımız gibi, biz buna mani olacağız. Varacağımız sonuçlarda pek ihtiyatlı olacağımız öncelikle bildirilmesi gereken husustur.

Sosyal sınıflandırmanın zirvesinde elbette Saray'a sahibiz, kağan ve katun ile; biz Sarayın ilâhî kökenli iktidarının sonunu gerçek bir ulviyye ye varması için, söz konusu dönem esnasında ortaya çıktığını görmüştük. Yaşamın sarayda şatafatlı, şatafatın saygıdeğer olması gerekmiştir. Fidyeler ve çapullar, saraya deve ve at gibi evcil hayvanların dışında, altın, gümüş, ipek, dibalar, kıymetli kürkler, esanslar yağmasına yol açarlar. B.T.'nin bir bölümü, bize, Türklerin av etine düşkün olduklarını, bilhassa tavşan ile karacadan pek hoşlandıklarını göstermektedir. Şenlikler ile şölenlerin seyrek olmaları gerekmiyordu, üstelik bu hususta seyyahların öykülerini genelleştirmekte sakınca pek yoktur. Mayalanmış kısırak sütü meşhur "kumız"ın çoğu zaman oymalı kupalara akıtılması gerekiyordu. Metinler ganimet arasında genç kızlardan ve dullardan söz etmektedir; onların kağanın ve büyük mevki sahiplerinin çadırında sadece süslük görevi yapmaları gerekmiyordu. Lüks (debdebe) tercih edilen hayvan olan atın koşum takımına kadar yayılır. At zırh (yarık) ile kaplıydı ve zırhlı örtüsü (yalma) vardı; başını pirinçten bir zırh koruyordu. (yez, B'ye göre). Bu nesnelerin süslenmesinde, hiç kuşku yok ki Türklerin demircileri veya kuyumcuları birlikte çalışırlar. İkâmet etme hakkında, anıtlar tarafından, hiç bir ayrıntı belirtilmemektedir. İmparatora ait çadırın batı'daki kağanların çadırının

konforuna ve zengin görünümüne sahip olduğunu tasavvur etme gücünü de göstermemek olmaz:" (İmparatorun çadırı) pırıltısı gözleri kamaştırır tamamen altından çiçeklerle süslenmiş; (kağanın) subayları önlerine uzun hasırlar serdirmişler ve iki sıra halinde onun üzerine oturmuş duruyorlardı: herkesin üstünde nakışlı ipek dokumadan giysiler vardı". (Vie de Huantsang, Çev. S.Julien, 55; tarih 626'dır). Song-Yun'un öyküsünde manzara daha da görkemlidir (Chavannes, B.E.F.E.O., 1903, 402-417): "onların (Hephtalites'lerin) kralları kendisi için keçeden büyük bir çadır kurdurur; bu çadır kare şeklinde olup: karenin bir kenar uzunluğu 4 ayaktır; tüm çevrede bölme duvarları yün halıdan yapılmıştır. Kral üstünde süslü ipekten giysiler vardır. Kral, altından bir karyola üstüne oturmuş; karyolanın ayakları, altından dört anka kuşundan oluşmuş. Kralın esas karısının da üstünde süslü ipek bir giysi bulunmaktadır; giysi üç ayak kadar bir uzunlukta yerde sürünmektedir. Başının üstünde, beş ayrı renkte kıymetli taşlardan meydana gelmiş bezeklerle kaplı sekiz ayak uzunluğunda altından bir boynuz bulunmaktadır". Öykü, 520'ye ait olup, Badakhşan'da cereyan eder. Bu demektir ki ne siyasal durum, ne de iktisadî şartlar benzerdir, tam tersi durum söz konusudur; fakat, her yerde, Yukarı Asya'da, askerî liderlerin, ne kadar geçici olmak zorunda olursa olsun, siyasal bir iktidar tesis etmeyi başardıkları andan itibaren, altının akislerine ve nakışların (süslemelerin) yanardöner parıltısına karşı son derece duyarlılık gösterdiklerini saptamaktayız. Buna pek şaşılacak değildi; bu onların değerliliklerinin ve başarılarının ödülüdür; kaderin tam bir ödülü karşılığı, daima tehlikelerle geçen, çoğu zaman yoksulluk içinde geçen eski yaşantılarının olağan intikamıdır.

Fakat takip takıştırma (ziynet) ve şölenler bu fatihlerin biricik neşeleri midir? Hivan-Çang'ın yaşantısından daha önce aktarılmış olan bölümde bu ayrıntı şöyle belirtilir: "bu esnada (şölen esnasında) doğu ve batı'lı Barbarların müziği gürültülü ezgilerini duyuruyordu. Bunlar yarı vahşi havalar olsa bile kulağa hoş geliyordu ve kalbi neşelendiriyordu". Gelenek, erkan Türklerine, VIII yüzyılda mı geçmiştir? Bu hususta hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat, biz anıtlara başvurursak, bunların, birçok bölümde koşuk haline sokulmuş bir nesir ya da en azından adamakıllı ahenk ve ittirat verilmiş bir nesir görünümünü arzettiklerini görmekteyiz. Oysa, Ongin anıtı bir yana bırakılırsa, bu öykülerin bir yetkinlik aşamasına erişmiş oldukları görülür; öyle ki onlar, tüm göçebe oymakların, saz şairleri vasıtasıyla tanıdıkları, uzun bir geleneğin,

arada bir şarkılarla kesilen öykülerin sonucu olmalılar. Bize sadece büyük anıtların metni ulaşmış bulunuyor: üstelik, gerçekte de hemen hemen her zaman bir sözlü gelenek söz konusudur. Fakat atalara ait büyük kahramanlık destanının hangi temaları destan ozanlarına verebildiği kolayca tahmin edilir. İmparatorun çadırının altında böyle ezberlenmiş bir parçayı yüksek sesle söyleme resitasyonlar ve resitalifler yapılıyor muydu? Bu pek muhtemel. Bizi mazur görsünler, incelememizin kuraklığı içine bu küçük şiir notunu atmak, bizim hoşumuza gitti.

Acımak bilmeyen zaman büyük yapıları yıkmış, heykelleri kemirmiş, resimleri silmiş. Fakat biz bu mimariye ve dekora ait sanat şeklinin mevcut olduğunu güvenilir kaynaktan öğrenmekteyiz. Bu sanat şekli sadece mezarlara ait anıtları ilgilendirmektedir, ve de bu göçebe ulusun sadece ölüleri için inşaatlar yapmış olmaları, sözkonusu bu medeniyete ait akıl almaz bir tuhafıktır (karakterdir). Üstelik bunun sadece ulu kişilere tahsis edilmiş bir âdet olduğunu belirtmek uygun olur. Şüphesiz Bilge'de bir kent kurmak arzusu yok değildi; fakat askerlik kaderi, onun tasarısını gerçekleştirmesine fırsat vermemiştir; ve de onun ulusu, öyle görünüyorki daha uzun zaman, onun yaşam tarzını değiştirmeye mahsus şiddetli ihtiyacından habersiz, keçe çadırda oturmağa, bitmek bilmeyen uzak ülkelere yapılan seferler esnasında ise, evini taşımaya mahkûmdu.

Siyasal, askerî ve hatta iktisadî zaruretler aşırı büyük bir ağırlık oluşturmadığı zamanlar, zengin ve görkemli Saray hayatı sanatta görülen inkâr edilemez esintilerle birlikte böyle olmak zorundaydı. Bu yaşama, büyük mevki sahipleriyle onların aileleri de katılıyordu.

Beylerin yaşam tarzı neydi? Bizim düşündüğümüz gibi bir ağa sınıfı (Feodal sınıfı) şayet onlar kurmuşlarsa, oymaklarının veya klanlarının başında, efendileriyle aynı hayatı daha küçük bir çapta yaşamak zorunda kalmışlardır. Bizim tüm bildiğimiz, onların lüks arzularının ufak boyutta olmadığı ve çinlilerin onların heveslerini sömürmesini bilmiş olduklarıdır. Tonyukuk, Altay aşılıp, Türkişlerle savaşa girişmek sözkonusu olduğu sırada eylem içindeyken bunları pek çok şeyi kapalı geçerek belirtir ve ancak ikinci derecedense, önemsizse, kendilerine yapılacak ciddi başka şikâyetler ortaya çıkmamışsa, böyle bir olayı anlatma zahmetine kenidini sokmamıştır (Tonyukuk). Daha becerikli (usta), daha siyasî olan, onları ulusa

katıyormuş gibi görünen, öte yandan, ulusa bağlılığını ve yurtseverliğini itiraf eden Bilge, düne kadar Çin'den yana o kadar eğilim göstermiş olmasından dolayı onların sitemlerini ve bu sitemin pek açık bir biçimde uyarı değeri vardır." Türk beyleri türk ünvanlarını bıraktılar. Çinlileşen beyler, çin ünvanlarını alıp Çin kağanına tâbi oldular. Elli yıl onların hizmetinde çalıştılar." (I,D,7-II,D7). Kısacası, beyler, imtiyazlı, gözü yükseklerde, çıkar ve şöhret hırsı olan bir sınıf oluşturunca.

Alta; halk kitlesi. Anıtlar onun toplumsal durumu hakkında hiç bilgi vermezler. Onun durumu sadece Sarayı görmek için gözleri bulunan seyyahların dikkatini de çekmez. Bununla birlikte bu toplumsal durum, en azından silâhların gücü, onu komşularının aşırı isteklerine karşı korumuş olduğu sürece iyice acınacak durumda olmak zorunda kalmamıştır; Khangai tepelerinde ve Tamir ile Orhun'un vadilerinde göçebelik ederken, Türk çobanları, oralarda, özellikle atlarına, koyunlarına ve öküzlerine elverişli olan bol, verimli bir çayır buluyorlardı. Elbette çadırda yaşıyorlardı; bu onların atalardan kalma barınaklarıydı; ona bir dereceye kadar konfor sağlayabilmişlerdi.

Böyle olmamakla birlikte, şayet onlar oldukları gibi kabul edilirse, K.T. anıtları, sadece görünüşte çelişmeli olan iki düşüncenin canlandığı bir ulusu ortaya koyarlar; bu iki düşünce: kağanın şahsına bağlılık ile beylere karşı gizli bir düşmanlık. Bu sonuncular (yani beyler), her ne kadar, bizim sandığımız gibi oymak ve klanların reisleri iselerde, aynı zamanda vergi tahsildarları idiler. Bu alanda, keyfi idarede, sınırlar pek olmadığından, beyler doymak bilmez olduklarından, halktan gelen tepkilerin kaynaklarından biri, burada görülebilir. Bu ikiciliğin dolaysız sonucu olarak, bakışlarını kağana çevirirken oymakların oluşturduğu kitle, yurtsever ve İmparatorluğa bağlı kalır; oysa beyler, göçe yeterince hazır olduklarını belli ederler. Kağan ulusunu şöyle konuşturur (söyletir): "Ben bir İmparatorla donanmış bir ulus idim. Şimdi benim İmparatorluğum nerede? İmparatorluğu kimin için elde ediyorum? Ben bir kağanla donanmış bir ulustum. Benim kağanım nerede? Hangi kağana hizmetimi sunuyorum?" (I,D,8-II,D,8).

Barthold, kısaca, fakat adamakıllı bir biçimde, Türk toplumunun yapısına ait siyasal sonuçları ortaya çıkarmıştır (o.c. s. 9): "Orhun yazıtlarının çin egemenliği zamanında Türk soylular sınıfının kendi imtiyazlarını korumak için yabancı

boyunduruğuna, en sonunda, daha iyi bir biçimde razı oluyordu ve kendi ulusal geleneklerini halk tabakasına ait insanlardan daha kolayca feda ediyordu. Beyler tarafından çin adetlerinin kabul edilmesi, kendilerine karşı halkın nefretini arttırıyordu; Khanların hanedan temsilcileri ise, halk kitlelerinin isyanına yol açmak için, bundan yararlanmışlardır." Türkçe metin o kadar açık değildir, fakat, genellikle, gerçek orada olmak zorundadır. Bu mesele öyle önemli tarihsel ve toplumsal bir kökenden kaynaklanmaktadır ki "kara bodun" deyişimiyle halkın belirtildiği başka yazıtsal anıtlarda olduğu kadar K.T. anıtlarında da onu ilgilendiren tüm metinleri yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini düşünüyoruz.

Kağana bağlılık gözönünde tutularak, II,D,41 metin parçasına başvurulacak: "kara bodun kağanım kelti tep ögdi" (:"kara" şöyle dedi: kağan babam geldi ve beni coşkuyla alkışladı).

I,D,8/II,D,8'de, halkın kağandan yoksun olmuş olmalarından (beylerin hatası nedeniyle) dolayı yakınp yakardıkları daha önce sözü edilen bu metin parçasında şu ele geçirilir: "kara kamığ bodun"; burada "kamığ"ın, "bütün, bütünü" değerine sahip olduğu görülür.

Bizimbelgelerimizden daha sonraki zamana ait olan Şine-Ussu yazıtında, "kara igil bodun" (Yanyüz D,2) ifadesine rastlanır; burada "igil", hiç kuşkusuz, "kamığ" ile eşanlamlıdır.

Aynı yazıtta, yanyüz K.12'de sadece "kara bodun" ele geçer; aynı şekilde, Elegeş yazıtında, satır 6'da; Çakul yazıtında, VII,2'de ve Uybat yazıtlarından üçüncüde satır 2'de bu ifade yer alır.

Kâhinler kitabı "ırk bitig"de aşağıdaki kehânet kaydedilmektedir: "kanlık süsi abka önmiş sağır içre ellik kiyik kirmiş, kan eligin tutmuş, kara kamığ süsi ögirer" [İmparatorun ordusu avlanmağa çıkmış, vahşi bir geyik çayıra girer (?), Khan onu eline alır, "tüm kara" ve ordu (onun ordusu) sevinç içindedir]. Kehânet hiç kuşku yok ki hayırlıdır. Bizim konumuzla ilgili husus olarak, "kara kamığ", "kara kamığ bodun"un basit bir kısaltması mıdır? yoksa bu sonuncu ifadede bir çeşit gereksiz fazlalık söz mü görmek gerekir? Bu fazlalık söz, "tüm kara," yani ulus" ile açıklanacaktır. Son bir metin aktarımı şüphesiz çözümü sağlar. Üstelik, o dönemin

Türk tarihine ait hiç değişmemiş gibi görünen, halka beyler arasındaki davranış farkını yeniden ileri sürmek üstünlüğüne sahiptir. Ongin'de satır 9'da yer alır; oradan şunu okuyoruz: "karasın yığıdım, beyi kaçtı" [söz konusu şehrin (siyah) halkını ben bir araya getirdim beyleri kaçtılar].

Bu örnekte "kara"nın, tek başına halkı gösterdiği açıkça görülmektedir. O halde bütün seriye sahip olunur: "kara, kara bodun, kara kamığ" ile "kara kamığ bodun"; "kara"nın daima bulunması, bize göre temel eleman olmasından ileri gelmektedir.

Fakat daha iyisi bulunmaktadır. Şine-Uşu yazıtına ait pek önemli bir metin parçası, bizim bildiğimiz kadarıyla, buraya kadar gözden kaçmıştır. Satır 10'da şu okunmaktadır: "örün beyig kara bulukığ...". Cümle kolay anlaşılır değildir: "Baluk" sözcüğü üstelik bilinmemektedir [bununla beraber başvurun S.D.D.'de "buluk" (yuva)] ve "anı" işaret sıfatı ya da zamirinin neye katıldığı bilinmemektedir; fakat işin en önemli noktası, "örün" (beyaz) sıfatının "bey" sözcüğüyle beraber bulunmasıdır. Böylece, "siyah ahali", şaşırtıcı bir simetriyle "beyaz beyler" in karşısında yer alır. Bu gözlemden yararlı sonuçlar elde etmek için, bu deyimlerde "kara" ile "örün" sözcüklerinin sahip oldukları derunî anlamı keşfedebilmek gerekecektir. Günümüzde "ak" ile "kara" arasında mevcut olan karşıtlığı [:"ak gün" (uğurlu gün, mutluluk günü); "kara gün" (felâket günü) düşünmek gerekir mi? "Kara", özellikle, "kötü, uğursuzluk belirtisi, uğursuz" anlamına sahiptir: "kara haber", "kara kuvvet (taassup'a ait)"; Kaşgarî'de: "kara orun" (karanlık yer, mezar). Bu açıklama, "örün bey" ile "kara bodun" kadar toplumsal yönden, tarihsel yönden anlam yüklü bir karşıtlık için pek zayıf olacaktır. Hiçkuşkusuz bir başka açıdan araştırmak gerekiyor. Mesele açık kalıyor (kapanmıyor).

IV. BÖLÜM

A. ASKERLİK SANATI

Göktürklerin saltanat sürdükleri yarım-yüzyıl, hiç olmazsa başlıca önemli olaylar için kronolojisini verdiğimiz, bizim tarihî olaylar bölümünde dinmek bilmeyen bir savaşlar dönemidir. Fetih isteği, şöhrat hayali gerçek olmuş mudur? Ya da merkezî bir bölgeyi işgal eden Türkler, Çin'in çoğu zaman güç birliği ettiği, daima desteklediği komşularının tekrarlayıp durdukları saldırılara karşı koymak zorunda mı kalmışlardır? Çin'in cesur siyaseti, Orta Asya'da büyük bir İmparatorluğun oluşumuna engel olmuştur. Her iki unsur, aynı anlamda şartlara ve kişilere göre değişen bir şiddetle işin içine girmiştir. B.T: anıtının veya K.T. anıtlarının okunmasına göre değişik bir izlenim elde edilir. Tonyukuk'un kendini çembere alınmış, kuşatılmış olarak görmediği bir tek durum yoktur. Onda, gerçek bir hastalık: yanının, yöresinin hep düşmanlarla kaplı olduğunu sanma hastalığı vardır; keşke böyle bir terim, kuşatılacak şehri olmayan bir ülke için kullanılabilse! Tarih önünde onun kendi suçsuzluğunun müdafaasını yaptığı söylenecek midir? Bu, onu, kötü tanımak olacaktır; tam asker adamdı. "Ülkü" sözünü taşta kazıtmıştı. Hiç kuşku yok ki "ulusunun sesinin gür çıkması" ve Çinlinin uzakta olması ona yetiyordu. O, bir takım avantajlar getiren çapul ile yetinmiştir. Kendi arzusundan daha çok, şartlar onu bir ordu komutanı yapmıştır; o da rolünü, sebatla, korkmadan, zevkle oynamıştır.

Tersine, Bilge, şöhrete çok daha duyarlı olarak ortaya çıkıyor. Daha genç yaşından itibaren, elinde mızrak vardı; hizmetinde bulunduğu Kapgan'ın yeğeniydi. Büyük atalarının şöhreti aklından hiç çıkmaz ve Türklerin Yukarı-Asya'da oynayabildiği role ait daha ılımlı bir anlayışa kendini sevk etmek için, pek çok sıkıntılar çekmesi gerekecektir.

İktisadî zaruretler, İmparatorluğun kaderinde aynı şekilde rollerini oynamışlardır. Kesin olan şu ki Türkler bir orduya ve bir askerî teçhizata sahip olmuşlardır. Onlar bilhassa Çinlilere karşı bu ordunun kendilerine sağladığı imkânları kullanmasını bilmişlerdir. En sonunda eğer yenilmişlerse, bu, bozkırlı

komşularının, onların kardeşlerinin veya yeğenlerinin; yani, kısacası, bizzat kendi silahlarıyla ve bizzat kendilerinin kullandıkları yöntem yüzünden olmuştur.

Bu ordu neydi? İleriş'in başlangıçtaki askerî birliğinden bahsederken şöyle dediğini: birliğin üçte ikisi atlı (atlığ) (süvari), üçte biri yaya (yadağ) (piyade) "olduğu gibi kabul etmek gerekir mi? Bundan Türk ordusunun üçte ikisinin süvariden, üçte birinin piyadeden oluştuğu sonucunu çıkarmak gerekir mi? Türkler tarafından benimsenen savaş sisteminde piyadenin rolü pek önemli görülmemesine rağmen bu makul bir orandır.

Süvari birliği birinci birlikti ve onun lehine taşınmış olan bütün kanıtları belirtmek can sıkıcı olacaktı. Aynı şekilde bozkırın atının nitelikleri hakkında herşey söylenmiş bulunmaktadır: kanaatkâr, süratli, dayanıklı, en pürtüklü topraklarda 60 kilometrelik menzil yapar, ayağı Gobi çölünde, Tannu-Ola tepelerinde olduğu kadar güvenlidir. Anıt I'in tetkiki, yinede bazı ilginç ayrıntılar sağlamış bulunuyor; bunları aşağıda belirteceğiz; pek büyük bir özgünlük arzettiğinden değil; fakat, Türklerin, tüm süvariler gibi, binek hayvanlarına pek bağlı olduklarını gösterdiklerinden. Kül-tegin'in süvari savaşlarına ait öyküsü, 18 satırdan daha az satır kapsamaz (I:D yan yüzünün 32. satırından K. yan yüzünün 9. satırına kadar). Kül-tegin, birbirini ardına 9 ata biner: 8 iğdiş at ve bir iğdiş edilmemiş at (adğır=aygır?). Bütün bu binek hayvanları donlarının renkleriyle olsun, sahiplerinin adlarıyla olsun, köken yerleriyle olsun, hatta fizikî yapılarındaki bir özelliikle olsun, bazan bu niteliklerin ikisiyle, titizlikle ayrıma tâbi tutulmuşlardır. Öykünün içinde atlar şöyle belirtilmişlerdir:

- 1) kül grisi (boz) iğdiş Tadikle Tehor atı;
- 2) kül grisi iğdiş işbara Yamtar (veya Yamtar İşbara) atı;
- 3) doru (tarığ); (kedimlig) atı; başur "ked-" "giyinmek" çağdaş şekli" giy-";
- 4) açık gri (ak) aygır "bayırku" (ulus adı);

5) kül grisi iğdiş "başğu" (_muhtemelen "baş" (baş)'tan türemiş: bir işareti, hayvanın başının üzerindeki bir işareti gösteriyor olmalı; bütün hayvancılıkla geçinen ulusların hayvanlarında karşılaştıkları olağan dışı durumları göstermek için son derece geniş kapsamlı bir sözcük dağarcığı vardır);

6) açık gri iğdiş Alp (yılıgnlık göstermeyen) Salçı atı;

7) açık gri, "at" (iğdiş) sözcüğü, "adgır" (aygır) adı olmadan, fakat aşağıda tekrar değineceğimiz (üzerine eğileceğimiz) olağan dışı fizikî bir duruma telmih olan "azman" ile belirtilen ad;

8) "az yağız" (= esmer doru az atı) (az: ulus adı);

9) açık gri Yetim-Öksüz at; "beyaz öksüz at değil" (Thomsen); "akın", hiç şüphe yok ki "bin-" (ata binmek) fiilinin "i" halindeki belirtili nesne (düz tümleç)'ne ait iyelik biçimi; şu halde "Öksüzden", kağanın yakınlarından birinin lâkabı; diğer taraftan, "ak", o zamanlar, "beyaz" anlamını taşıyor, "açık gri" anlamını taşıyor" (beyaza "örün" denir).

"Azman" sözcüğü özel bir inceliğe layıktır. Her ne kadar eski tarihli değilse de (bizim metinlerimizin dışında), bu kelime türk dilinde iyi bilinir, orada yeterince genişleme alanına sahiptir; fakat değişik anlamlarla: osmanlıca "azman" (kocaman); Anadolu lehçesinde: "yaşlanmış hayvan ve bunun neticesi olarak kocamış işe yaramaz hayvan", "ileri yaşlarda (çok yaşlanınca) iğdiş edilmiş öküz" "iğdiş edilmiş hayvan, kötü iğdiş edilmiş, veya monorchite", "teke veya iğdiş edilmiş koç", "4 veya 5 yaşından büyük koyun ve keçi", "3 yaşında koç", "iğdiş edilmemiş boğa", v.s...; Crimée'li tatar iğdiş edilmiş teke; kazaklı "azban" (=azman) "5 veya 6 yaşında iğdiş edilmiş at ve öküz": kırgız kökenli "asman" (hece sonunda "z"nin "s"ye dönüşmesiyle) "iğdiş edilmiş yetişkin öküz"; kelime türkçeden, moğolcaya ve ordas moğolcasına kadar geçmiş: "asaman" (azman), kocayınca iğdiş edilmiş olan erkek hayvan, özellikle öküz, "asama-la-" (erkek bir hayvanı kocayınca iğdiş etmek). Her yerde bir parça rastlanan biricik anlam "kocayınca iğdiş edilmiş" anlamıdır (özellikle 5 yaşlarına doğru ya da daha sonraki yaşlarda: at, eşek, koyun, keçi veya öküz türü hayvanlar için bu husus, tüm dişlerin çıkmasına tekabül ediyor bütün hayvan yetiştiricilerine göre temel yaş ölçüsü); bu en azından teknik kabul olmalı, temel anlayışlardan biri, üstelik en eskilerden biri: I,K,5 ile 6'da açıkça bir at söz konusu olduğundan ve atı ilgilendiren kelimenin en belirgin kanıtı olarak "5 veya 6 yaşında iğdiş edilmiş kazak azban atınınkidir; Thomsen (Z.D.M.G., 1924, s. 171) ile birlikte, anlamın, bizim metnimizde tam olarak, daha önce adını ettiğimiz bazak'ınki olduğunu düşünüyoruz. Hatta, "azma" (ikinci el tarafından msqr yoluyla haksız yere

"azman" olarak düzeltilmiş) sözcüğünü Kaşgarî (B.A., I, 130)'nin" hayalarının derisi üstünde oluşan çatlaklar sonucunda kudretini yitiren koç" ile karşılaştırmak gerekir; Kaşgarî, XI. yüzyıldan itibaren, anlamların aykırılık göstermeğe başladıklarını bize ispatlar.

Şayet kelimenin kökenini araştırırsak, M.Jean Deny (s. 327) yaptığı gibi "-man" ile türetme (Deny, 520) "az-" fiili hakkında; bu fiil, eskiden uzun bir ünlüyü (sesliyi) (Kaşgarî: 2 elif: âz-, B.A.I, 173; türkmence "âz-^, başvur "âzgın" (coşmuş, öfkelenmiş, sinirli); (ölçüyü aşmak, çizmeden yukarı çıkmak, boyca ölçüyü aşmak: osmanlıca "az-man" (kocaman) veya nitelik bakımından: osmanlıca "az-man"" (korkunç, canavarsı, canavar - yapı bakımından-), veya yaş bakımından: ya mutlak olarak (Anadolu'da "az-man" (kocamış ya da iğdiş etmek için nisbeten normal yaşta olan (bizim "az-man", kazakçadaki "az-ban", kırgızca "as-man", moğalca "asaman" (zamansız gecikmeli iğdiş edilmiş hayvan); hatta cinsel organlar bakımından olsun, iğdiş etme yüzünden olsun anormal bir durumu gösteren bir anlam genişlemesi vardır: Kaşgarî de "az-ma" (çat kısımları olan koç), Anadolu'da "azman" (kötü iğdiş edilmiş hayvan).

II,K,11 ile II, G,12'de, şu deyimde rastlanıyor: "özlik at": tam anlamıyla "özel iğdiş" anlamı taşıyor. Özel kişilere ait olan binek atları söz konusu; oysa semerli atlar ile damızlık kısraklar, oymağın ortak malıdır; kumız yapımında ve beslenmede kullanılan sütü verirler.

Kısacası, "at", bir cümlede "at" türü (cinsi) anlamıyla kullanılmıştır. Atın ahenkli yürüyüşü, insan ile onun bineğini üzen yoksulluğu, kıtlığı ifade eden bir halk özdeyişinin söz konusu olduğunu belirtiyormuş gibi elbette görünüyor.

"Bizin, sü atı taruk azukı yok erti": (ordumuzun atları zayıftı, yiyecek yoktu" (ordumuzun atları cılız (sıska) idiler, insanların yiyecekleri yoktu) (I,D,39). "Sosyal yaşam" bölümünde gördüğümüz gibi, savaş atları, düşman saldırısına karşı, bir "yarık" (zırh) ile korunmuşlardı; Şüphesiz metalden veya hafif alaşımdandı bu zırh, bir çeşit at örtüsüydü ("yalma" Kaşgarî 'de bulunuyor B.A. yayını, III, 34, onun yağmura karşı elbise üstüne giyilirdi, "kaftan" anlamı vardır), daha hafifti, belki de meşindendi ve başına pirinçten bir baş zırhı "yez" takılmıştı. Ordunun bütün atlarının bu denli zırhlandırılmış oldukları pek ileri sürülemeyecektir; fakat büyük şahsiyetlerin

bindiği seçkin atlar şüphesiz böyleydi. Yamtar İşbara'nın kül grisi iğdiş atının, göğüs göğüse savaşta ölmüş ve açık gri bayırku aygırının uyluk kemiğinin çatlamış olduğunu gördüğümüze göre, atın koruması üstelik noksan değildi.

Koşum takımının tümü, "tügün" adıyla belirtiliyor; ayrıca bu basitce "dügüm" demeğe de geliyor (başvur B.T.54: "tügünlig", -koşum takılmış-).

Türk süvarisi hangi silâhlara sahipti? Thomsen, şu (aşağıdaki) listeyi (I.O.D., s. 59) veriyor: "yay, ok, ıslık sesi çıkaran ok, zırh, mızrak, pala -yatağan ve kılıç", bize kalırsa haksız yere, o, bunlara "balta"yı ihtiyatla ekliyor.

Bizim listemiz daha az eksiksiz olacak; fakat bizim metinlerimiz ister istemez eksiksiz bir bilanço vermiyor. "ok" (ok), iki komşu satırda sadece iki kez zikredilmiş (I,D,33 ve 36). Bu da, yazıtsal belgelerden yola çıkarak, tamamen kısa "ok" ile "ıslık sesi çıkaran ok" arasında ayırım yapmanın imkânsız olduğu anlamına gelir. "Ok" ile yay vasıtasıyla atılan ok, oysa "ıslık çalan ok" il el ile fırlatılan bir çeşit mızrağın kastedilmiş olacağı ileri sürülebilir. Ya da tam tersi olabilir. Bilindiği gibi istiare ile, "ok" batı'daki Türklerin ahalisini oluşturma on oymaktan her birini göstermekte kullanılmıştır: "On Ok"lar (=On Oklar).

"Atamak-fırlatmak" demek için hangi fiilin kullanılmış olduğunu bilmiyoruz; ama, büyük bir hataya düşmeksizin bunun "at-" olduğu kesin olarak söylenebilir (bu fiil yazıtlarda mevcut değildir; fakat başvuru Kaşgarî B.A.I., 170: "er ok attı" (adam oku atmış). Buna karşılık, yukarıda hatırlatılmış olan iki metin parçasında, "ur-" (çağdaş "vur-") (vurmak) fiilini buluyoruz; "bir okla dokunmak, vurmak" demek için fiil aletle oluşmuş: "okın ur-" şeklindedir.

"Yay"ın adı belirtilmemiştir. Bu, ancak,"ya" olabilir; bu biçim uygurcada ve Kaşgarî'de bulunmaktadır. Osmanlıcada, aynı kelime için sonu "-y"li bir biçim vardır: "yay"; "ok" ile "yay" sözcükleri, pek iyi bilinen "ok yaydan çıktı" özdeyişinde bulunmaktadır. Bu deyim, söylenen veya yapılan şey hakkında geri dönüş için çok geç kalındığını telkin etmekte kullanılır.

"Mızrak"a "sürüg" denmektedir. Gırtlaktan çıkan sesin düşmesiyle çağdaş türkçede: "süngü"ye sahip olunmuştur. Hemen hemen sesdeş olan "sünük=kemik"

sözcüğü ile bir akrabalığı (yakınlığı) var mı bilmiyoruz. K.T. anıtları, "sünüglig" (mızraklı) türemiş sözcüğünün varlığını kanıtlarlar. Mızrağın, Türklerin tercih ettiği silâh olduğunu, "sünüş"ün çok fazla kullanılması kanıtlamaktadır. Yalın halde (isim halinde) kullanılmış olan "sünüş", "savaş, mücadele, çarpışma"nın aile adıdır. Örneğin "sünüş" fiili, genel anlamda "savaşmak, mızrakla savaşmak" anlamını taşımaktadır. Bu fiil, sadece K.T. ile B.T. anıtlarında otuz defadan daha fazla kullanılmıştır. "mızrakla deşmek" demek için teknik sözcük (terim), "sanç-" fiili, "delmek, sokmak, çakmak, yenmek" anlamına sahiptir ve "sançık-" (yenilmiş olmak, vurulmuş olmak, delinmiş-deşilmiş olmak), "sançıl-" (-bir ordudan bahsederken-yarılmış olmak, yenilmiş olmak), işteş biçim "sançış" (bir bıçakla, bir hançerle.. birbirlerini deşmek) türemiş sözcüklerini vermiştir. Çağdaş türkçede "sanç-", "ekmek, dikmek, ağaç... dikmek" anlamında korunmuştur (Kélékian-T.S.). "Sancı". Bunun isim halinde bir türemişi olarak "sancı" (şiddetli ağrı, özellikle iç organlarda, şiddetli sancı) gözönünde bulundurulabilir.

Pala-yatağan ve kılıça nazaran okun üstünlüğü hususunda aynı şüphe mevcuttur. Bizim metinlerimiz sadece "kılıç"ı tanımlamaktadır. "Kılıçla" sözcüğü aslında sadece bir kez (I,K,5) kullanıldığına göre türemiş fiil biçiminden "kılıçla-" sözcüğünü çıkarmak de gerekir mi? Çağdaş türkçede "kılıç", "pala-yatağan kadar "kılıç" anlamı taşımaktadır (bununla birlikte aşağıdaki "tokı-"ya bakınız).

Sonuç olarak, bizim hasatımız (bilgimiz), askerî donatımı, silâhlanmayı ilgilendiren hususlarda oldukça pek az. Ancak, bu incelemeden süvarî taarruzunda, mızrağın, onun başlıca silahı olduğu izlenimi elde edilebilir. Ok, daha ziyade, uzaktan uzağa yapılan savaşa, özellikle stratejik geri çekilmelere tahsis edilmişti; bu hususu tekrar ele alacağız.

Buna karşılık, metinler, askerî eylemi ilgilendiren hususlarda oldukça geniş kapsamlı bir sözcük sağlarlar:

"Bir sefer yapmak", "sülü-" ile söylenir, "sü" (ordu)'den yapılmış ad verici fiildir. Hatta şöyle denir: "sü elt-", veya "elet-" (orduyu ileri sürmek). "Taşık-", aynı şekilde, "taş" (dışarı)'dan yapılmış ad verici fiildir, "ordugâh'ın veya siperin dışına çıkış "fikrini belirtir; her iki kullanım B.T.'nin aynı 33. satırında bulunuyor: "kağan sü taşıkdı, on onk süsi taşıkdı" (-On Okların- kağan orduyu ileri sürdü, On Okların

bütün askerî kuvvetleri ileri atıldı). "Kendine bir yol açmak, güçlkle ilerlemek (özellikle karda)", "sök-" ile söylenir. Her ne kadar "yolmak, sökmek" için daha ziyade kullanılsa da hala bu fiilin bu anlamı bulunmaktadır.

Doğal engellerin aşılması için sırf özellikle kullanıldığı görülen iki fiil vardır: geçilecek yoldaki dağları, akarsuları aşmak için kullanılan "aş-" fiili. Bununla beraber, bu yerleri karda aşmak zarureti olabilir: o zaman "yüzi keç-", "yüzerek" kullanılmaktadır. Bunlara "yoğar-" (oradan gitmek)'ı ilave etmek gerekir; bu fiil, engelin aşılmış olduğunu ister istemez işin içine katmaz: yanından geçilebilmiştir, çevresini dolaşmak mümkün olmuştur. Bu eylemi belirtmek için kullanılan gerçek fiil, "ebir-" (çağdaş "evirmek")'dir, "değiştirme, devrime karşı "evrim" yapmak anlamını almıştır (C.K.)

"Saldırmak" için "teg-" kullanılır, aynı şekilde "erişmek" (bir hedefe erişmek bir amaca ulaşmak) anlamına gelir." oplayu teg-" deyimini aydınlık değildir. "-yu"lu biçim, güçlük arzetmemektedir: bu "yu" şeklinde bağ- fiildir, fakat "opla-" kökü, "op" ses yansımasından mı kaynaklanmaktadır? Bu tartışmaya yol açar. Kaşgâri'ye göre (B.A., 1, 34), argu lehçesinde, "op", buğdayı ezsinler diye koşturulan öküzlerin arasına katılmış bir öküzdür. Bu öküzün rolü kötü görülür. "Op" tekrarlandığı zaman: "op op", eşeğin ayağı kaydığı zaman çıkardığı sestir. Mlle.von Gabain, kendi sözlüğünde, bu "opla-" fiiline, "ürünü ezen bir öküz gibi çalışmak" anlamını veriyor. H.N.Orkun, "op"a gerçek bir ses benzeşimsel değeri vererek: "fırlamak" şeklinde tercüme ediyor. M.Bazin çağdaş türkçede pek iyi bilinen "hoplamak"a basitçe benzeterek, tamamen buna yakın bir anlam çıkarıyor ve "atağa kalkmak" deyimiyile tercüme ediyor. Çetin savaşlar münasebetiyle "oplayu teg-" deyiminin, birkaç satır boyunca, altı kez tekrarlanması, savaşın şiddeti içinde hazırlıksız alel acele yapılmış bir olayı elbette düşünmeye insanı sevk ediyor. Savaş o derece şiddetliydi ki Kül-tegin piyade savaşı yapmak zorunda kalmıştır. "Bas-" fiilinin anımsattığı, ihtimamlâ hazırlanmış, karara bağlanmış bir harekât sözkonusu olunca, herşey, tamamen değişiyor. "Bas-" fiili, hızlılık ve şaşkınlık gerektiriyor. Düşmanlar uyurlarken "uda veya uka", geceleyin ya da gün ağarırken vuku bulur. Gerçek anlamına göre, "bas-" fiili "sıkmak, sıkıştırmak" anlamına gelmektedir. Bk.osm. "baskın" (zinâ gibi yasa dışı olaylarda suçüstü yakalamak için, hazırlanmış zaptiye harekâtı).

Atın dört nala gidişi, "yügür-"in tersi olan "yol-" fiiliyle sağlanmıştır. "Yügür" fiili, normal tırs gidiş için kullanılmıştır. "Yelme", "at gezintisi" anlamında kullanılmıştır.

Savaşın cins-soy adının "sünüş" olduğunu görmüştük. "Sünüş" üstelik bir fiil köküdür: "sünüş-" (savaşmak), "sünüg" (mızrak) ile yakın akrabadır. "Tokkı-" fiili, bir başka biçim savaşı temsil eder. Aynı fiil, yazıtlarda, "taşa yazı kazımak" demek için (harfleri üstüne kazımağa yarayan taş). Kaşgarî, Oğuzlara özgü bir kullanım olana "bir adamı dövmek" anlamında gösterir. Aynı yazarda "ur-tokı-" deyimini bulunmaktadır. Türkiye türkçesindeki evrimleşmiş şekil olan "dokunmak"ın "dokumak, örmek"ten başka anlamı artık yoktur. Eski anlam, dönüşlü fiil biçimde "dokunmak" (dokunmak, yaralamak, kötülük etmek) anlamı'da bulunur. (Kélékian). Bizim metinlerimizde "tokı-" fiili hem "sünüş-" (mızrakla savaşmak)'den, hem "kılıçla-" (kılıçla vurmak, kılıçtan geçirmek)'den farklı olarak yer alır. Kılıç ile olsun, pala-yatağan ile olsun, "kılıç" her ikisininide ifade ettiğine göre, "kılıçla vurmak, kılıçtan geçirmek" sözkonusudur. Thomsen, bu "tomı-" fiili için "balta"nın kullanılmasını önermiştir. Sonuç olarak bu mümkün; Fakat fazlalık teşkil eden bir silâhlanma. Belki de fiilin, "devirmek" fiilinin anlamından daha genel bir anlamı vardır. "Tokı-" fiili, aynı şekilde, "égire"nin önüne gelmiş olarak bulunur." Egir-"den oluşan bağ-fiil olan bu kelime, Thomsen'un kafasını çok karıştırmıştır. O, doğruluğu iyice kanıtlanmış olan "egir-" fiil kökünde sadece "dönmek, döndürmek" anlamı olduğunu düşünmüştür. Üstelik Thomsen, mızrak kullanmaktan vazgeçip bunun yerine gövde silahları kullanmak suretiyle söz konusu "savaş biçimini değiştirmek"i ileri süren faraziyeyi ortaya atar (I.O.D.,K, 55). Kaşgarî'nin "egir-" sütununda, Thomsen tarafından verilmiş olan anlamlardan ayrı olarak, eski bir tarihte doğruluğu tespit edilmiş "kuşatmak, kuşakla sarmak"a ait anlamları bulunur (başvur. çağdaş türkçedeki "eğirmek", "yün eğirmek"). Bir de, genizden çıkan gırtlak sesinin yer aldığı "enir-" biçimi bulunmaktadır (özellikle B.T., 20,21,29'da). "Égire"nin anlamının böyle olduğu ortaya çıkıyor; aynı şekilde "ökür-" "=öldürmek (kuşaktan sonra)" ile kullanılmıştır.

Savaş hattının iki tarafından savaşa ait sonuçların sırayla gözönünde tutulmuş olmaları gerekir.

Türkler için zafer fikri "kazgan-" fiiliyle ifade edilir. Thomsen'in dediği gibi, aynı fiilin "çalışmak" anlamı da bulunmaktadır; Fakat daima başarıyla sonuçlanmış bir teşebbüsün söz konusu olduğunu kaydetmek uygundur. Zafer, düşman hatlarının bozulmasıyla elde edildiğinden, bu eylemi, "boz-" fiili ifade etmektedir. Bu fiilin her zamanki anlamı şudur: "bozmak, devirmek, yıkmak, karıştırmak".

"Yabıt-" fiili, anlam bakımından iyi aydınlanmamıştır. Thomsen, "bozmak" olarak değerlendirir; M.Bazin ise "kötü duruma sokmak" şeklinde yorumlar. H.Namık Orhun, kendine ait olan sözcüğünde "meydan okumak, vuruşmaya çağırmak" anlamını veriyor; Bu hiç kuşku yok ki doğru değil. Üstelikte H.N.Orhun Kaşgarî'ye B.A.II,35'ye gönderiyor, orada ise, anlam tamamen farklıdır. Gerçekten de, Kaşgarî'de "yavrı-" ile "yavıt-" bulunmaktadır; birincisi, "kötü bir durumda olmak, yoksulluk veya hastalık yüzünden zayıflamak" anlamı taşımaktadır; geçişsiz çatılı bir fiildir; "Yabıt-" fiili, şu halde, teknik bir anlam taşımayıp, hemen hemen "boz-" fiiliyle eşanlamlıdır." Bir tutuklama yamak" fikrini ifade etmek için özel olarak kullanılan başka bir fiil de yoktur; sadece "al-" (almak, tutmak) veya "tut-" (tutmak, yakalamak) fiili kullanılır; bu sonuncu fiil "tut-", B.T.41 ile 42'de yer almaktadır. "Al-" fiilinin, "elini al-dım" ifadesinde (ben onun İmparatorluğunu ele geçirdim) ifadesinde çok daha genel bir anlamı bulunmaktadır.

Yenik düşen düşmanın yağmalanması için "yolu-" fiili kullanılır; o hiç bir özel belirti istemez. Düşmanı "yok etmek", her zaman "öldürmek" için kullanılan "ölür-" ve "yok kış-"fiilleriyle ifade edilir; bu biçimler, tüm ulus için de kullanılabilir.

Düşman "baskıdan kendini kurtarmak" gücüne sahip ise; "oz-" fiili, "dağılmak"da ise; "yan-" fiili; veya "kaçmak"da ise de "kaç-" veya "uzlaşmakta" ise; "tez-" fiili kullanılır. Çoğu zaman düşman teslim olmağa kalkar; ozaman, "kel-" fiili kullanılır; veya "boyun eğmek-itaat etmek durumunda kalkınca ise; "içik-" (iç'den) fiili kullanılır; bu fiil teknik bir terimdir. O "başını eğer, diz çöker" ifadesi için "yükün-" fiili ile "tiz sök-" fiili kullanılır ("sök-" şeklindeki fiil bu anlamda yazıtlarda yer almaz; fakat, etgen biçim olan "sökür-" (çökertmek)'ten kolaylıkla elde edilir." (Sök-" (ayırarak, yarmak, yere yıkmak)'den yola çıkarak yapılan anlamsal evrim, üstelik te kolayca farkedilir.

Türklerin yendikleri düşmanlarını serbest bıraktıkları da olur "ıd-"; fakat tuhaf bir rastlaşma yüzünden bu lütuf, ancak kaçmayı düşünenleri biraraya getirmeyi amaçladığı zaman gösterilir. Bu bir savaş taktiğidir.

Şimdi stratejik görünümü göz önünde bulundurmak gerekiyor. K.T. anıtları bu alanda bize hemen hemen hiç bir bilgi vermezler. Onlar, bize, göğüs göğüse, teke tek çarpışmalar hakkında ne kadar genel bilgi verilirse versinler, savaş hakkında ağızları fevkalade sıkıdır. Bu bakımdan, B.T. çok daha ilginçtir. Kişisel kahramanlıklar, Tonyukuk'u ilgilendirmemektedir; o, onlardan bir tekinin bile adını anmaz. Olsa olsa, Kırgızlara karşı yapılan sefer sırasında ilk karı aşarken onun kendini örnek gösterdiğini görüyoruz. Buna karşılık harekate ait genel bir görüş alabiliyor ve siyasal metninde yerine yerleştirebiliyor. Oysa siyasal genel durum az değişmektedir. Ötüken'in ağaçlarla kaplı dağı ile Orhun'un ve Tamir'in vadileri iktisadi bakımdan bazı avantajlar sağlarken onların merkezi durumları, onların dört ana yönden (doğudan, batı'dan, kuzeyden, güneyden) gelen saldırılara maruz kalmalarına sebep oluyor. Şayet bu saldırılar aynı zamanda meydana gelirse, Türk durumunun derhal değişmesine neden oluyordu. Tüm çin siyaseti, bu hedefe doğru yönelmiş olduğundan, tüm Türk stratejisi, bu meselede görülen her kararsızlığı, kökten ortadan kaldırmaktan ibaret olacaktır.

İlteriş'in iktidarının başlangıcından beri, Oğuzların, Kitanların ve Çinlilerin oluşturduğu askerî ittifak, Türkleri, kuzeyden, doğudan, güneyden her bakımdan tehdit eder. Vakit kaybetmeden Tonyukuk, Oğuzlara saldırır, onları yener ve kendi etrafına toplar; sonra çine yönelir. Birkaç sene sonra da, aynı şekilde, çinlilerin, On Okların ve Kırgızların oluşturduğu askerî ittifak, güneyden, batı'dan ve kuzey-batı'dan gelen tehlikeye en azından benzer bir tehlike arzettiği zaman, Tonyukuk oradan gidecektir. Tonyukuk, üstelik bu kez, uzakta çetin bir savaşa girişmekten, Kırgızlarla savaşmaktan çekinmez; bundan sonra, başarıyla On-Oklar'a saldırabilecektir. Yöntem değişmez savaşın zafer ile sonuçlanması kolay değildi: şayet uygulama son derece hızlı olursa ittifak yapmış olan düşmanlara örgütlenmeleri fırsatı verilmezse, ancak o zaman savaşın, başarıya ulaşma şansı vardır. Başarının anahtarı, baskındır. B.T.'nin yökusünde görüldüğü gibi, Kırgızlara karşı yapılan savaş, kışın ortasında cereyan etmiştir; bu haşin süvarilerden başka süvarilere geçit vermeyen yollardan düşmana yaklaşılmak suretiyle savaş gerçekleştirilmiştir. Güçlükler, sadece coğrafya ve iklim

özelliğinden kaynaklanmaktadır; fakat, kesin sonucu sağlayacak savaş öncesi hiçbir öncü birlik savaşına, hiçbir geri kuvvet savaşına rastlanmaz. Baskının etkisi tam olur. Temas kurma olamaz. Gece ve gün ağarırken yapılan onlarca kilometrelik zorlu bir yürüyüşten sonra düşmana mızrakla ve kılıçla saldırılır. Türgişlere karşı yapılan savaşta olduğu gibi düşman toplanıp, derlenmiş olsa ve durumdan haberdar olmuş olsa bile, Türkler, bir tek yöntem kullanırlar: saldırı (taarruz).

Bu olağanüstü at gezintilerini, yıldırım hızıyla yapılan seferlerin yanı sıra, Bilge'nin öyküsünden, yaşam boyu süren karmaşık, anlaşılmaz mücadelelere ait bir yerinde sayma izlenimi çıkarmak, insanı şaşırtıyor. Çarpışmalar, hem uzun, hem de sıralandırılmıştır. Durup dinlenmek yoktur. Üstelik, özellikle, bu hususta, Bilge ne derse desin, Türkler, daima tetikte, savaşa hazır vaziyettedir. Bu durum şu anda onlara göre değildir -biz saltanatın sonunda bulunuyoruz-; şimdi onların işleri daha çoktur. Batı'dakilerden daha güçlkle savaşa alışan daha haşin ve en azından bizzat Türklerin kendileri kadar iyi süvarî olan doğudaki uluslara, şimdi, yapılacak daha çok iş düşmektedir.

Çinlilere karşı yapılan savaşları ilgilendiren hususlarda, Türk kaynakları pek aydınlatıcı bilgi vermezler. Ming-şa savaşı bir istisna teşkil eder. Klasik tarz, düzenli bir savaştır. Diğer durumlarda, baskın ve yağmadan daha az savaş sözkonusudur: Türkler, çinliler ile göğüs göğüse savaştan mümkün olduğu kadar kaçınırlar. Onlar küçük çaptaki, fakat kesintisiz yapılan çarpışmalar ile düşmanı hırpalamaktan hoşlanırlar, halk topluluklarından haraç alıp, kaçırmaktan, tekrar geri dönüp saldırmaktan hoşlanırlar. Çin Sarayı, büyük imkânlar kullanmaya, özel olarak eğitilmiş bir ordu hazırlamaya karar verdiği zaman Türkler ortadan kaybolurlar, birbirlerinden ayrılırlar veya daha ziyade, yorgunluk, dağılma, uygun coğrafî bir engebe, düşmanın üzerine aniden çullanma düşmanı kırıp geçirme fırsatını kendilerine verinceye dek, mümkün olduğunca uzaklara kadar kendilerini takip ettirirler. Bunda büyük bir yenilik yoktur; her zaman genellikle bu böyledir.

Çin kaynakları sıkı yönetimden bahsederler. Türklerin kuşatma mekanizmalarının olmaması kesin; fakat çin şehirlerinin dayanma gücünden yoksun olması ise, gülünçtür. Onlar her tür tahkimattan yoksun muydular? Şaşkınlık o kadar büyük müydü ki şehir sakinleri kuşatmanın geçici olduğunu bildikleri halde, az

zararla çok yarar sağlama yöntemini tercih ediyorlardı? Ancak faraziyeler üretebiliriz, fakat, her zaman, 23 şehri mahvetmiş olmakla öğünen, Tonyukuk mudur? Bu durumda o, "sı-" fiilini kullanıyor; bu fiilin anlamı oldukça müphemdir. Kaşgarîde onun hakkında aşağıdaki şu tercihleri bulunur: "kırmak, yere yıkmak, yenmek". Şöyle tercüme etmek gerekir mi: "yağma yapmak"? B.T.'de, bu kelimeyle ilgili diğer sözlerde, açıklayıcı bilgi vermezler.

II,K,14'e yöndeş olan I,G, 11'de şöyle denmektedir: "menin sabımın sımadı", burada "sı-" fiili, mecazi anlamda kullanılmıştır: "mesajım reddedilmedi".

I,D,36'da şu okunmaktadır: "udlının sı-" (-atın-uyluk kemiğini kırmak); burada "sı-" fiili, gerçek anlamı ile, genel anlamı ile kullanılmıştır.

"Sın-" türevlerine dair de aydınlatıcı bir bilgi elde edilemeyecektir, "Sın-" "sı-"nın edilgen şeklidir, "sınuk" (kıyılmış). Bir başka türemiş sözcük "sınar" (yarı) (II,D,32) ile ve B.T.40'da bir çekimli şekil "sınırça" (yarıyarıya) ile karşılaşılır.

Türk ordusunun çeşitli dönemlere ait gerçek asker sayısını bilmek ilgi çekici olacaktır. Sahip olduğumuz tek bilgi çin kaynağına aittir. Çe-çe'tong kien (Başvur CCVI, s. II, V) diyor ki iki şadın herbirinin emrinde yirmibinden fazla asker vardı ve Küçük Kağan, kırkbin askerin başında bulunuyordu; askeri güç bütünüyle düşünüldüğünde, batı'da ç arpışan tek ordu olarak, seksenbinden fazla askerin başında bulunuyordu. Aynı dönemde Tonyukuk'un düşmanların karşısına yüz kırkbin kişilik ordu diktiği gözönünde bulundurulursa, rakkam, pek şaşırtıcı olmaz. İmparatorluğun en yüksek aşamaya ulaştığı zaman, 705-710 yıllarına doğru Türk ordusunun mevcudu, doğu ile batı dahil, ikiyüzbin civarındadır.

BÖLÜM V

A. İNANÇLAR VE ÂDETLER

Bizim metodumuza uygun olarak, yazıtsal belgelerin ışığında, VIII.yy. başında, Türklerin inançlarının neler olabildiğine ait fikri, şimdi açıklamaya çalışacağız. Durum elverirse, Çin ve Bizans belgelerinin naklettiği şeyleri, şüpheli olmayan, kesin olan verilerle karşılaştıracacağız. Şurada burada, ortaya çıkacak olan ayrılıkları, zaman, yer ve etki farkları bakımından açıklamaya çalışacağız. Bilhassa, Tonyukuk'un "dinî" inançları ile Bilge Kağan'ın din anlayışı arasında görülen karakteristik bir evrimi belirleyeceğiz. Bilge Kağan'ın görüşleri daha ülkücüdür; Tonyukuk'un dinî inancı ise, tamamen pragmatiktir ve batı ile doğuda görülen büyük düşünce akımlarından eşit olarak uzakta kalmış olan, şüphesiz daha saf bir durum arz eder.

Yazıtların apaçık ortaya koyduğu olayları sadece kesin olarak görmemiz hususundaki tarafgirliğimiz, gerçeğin muayyen bir kısmının ortaya çıkmasını engeller; fakat, elde edilen bilgiler, oldukça boldur; yararsız oldukları veya müstesna bir bayağılığa sahip oldukları düşünüldüğünden, farkına varmadan olsun, isteyerek olsun, ayrıntılar es geçilmiş olsa bile, tam bir görüntü arz ettiklerini düşündürecek kadar, bilgiler, tam bir mutabakat meydana getirmektedirler.

* * *

Anıtların okunması, olumsuz bir tesbite yol açmaktadır. Théophylacte Simocatta (Grousset, Empire... 129 tarafından kaydedilmiştir)'nın bir şahadetine göre, kendilerine atf edilen dini inanç hakkında bildiğimiz Göktürklerin " Ateşe tapma" dinini bilmedikleri T. Simocatta, "Türkler" pek fevkalade bir tarzda ateşi saygın olarak telakki ederler. Bu şahadet, şüphesiz VI. yy. ve batı'daki Türklerin bir kısmı için geçerlidir; O sıralarda, onlar, İran zerdüşçülüğüne karşı pek hassastırlar; fakat, İran zerdüşçülüğünün, Orhun havzasına ulaşmamış olduğu görülür. Anıtlarda, her ne olursa olsun, onun hiçbir izine rastlanmaz; üstelik "Ateşe tapma", en büyük din olmuş olsaydı, bunun anıtlarda yer almamış olmasının izahı mümkün olmayacaktı.

"Ateş" in adına Khoşo-Tsaidam anıtlarında iki kez rastlanır; şöyleki:

1). Anıtların müşterek bölümünde (I,D,27-II,D,22), bir görüntüde yer alır: "*biriki boduniğ ot sub kilmadım,*" (Ateş ve su gibi, ulusun birliğini parçalamadım (Çev.B.); burada Ateş ve su, anlaşılması imkansız sadece maddi elemanlardır.

2). İki anıtta (I,D,37-II, 2,27) yöndeş olan iki metin bölümünde, yeterince büyük bir sadelik tasvirine başvurulur; üstelik, düşmanlardan söz edilirken, Türklerin, "otça borça" (Ateş ve fırtına gibi) geldikleri söylenir.

Bu iki örnekten, her hangi bir ateşe tapma dinine ait en küçük bir belirti elde etmenin mümkün olmadığı görülür. Buna karşılık, Türkler çadırları ve hayvan sürüleri için duydukları tehlikeye eşdeğer batıl bir korkuyu ateş ve fırtına içinde duyarlar. Fakat bu onların herhangi bir dine kendilerini adadıklarını, hiç bir zaman göstermez.

* * *

Muhtelif yazıtlarda sık sık kendini gösteren Tengri (Tenri) ile biz, gerçek din pan-Türk'e kutsallaşmış olan Gök'ün dinine yaklaşabiliriz. Önce B.T metninin Tonyukuk'un dini inancı hakkında, neler öğrettiğine bir bakalım. Tonyukuk'un Dininin, Bilge kağanınkinden belirgin olarak farklılık arzettiğini, hatta, her ne olursa olsun, daha ilkel olduğunu göreceğiz.

"Tengri" adı yazıtta 7 kez ortaya çıkar; bunun 3'ü ilk altı satırda yer alır.

Başlangıçta (Önsöz kısmında), Tengri, ap açık bir biçimde "millî" bir tanrı olarak görünür. Başka metinlerdeki gibi "Türük tengrisi", Türklerin Tanrı Gök'ü olarak onu adlandırmaya kadar iş götürülmesine de; onun isteğiyle, Türkler, Çinlilerden ayrılıp, bir kağanla donanmışlardır. Onun kendilerine verdikleri kağanı Türkler tahttan indirdiklerinden; o, Türkleri yok etmiştir. Ulusunun bağımsızlığına bağlı olan millî Tanrı, Tengri pekâlâ böyle görünür. Türklerin Tanrıları hakkında sahip oldukları anlayış böyleydi, Tonyukuk ise, çağının görüşünü izler. Onun tam olarak inanmış olduğunu söylemek gerekir mi? Hemen hemen bu hususta tereddüt gösterilebilecektir. Başka bölümlerde (metnin), Tengri'nin rolü, gerçekten, nedir?

Satır 6.'da şunu okuyoruz: *"Tengri, bana bilgelik vermiş olduğundan, ben kendim onu kağan olarak ilân ettim"*.

Satır 38'de, *"Tengri, tariça Umay ile, yerin ve suların çeşitli tanrıları ile ittifak etmiş bulunur, şunu elde ediyoruz: "Tengri, bana baskı yaptığından... beylere şöyle dedim:... ilerleyelim"*.

Satır 16.'da, *"Tengri emirlerini verdi, biz yendik"*.

Satır 40.'da, Tonyukuk, üstelik şöyle der: *"Tengri bunu emrettiğinden, her ne kadar az sayıda olsak bile, biz korkmadık"*.

Nihayet, satır 53 şöyle söyler: *"Tengri, onu emrettiğinden bu Türk ulusumun üzerine, zırlı düşman süvarilerinin saldırmasına, fırsat vermedim, v.s..."*

Kesin sonuçlar elde edilmeyecek kadar müphem, yuvarlak genellemelerin söz konusu edildiği bu son bölümün dışındaki diğer bölümlerde gelişim aynıdır. Öncelikle, İltiş kağanı tahta çıkarmanın uygun olup olmadığını bilmek hususunda, Tonyukuk, düşünüp taşınır. Aldığı kararın kendisine daha fazla kuvvet vermesi için, kutsal tastikle kendini donatır.

Satır 16'da, gerçekten, Tengri'nin tavassutu daha dolaysızdır. Türkler sayıca kendilerinden 3 kat üstün olan düşmanları Oğuzlara karşı Tanrı'nın iradesi ile galip gelirler. Fakat, sadece mücahitlerin yiğitliğini göze çarpacak duruma getirmek için, Tanrı'nın orada bulunduğu belirtilmiştir.

Satır 38'in içerdiği bölüm, bu bakımdan pek manidardır. Kağan, birbirini tutmayan çelişmeli emirler vererek, orduyu bir taraftan adı olup kendi olmayan komutanlara, diğer taraftan Tonyukuk'a bırakarak, katun'un cenaze törenini gerçekleştirmek için yola çıkmıştır. Beyler, şüphesiz, bu iki yüzlülükten haberdar olduklarından, düşmanların kalabalık oluşundan da ürktüklerinden savaşa pek hazırlanmış değildirler. Tonyukuk, sayısal bakımdan az olmalarına rağmen onları cesur olmaya teşvik eder; fakat savaş çetindir; Tonyukuk, ancak bizzat Tengri'nin kendisini etkilemesine kendini bıraktıktan sonra bunu yapar. *"Tengri... basa berdi erinç."* (Tanrı bana baskı yaptı). Planı gerçekleşeceği zaman, o şöyle diyecektir (satır 40): *"Az sayıda olmamıza rağmen, Tanrı buyurduğundan, korkmadık"*.

Gerçek şu ki, her durumda, Tengri, Tonyukuk'un arzuladığı doğrultuda karar verir; kötülük, uğursuzluk alâmetleri asla yoktur. Tonyukuk'u bir çeşit özgür-düşünür yapmak, hiç kuşku yok ki, düşüncesizlik, belki de hata olacaktır. Tonyukuk, dünya emellerine daha kolaylıkla erişebilmek için, ancak Tanrı'ya ait korku veya saygısından yararlanır; fakat onun inancının pek güvenilir ve inandırıcı olmadığını saptamak gerekir.

Karısının cenaze âyini törenini gerçekleştirmek için en kritik bir anda ordusunu bırakıp giden Kağan'a telmih, muayyen bir istihzadan da yoksun değildir.

Metinde, "Umay", "ıduk yer sub" gibi sözcüklerin içerdiği kavramlar hakkında herhangi bir açıklık getirmeye hiçbir şey imkan vermez; orada genellikle, bir taraftan bereket tanrıçası, diğer taraftan yer ve sulara ait olan ikinci derceden tanrılar (Thomsen tarafından "ermişler" olarak yorumlanır) görülür. Bununla beraber, "ıduk" sözcüğünün kaynağı, oldukça farklı bir yoruma yol açmaktadır: "ıduk", "ıd-fiil kökünden gelen yarı-edilgen sıfat-fiil (ortaç değeri taşıyan bir eylem adıdır. Kaşgarî, "ıduk"u göndermek, salıvermek" şeklinde yorumlar (Yayın: B. Atalay, içindekiler kısmı sayfa 214); zaten yazıtta, özellikle o, şu anlama sahiptir: "yenilmiş bir ulusu serbest bırakmak". Bu durumda, "kutsal olan" yerlerin ve akarsuların var olduğunu düşünmekteyiz; örneğin, Ötüken'in orman ile kaplı dağı gibi, daha sonra onlar tanrılaştırılmışlardır.

Dilbilimsel düzene ait son bir açıklama, belki de, dönemin evrenle ilgili kozmik görüşleri hakkında tamamlayıcı bir malûmat sağlamak oluyor. "Tan sökerken-gün ağarırken", metinde şu şekilde ifade edilmektedir: "tan üntürü". Oysa, "üntür-", "ün-" (yükselmek fiilinin edilgen şeklidir; tan, gün ağarması anlamına gelen "tan", günümüzde "tan" olmuştur. Bu öznesiz kullanılan fiilimsi, şayet, kesinlikle "Tengri"den başkası olmayan açıklanmış bir özne ile tamamlanan bir çözüm yolumuz olmasaydı acayip olacaktı.

Gerçekten de, Kaşgarî (Yayın: B.A., cilt 1, sayfa 225)'de, "Tengri ot öndürdi (ündürdi diye okunacak)" (: Tanrı,-yerden-bitkileri çıkarttı) cümlesi bulunur. Kaşgarî, bu kelimenin uygur diline ait olduğunu, Oğuzların onu bilmediklerini ilâve eder. Yaratıcı ve hareket ettirici canlılık verici olan Tanrı fikri, kayda değer. "Yarlıkka-" fiili, şimdi, bize Tonyukuk'un ve Bilge Kağan'ın şahsında Tengri'ye ait algılamalarına

dair karşılaştırmalı incelemeye girişme fırsatını vermektedir. İlk çevirmenler, "yarlıkka-" fiilini, "acımak, merhametle karşılamak" şeklinde yorumlamak istemişlerdir. Bu, "yarlığ"ın anlamını bilmemekten kaynaklanmaktadır. "Yarlığ", sadece "emir, buyruk" demeğe geliyor (özellikle bak: G. ve Kaşgarî; Kaşgarî'de, özellikle "Kan'ın emri, buyruğu" anlamı verilmiştir.) Daha geç bir devirde, uygurca metinlerde, budizme ait ilhamla, kelime, zaten normal olan bir anlamsal evrim geçirerek, "acıma" anlamını; yaratık için daima merhamet damgası olan tanrı buyruğu anlamını alabilmiştir.

Fakat, Tengri, kendisinin ona verdiği kan'a her ulusun sahip olmasını isteyen yasaya kendi itaat etmediğine göre Tengri bakımından ulusunu yok etmekten ibaret olan acıma ne tuhaf acıma! (Bk. Özellikle Ton., başlangıç kısmı). H.N. Orkun, pek haklı olarak "irade etti= buyurdu, isteğini bildirdi" şeklinde düzeltmiştir. M.Bazin, "Göğün kararıyla" şeklinde yorumlar. Biz ise daha kelimesi kelimesine çevirerek: "Tengri emirlerini buyurdu", ya da: "Tengri onu buyurduğundan" şeklinde yorumlamaktayız.

Aynı deyim, Khoşo-Tsaidam anıtlarında 9 defadan daha az ortaya çıkmaz (en az dokuz kez ortaya çıkar); orada, Bain-Tsokto anıtındaki gibi, bu deyim, daima Türk ulusunun ve şeflerinin dâvasının lehinde Tengri'nin bir buyruğunu içerir. Fakat bu metinlerde, çoğu zaman, bu deyim, bir çeşit açıklama ile birlikte bulunur. Tengri'nin buyruğu ile aynı anda, Yararlanan ile ilgili "kut" ile "ülüg" yani "kader ve mukadderat" (T), "talih ve şans" (B.) akla gelir. Tengri tarafından seçilmiş olan kağan, üstelik bu seçimden dolayı mukadderatın (ülüg) büyük payı olan başarıyı elde eder. Bu sözcük pekâlâ Ton.'da mevcuttur; fakat, o, gerçek anlamda "(bir bütüne ait) parça" 'yı almıştır. Başka yerde, "kut" sözcüğü, özellikle kağanın adlarının birinde bulunmaktadır. Kağan, İltəriş - Kutluğ (çinliler'in Ku-tu-lu adı altında tanıdıkları)'un hükümdarlık adı olarak onu üstünde taşır, bu ad aynı şekilde, Tokharistan'ın bir yabgusu tarafından ve daha sonraki tarihlerde bir uygur kağanı tarafından kullanılmıştır (Başvur D.T.O., index des noms historiques, et les articles correspondants).

"Kut" konusunda, bu Talih'in Tengri'yi yükümlülük altına sokmadığını, Tengri'nin onu kusur işleyen bir varlıkta yürürlükten kaldırma gücüne sahip olduğunu

da kaydedelim. II, D, 34 ve 35'de gerçekten de, Kapgan'ın oğlu küçük kağanın hataya düştüğünü, Tengri'nin, kutsal yerler ve akarsuların, onun elinden "kut" 'unu, "talihi" 'ni geri almış olduklarını görüyoruz: "kut toplamadı = bu Kağan'ın Talihini onaylamadılar (T.B.), hakanın talihine yar olmadılar (Tr.O.).

* * *

"Yarlıkka- "fili şu deyimde de bulunmaktadır: "*üzü tenri asra yer yarlıkkadık için* (II, K, 10) (Yukarıdaki Gök, aşağıdaki Yer emretmiş olduklarından); burada, Gök ile Yer münasip bir emir vermek için, tuhaf bir biçimde, ittifak etmiş bulunuyorlar. Yine burada gök ile eşit düzeye geldiğinden, Yer'in bir yükselmesi söz konusudur; aslında dıştan bakıldığında, yer, sular ile birlikte ast bir mevki (Gök'e nazaran) işgal eder. Aynı eşdeğerliliğin, esasen, Khoşo - Tsaidam anıtlarında da bulunduğu doğrudur: (I,D,1=II'nin birinci bölümü, D,2, geri kalan kısım harap olmuştur) = (Yukarıda, mavi Gök; aşağıda, esmer Yer, oluştuklarında) (çev.B.); fakat, onlara atfedilen "mavi" ve "esmer" sıfatları, onları (gök ile yeri) belirttiklerinden, gözle görülebilen göğün, maddi toprağın, söz konusu olduğu açıkça görülmektedir. Yukarıda örnek olarak verilen deyimdeki Yer'in, Gök gibi tanrılaşmış olduğu besbelli. Öyle ki, Tengri gibi insanlara isteğini zorla benimseten yer'i, Türk tanrılar tapınağına koymak gerekir.

Grousset (*Empire*, 131,K,4)'nin bir notu bize manidar görünüyor. Grousset, şöyle diyor: "Hatta, hiç kuşku yok ki, Ötüken tepesinin tanrıçası tarafından kişileştirilmiş olan yerin bir tanrıçası, Moğalların Yer tanrıçası olan Etügen veya Hügan'a özdeş olacaktır (*pelliot, le mont Utuken chez les anciens Turcs. T'oung Pao, 1929,4-5,212-219*)".

Hattâ, "...b (şüphesiz" sub okunacak) yer tengri" 'nin alt üst olmuş bir üstünlük hakkı düzeni ile yer aldığı daha karmaşık bir ittifak (Ongin yazıtı, sağ yan yüz, 12) hesaba katılmazsa, aynı şekilde Şine - Usu yazıtı (D,1) "*Tenri-yer ayu berti*"ve (G,9) "*Tenri-yer anta ayu-berti*"tarafından desteklenen bu faraziye, büyük bir güçlük ortaya çıkarır. Burada, Yer'e düşen rolde aslında, analık, doğurganlık tanrıçası umay'ı buluyoruz; belki'de, -Yer ile Umay arasında-bir özdeşlik olduğun bile sezmek mümkün. Aslında, Umay'a B.T.38, K.T.'nin I. (D,3) anıtlarında sadece bir kez rastlanıldığını belirtmek uygun olur. Ulan-Bator dolaylarında bulunmuş olan bir tuğla

parçasının üzerindeki dört satır içerisinde de Umay yer almıştır (E.T.Y., II, 161); orada tam tamına aynı şartlarda Tengri'ye ortak olmuştur; yani, yukarda verilen örneklerde, Yer ile aynı mevkiye tam tamına ortaktır. Ulan-Bator yazıt kalıntı parçası, biz bu kırintıda: "*kan tenri, Umay katun*"(Khan Tengri, ana-kraliçe Umay) ifadelerini okuduğumuza göre, acayip bir insan biçimcilik durumu arz etmektedir.

Umay, altın-köl adlı Kırgız yazıtı (E.T.Y.,III, 101)'nda da, bizim için kesinlikle anlaşılabilir kalan bir cümlede yer alır: "*bu atımız umay beg biz*", biz de onu pek hesaba katamazdık.

Metinler tarafından telkin edilmiş olduğunun görüldüğü Tengri-Yer= Tengri-Umay eşdeğerliliği yok değil. Şayet I'in her iki bölümü 3,31 karşılaştırılırsa, karışıklık apaçık görülebilir.

Anıt II, D yan yüzün, 29'da pek acayip bir deyimle karşılaşmaktayız: "*Tenri yer bulgak için*"; Thomsen, bu deymi, şöyle yorumlar: "Gök ve yerde alt üst oluş olduğundan", M. Bazin ise, şöyle anlar: "gök ile yer karma karışık durumda bulunduğundan". "*Bulga-*" fiili, pekâlâ aylaklanmalar, içteki geçimsizlikler (ulusun içindeki) hakkında fikir belirtir. Şayet M. Bazin haklıysa, biz, yepyeni ve ilginç bir görüşe ait belirtiyi orada ele geçiririz: Yer ile Gök ikiciliği; bunun insanlar üzerinde ekileri. Bu durumda, Türkler ile Oğuzların ayrılmaları hadisesi söz konusudur. Üstelik bu Homeros'un anlattığı Olimpos dağındaki Tanrıların kavgasına fazla benzemiyor mu?

Akla başka bir soru geliyor: şayet Yer, üstün (yüce) bir tanrıça ise, "*ıduk yer sub*" ifadesindeki, kimi kez sadece Tengri'e ortak olan: "*türük tengrisi türük ıduk yeri subı*"(I,D,11), kimi kez Tengri-Umay'a ortak olan: "*tenri umay ıduk yer sub*" (Ton.38) 'daki "yer" 'i ne yapmalı?

Meseleyi çözmek için, "*yer*" ve "*sub*" 'da çoğulluk olduğunu görmek ve yer ile akarsuya, çoğu kez sahip oldukları çoğul anlamları vermek yeterli olacaktır; öyleyse: "*ıduk yer sub*", "özgür bırakılmış, kutsal yerler ve akarsular" şeklide yorumlanacaktır; bu yerler, insanların kaderinde eşit bir şekilde rollerini oynayan esinli yerlerdir.

Şu halde, sahip olduğumuz yazıtsal belgeler iyice okunursa, insan, kendini egzantrik bir tekevvün karşısında bulur.

Yer ve gök aynı anda yaratılmışlardır veya kendi kendilerini yaratmışlardır (edilgen-dönüşlü şekil kesin bir anlama ulaşmaya izin vermediğinden); daha sonra da, insanlar yaratılmışlardır.

Fakat aynı zamanda, yer ve gök, tanrılarıdır. Onlar, hem yaratan hem de yaratıklarıdır. Onlar, insanların kaderlerine yön verirler. Ulusal tanrılar olduklarından, Türk ulusunun selâmetine dikkat ederler; Türk ulusu hataya düşünce, onu cezalandırırlar; Fakat durum umutsuz görünüyorsa, kağanın oğullarından birini kaldırıp, onu görkemli bir kağan yaparlar. Bu rolde, doğurganlık ve çocukluk tanrıçası Umay, bazan, Yer'in yerini alır; öyle ki insan bunun aynı bir tek tanrıça olup olmadığını kendi kendine sorabilir.

Çoğu zaman tek başlarına hareket eden Yer ve Gök, bazan karar alırlarken, birbirlerine yardımcı olurlar; bu yüzden "kutsal yerler ve akarsular" şeklinde yorumluyoruz. Kutsal yerler arasında, Ötüken ormanı "*ıduk ötügen (I, D, 23)* yer alır; fakat, moğol döneminde olacağı gibi tanrıçalık aşamasına henüz yükselmiş değildir. daha çok, o, özellikle stratejik yer olarak düşünülmüştür. "İmparatorluğa egemen olan yer, -daima- Ötüken Ormanı olmuştur (I,K,5-II,K,3, Çev. B)".

I'in K, I metni, bize kutsal bir akarsuyun adını öğrenmemize imkan verir: "*Tamiğ ıduk baş*"(Tamiğ'in kutsal pınarı); II, D, 29da da, ona, rastlamaktayız. (II, D, 25'de de aynı yer söz konusu olmalı; burada özel isim es geçilmiştir: "ıduk başda".

Fu-jen Hsüch-chih, cilt 6, numara, 1/2'ye göre, Tamiğ, çinin T'o -jen- shui'dir; o, H.S.'nin Tamir'i ile çok benzerlik arzeder. Tamir'in kaynağı, Orhun'un kaynağının yakınındadır (bak. harita 1).

Göründüğü kadarıyla, bu, Barthold (Histoire des Turcs d' Asie Centrale), adaptation Française, sayfa 12)'un tezine karşı bir delil getirmektedir; Barthold'un tezine göre, yer ve su bölünmez bir tanrıça olarak telâkki edilmişlerdir.

Çin etkisinin ağır bastığı derin bir evrimle ilgili, bize dikkate değer ve manidar görünen bir olayı belirtelim.

Tonyukuk, İltiş'in tahta çıkarılmasını anımsarken, onu, yeni hükümdarın onur duyduğu ürün, bir insan eseri olarak, hatta kendi kişisel müdahalesinin neticesi olarak sunar. Hiç kuşku yok ki, Gök, bunu ilham etmiş; fakat sadece seçimde; Thomsen (Turc.,99)'un dediği gibi yetkili, "king-maker", Tonyukuk'un kendisidir.

Khoşo Tsaidam anıtlarında aynı olay nakledilirken, işin içine efsane karıştır: "Bunun için de (Türk ulusunun yeniden bir ulus olması için), babam İltiş Kağan ile annem Katun Elbilge'yi, Gök tepelerinden tutup yükseklere çıkardı" (I,D,11/II,D,10, çev.B.).

Bizzat Bilge'nin tahta çıkışı söz konusu olduğunda, Gök'ün İmparator oğluna ait çin efsanesine erişmek için, efsane daha da genişliyor. Anıtlar (I,G,1/II,K,1) "Gök'e benzeyen, Gök'ten gelen ben bilge Türk kağanı", diyor. Bizzat ana kraliçe, onu görmüştük (I,D,31), "Umay'a benziyor".

Çeşitli anıtları ayıran hemen hemen yirmiş yılda ne acaip yol katedilmiş!

Hem yapımcılar arasındaki karakter ve zihniyet farklılıklarını, hem de Çinliler ile Türklerin dikkate değer dostça ilişkiler kurduğu aynı dönemde yer alan dikkate değer siyasal evrim farklılıklarını hesaba katmak gerektiği doğrudur. Taşların doğu yan yüzünün başlangıç bölümünün tümünde, Bilge, dinleyenleri şaşkına çeviren sözlerle, bu çin uygarlığının gelişmesinden yanıp yakınıyor, onun bilinçsizce kurbanı olur.

* * *

Bu dönemin ahiret hakkındaki görüşlerini öğrenmek pek ilginç olacaktır. "Yerin altındaki dünya, kötülerin cehennemi olduğu gibi; Gök de, faziletli ruhların cennetmekânıdır", diyor Grouset (op.cit.,s.131). Günah işlememiş olanların mekânı. Gök ile Cehenemin mevcudiyetini içeren fikir; yani Ahirette iyiler ile kötülerini ayırma fikri, çoktan beri, Thomsen'de bulunmaktadır. Yazıtların yazarlarına göre gelecekteki hayatın mevcut olmuş olması inancı, bunu izleyecek olan sayfalarda tekrar yer alacaktır. Fakat Barthold'un pek haklı olarak yaptığı uyarıda belirttiği gibi, bu inanç

ahirette bir sorumluluk fikrini, hiçbir şekilde içermemektedir. Bu sorumluluk, mevcut olacak olsa; onun boyutlarının ortaya konması gerekecektir. Bunların, Grouset'nin düşündüğü şeyler olmasından korkuyoruz. B.T. yazıtında kısaca belirtilmiş olan, K.T. anıtlarında ise geniş olarak açıklanmış olan bunlar esas olarak iki temel bilgiye dayanmaktadır.

Birincisi, en önemli olanıdır; milliyetçi bir niteliğe sahiptir ve her şeyden önce, özü bakımından, Kağan'a, kurulu iktidara saygıya dayanmaktadır; dolayısıyla da her yabancı etkiyi, özellikle çin etkisini red esasına dayanmaktadır. B.T. anıtında, kısaca dile getirilmiş olsa da, o kesindir. Orhun anıtında bir çok satırda görünür. Herşey, sanki Tonyukuk bir gerçeği gözler önüne seriyormuşçasına cereyan eder; oysa, çin doktrinlerinden ve budizmden o kadar etkilenmiş olan Bilge'nin onların zararlı olduklarına kendini inandırması gerekirdi.

İkincisi, askerî niteliklidir. Kardeşi Kül-tegin'in kahramanlık destanını samimi bir heyecanla öven Bilge'nin, uzun sözün kısası, muhtemelen başarısızlıkların etkisiyle olacak, "barıştan yana" bir tutumun ortaya çıkmasına izin vermesine rağmen, askerî niteliğin üzerinde durmak pek gerekmemektedir.

Özel nitelik ile ilgili bu iki kıstas, metinde leit-motiv olarak ortaya çıkan iki sıfatta içeriği oluşturular: "(bilge), ve de "alp" (yiğit). Bir erkeğin sahip olabileceği bütün nitelikler, Gök'ün ona verdiği tüm lütuflar, uygun kağanı Mo-yeu-ço veya Kolo ya ait ünvanlandırmada şaşkınlık verici bir biçimde özetlenmiştir: "*uluğ ilg (el-lig diye) tenride kut bulmuş, erdemin el ktutmuş, alp, kutluğ, külüg, bilge*". Alıntı, F.Wuller'e aittir (Uigurica, II, 95), Grouset tarafından aktarılmıştır (Emp., 173). Grousset'nin yorumunu bir parçacık değiştirip şöyle diyoruz: "Büyük bir imparatorluğa sahip olan, Gök'ten talih'i elde eder, kendi ustalığı sayesinde imparatorluğu yönetir; Talih'i geçiren kimse, yiğit kişi, ünlü kişi bilge kişidir."

Kurala karşı yapılan her hatanın anında cezası vardır. Tengri, en ufak hataya göz yummaz. Ceza, ahirette değildir. Bu (ceza), ölümdür. Ölüm üstelik bütün bir ulusa erişebilir. Bu klan zihniyeti çerçevesi içinde, kitlesel müşterek sorumluluğa ait tipik durum, fazla şaşırtmayabilir.

Bu zihniyete ait iyi bir örnek, K.T. anıtlarının (I,G,6/II,K,4) pek telkinde bulunan, bir çöküş belirtisini haber veren bir bölümünde yer almaktadır: "Bir kimse bir hata yapınca, onun klanı (kabilesi), ulusu, ailesine kadarki çevresi, onu cezalandırmazdı" (çev.B.). Kağan tarafından Türklere yöneltilen sitemler, bir kişinin hatası yüzünden, ailenin, klanların, hatta bütün ulusun ortak sorumluluğunun ne dereceye kadar olduğunu gösterir. Bu hatayı cezalandırmadan bırakmak, hepsinin cezalandırılmasına yol açar.

Ölümden bahsederken, yazıtlarda adı geçen Türkler, beş fiil veya fiilden yapıma deyim kullanırlar.

En çok kullanılan, bütün Türk dillerinde ortak olan fiil "öl-" *"fildir; oldurganı "ölür-" fiilidir; hiçbir açıklama gerektirmiyor; çağdaşı "öldürmek". "Yok bol-" deyimi çoktanberi daha ilginçtir; "artık varolmamak, hiç olmamak" şekli yeterince uyumlu olmaktadır (B.). Birinci anlam, şu bölümde olduğu gibi "yokolup gitmek, ölmek" dir: "bodun atı küsi yok bolmazın" (Ulusun şan ve şerefi yok olmasın diye) (I,D,26/II,D,21 ve II,D,22).*

Oldurgan çatılı fiil, "yok kıy-" (yok etmek, ortadan kaldırmak, öldürmek) fiiliyle temsil edilir. Çağdaşı "yok etmek" fiili, "yok etmek, ortadan kaldırmak" anlamına gelmektedir.

K. T. anıtlarında aynı anda karşılaştıklarımızın dışında, bu iki yöntem, tek başlarına B.T. anıtında kullanılmışlardır.

"Yit-" fiili, aynı anlamda hâlâ yaşamaktadır, "yitip gitmek, yok olmak" [karşılaştır: "yitik, yitirmek" (kaybetmek veya kaybettirmek), "yitim" (kayıp, yitik), arapça sözcük olan "yetim" ile karıştırmamak gerekir.] "Ölmek" in anlamının, "öl-" ve "yit-" fiillerine ait hendiadyoin durumunda olan iki bağ-fiil (ulaç) ile birlikte "ölü yitü" deyiminden çıktığı açıkça görünmektedir (I,D,27/II,D,22 ve I,D,28/II,D,23).

Oldurgan çatılı fiil "yitür-" dir; yazıtlarda bile "öldürmek" anlamıyla "yitürü- idmiş" (I,D,7/II,D,7) kullanıldığı kanıtlanmıştır.

Başka biçimde ilginç olan, "uç-" fiili "uçmak, havalanmak", "ölmek" anlamındadır; kâh basit bir fiil biçiminde bulunur: "uç-tı" (I,K-D), kâh eylem adı altında: "uçuk-da" (II,D,14), kâh birleşik bir biçimde bulunur: bunların "uç-a-bar- uç-a-barmış" (I,D,16) "uç-a-bardı" (II,D,25), "uç-a bardınız" (I,G-D) olduklarına

çarçabuk karar veriyoruz: Bu tablo, vucuttan çıkıp göğe yükselen ruh fikrini derhal akla getirir.

Barthold (Histoire des Turces d'Asie Centrale, p.15), "*sunkar boltı*" (o bir sungur oluyor) ifadesiyle onun arasında benzerlik kurma gibi, dâhiyane fikre sahip olmuştur. Barthold, bu ifadenin, batılı Türkler tarafından, islâm dinini benimsemelerinden sonra bile kullanılmış olduğunu söyler. "*Sunkar*", daha sonra iran dili Farsçada ortaya çıkan, alıntı bir sözcüktür. VIII. yüzyılın başlarında Türklere hemen hemen yabancı (Türklerin bilmediği) gibi görünen göç (ruhun bir başka cesede girmesi) fikrini içermektedir. Üstelik birkaç sene içerisinde oluşan dikkate değer evrimi de burada gözönünde bulundurmak gerekir. Tonyukuk, budistler için bir mabed inşa ettirmek projesinden Bilge kağanı vazgeçirmeye ikna etmek için belâgata başvurmak zorunda kalmamış mıdır?

Bütünüyle bunun, orhun Türklerinin fizikötesi (olağanüstü) görüşlerine dair bizim dilediğimiz açıklamaları bize pek vermediği ve o kadar müphem olan "şamanizm" sözcüğü altına yerleştirmenin pek çabucak yapılmış olduğu meydanda.

* * *

K.T. yazıtların iki bölümü (I,D,30 ve I,K,10)'nde kullanılmış olan son bir deyim bir başka çetin meseleyi ortaya çıkarır. "*Kergek bol-* (veya bul)", tam olarak ne ifade ediyor? Thomsen (Turc., sayfalar 49'dan 51'e kadar), pek haklı olarak bunun "ölmek" yolunda bir edeb-i kelâm olduğunu söyler. Fakat bu edeb-i kelâmın anlamını derinleştirmek söz konusu olunca, artık hiç kimse aynı kanıda değildir. Radloff, "beyrenzt, beschronkt" olarak yorumlar. Thomsen, kelimeye "sınır taşı" gibi bir isim değeri verir.

Ardından "*Bol-*" (olmak) veya "*bul-*" (bulmak, elde etmek, erişmek) okunması hususunda yapılacak bir tartışma geliyor. Bu meseleye döneceğiz.

En sonunda nihayet "*kengek*" 'in gerçek anlamına varılır. Thomsen şöyle saptar: "Kutadgu Bilig ve tüm çağdaş Türk dillerinde "*kerek* (gerek)", "ihtiyaç, gereksinim, zorunlu, gerekir, gerek" anlamına sahiptir. Kaşgarî'nin kanıtını ve de B.A. baskısının içindekiler kısmında verilmiş olan çok sayıda kaynakçayı buna ilâve

etmek uygun olacaktır. "*Kergek- kerek -gerek*", asla başka anlama sahip olmamıştır (karşılaştır: "neme gerek", "neme lâzım" 'ın taşra şeklidir.

Hattâ, Thomsen tarafından aktarılan: "*neçe eksük kergek bolttı erser*" ve "falan ya da filan âyinin gerçekleştirmesinde (bizim haberimiz olmadan) bir hatanın gerçekleşmiş olduğu veya (bile bile) bir sınırın oluştuğu durum için (= dinî amele getirilmiş olan bir kısıtlama veya bir kısaltma) "ile uzun uzadıya açıklanmış olan mani'ciliğe ait" Khuastuanıft" bölümü; hatta burada, Türklerin o kadar çok sevdikleri bu "hendiadyoin" 'lardan birine işin düştüğü, şayet kabul etmek elbette istenirse; kendisinin açıklanmasına kolaylıkla izin verir. Örneğin "ev bark" veya "iş güç" gibi ifadeler söz konusu olduğu zaman, her ne olursa olsun fazla değil, bu iki terimi yorumlamak, hemen hemen yararlı olmayacaktır. "*kergek*" 'in anlamını daha iyi değerlendirmek için, yine de şöyle olduğunu düşünebiliriz: eksik (eksük) veya gerekli (kergek) olan ne olursa olsun". Aynı "*hendiadyoin*". Le Coq'un düzenlediği, Radloff un da kabul ettiği değişmeye göre, Thomsen tarafından aktarılan yancümlede tam olarak bulunur ve aynı tarzda çözümlenir: "*neçe eksütdümüz kergetdimiz erser*" (eksik bıraktığımız veya yapılacak noksan bıraktığımız şeyler ne olursa olsun), başka deyimle, [eksik olarak yaptığımız şey veya yapmayı ihmal ettiğimiz (gerekli olduğu halde) şey].

Bu bizi konu dışı bir izahata sevkeder. "*Kergek*" ten türemiş bir sözcük olan "*Kergek-siz*" K.T. anıtlarında I,K,12 ile II,G,11'de yer almaktadır. Thomsen'un akli muhakemesi, onu, "uçsuz bucaksız" olarak yorumlamaya sevkeder. Her zaman uyanık davranan Danimarkalı bilgin metinleri karıştırmak suretiyle, "*bun-sız "ile" kergek-siz*" 'i iyice değerlendirmek gerektiğini elbette düşünmüştür; terimler, cümlelerde ne kadar eşdeğerli görünüyorsa, cümleler de o kadar birbirine benzerliğe sahip: "bir tümen ağı altın kümüş kergeksiz kelürti (I,K,12)"

ve:

"altın kümüş... bunsız ança berür;

ya da hattâ:

"sarığ altın ürün kümüş kız kudız egre tebi ağı bunsız kelürti (Ton. 48)

Thomsen, bununla birlikte, "*bunsuz*"ı orada ikame etmek pek mümkün değil", diyor. Bir yandan "*eksüt*" ile "*kergek*" (daha yukarıya bak) arasında "*kergek-siz*" ile

"bun-sız" arasında öte yandan "eksüt" ile "kergek" (daha yukarıya bak) arasında bu üç ifadenin eşdeğerliliği hususunda tereddüt edilemeyecek kadar benzerlik olduğu apaçık görünür.

"*Bun*" (kusur, noksan), "*eksük*" (eksik, noksan, olmayış, yetersizlik), "*kergek*" (noksan olan şey, bir şeyin tamamlanması için ilâve edilmesi gereken şey), tamamen eşanlamı olmamalarına rağmen, yine de benzer kavramları belirtirler. Uzun sözün kısası, "kergeksiz" in en iyi yorumu, H.N. Orkun'un özel sözlüğünde bulunmaktadır: "lüzumundan fazla".

Kuşkusuz, bütün edindiğimiz bilgi, "*kergek bul-* (veya *bol-*)" ifadesinde "*kergek*" 'e atfedilmesi gereken anlam hususunda bizi, pek aydınlatmamaktadır.

Mesele., sadece dilbilgisiyle ilgili değildir: daha açıkçası, bu muhtasar durum içinde, dilbilgisinin onun çözümünde bize hiçbir yardımı olamamaktadır.

"*Kergek*" 'in sıfat olup olmadığını öğrenmek için sonsuz tartışma yapılabilir; bu durumda "*bol-* (olmak)" diye okunması gerekecektir, veya isimse, "*bul-* (bulmak)" şeklinde okunması gerekecektir. Thomsen'un bizzat kendisi, altay dillerinde, Verbitski'e bakarak, bizim dilbilgisel sınıflamaya atfettiğimiz yönde, gerçek isimlerle ilgili örnekler gösterir. Bunlar ise, bizim isimler katalogumuzda, gerçek sıfatlardır: "*anır bol-* (sakin olmak, sakinleşmek) < *amır* (sessizlik, sükünet); "*su bol-* (uslanmak) < "*su*" (su). Dilbilgisi sınıflandırmalarının daha iyi ayırdedilmiş olduğu çağdaş kullanımda "öksürük, tifo, nezle, ameliyat" gibi isimler, "nezle olmak", "tifo olmak", "amelilyat olmak" demek için, çoğu kez, "*ol-* (olmak)" ile fiil meydana getirmiyorlar mı?

Sorun, felsefi mahiyettedir. İkisinden biri: ya "*kergek*", "*eksük*" ile eşanlamlıdır, "*yok bol-*" (yok olmak) 'ın anlamını incelerken gördüğümüz şeye tamamen varan anlamda, sözcüğün tam anlamıyla "eksik olan" şeklinde anlamak gerekir; ya da "*kergek*", orada başka yerde olduğu gibi, daha önce gördüğümüz gibi, ilk anlamı olan "gerekli" anlamına gelmektedir; üstelik yunanlıların kader tanrıçası önüne geçilemez Kader'i işin içine sokmak gerekir.

Bundan böyle, "*bol-* (olmak)" veya "*bul-* (bulmak)" okunması, pek önemli değildir. Bu Kader göz önünde tutularak, I,K,10' a ait metin bölümü: "*kişi oğlu kop olgeli "türemiş"* (İnsanların hepsi ölmek için doğmuşlardır", işhad edilebilir mi? Önceki cümleyi, M. Bazin devrimci bir tarzda, "Zamana Tanrı emir verir" şeklinde yorumlar, Thomsen ile ve "Zamanı Tanrı takdir eder" şeklinde yorumlayan H. N. Orkun ile karşılaştırmak gerekir. Zaman, insanı yaşamının süresidir; bunu saptayan Tanrıdır; birkaç biçimde yorumlanır; kısacası, yaşamı veren Tengri, canı istediği zaman onu geri alır. Bütün bu açıklamaların hiçbiri, ruhun başka bir varlığa geçmesi inancını içermez.

Thomsen'un, bundan gökte yaşayan ataların, kendisine doğrudan doğruya baş vurulmaya cesaret edilemeyen Tengri'nin yanında, insanların acıları oldukları fikrini çıkardığını düşünmüyoruz. Metinlerimizde, belki de böyle hiçbir şey mevcut değil. Thomsen'un "*ıduk*" 'un "ermiş" olarak yorumlaması sebebiyle, sahip olduğumuz verilere (bilgi ve belgelere) uygun düşmeyen bir çeşit kıssadan hisseye kendini kaptırmış olmasından endişe edilebilir.

Sorun I,D, 30'un bir başka cümlesi ile de pek aydınlanmıyor= "*köl- tegin özinçe kergek/boltu (veya bulı)*". Thomsen şöyle yorumluyor: "kendi "öz" niteliğine uygun olarak "ve" sırası gelince, sıra kendine gelince" 'ye eşdeğer olarak veriyor ki anlamı bu olmamalı. H.N. Orkun, çağdaş türkçede, "vâdesi gelince" olduğunu söylüyor; melez bir sözcük olan "*özinçe*" 'nin çevirisi: "*kergek*" o, kuşkusuz yok. M. Bazin, "kendi öz karakterine göre" anlamında olduğunu düşünüyor; bu onun kendi çevirisi olan "*kergek bul-*" (kader ile karşılaşmak) ile bağdaşmaktadır.

Uzun sözün kısası., Bang'ın bir yorumu olan: "wie von selbst" 'nin eksik ve yandaşlarını gideren Thomsen, "*özinçe*" 'nin ikinci bir yorumunu teklif ediyor: "..., suo fato", ve kendi kendine, söz konusu olan kişinin zorakî bir ölümle ölmeyip normal bir ölümle mi öldüğünün bildirilmesinin insanın öğrenmek isteyip istemediğini sorar. Kağan için, yani ilteriş için kullanılmış olan "*uçtı*" 'nin "zorakî ölümle ölmek" anlamına geldiğine inanmak gerekecektir; bu varsayımı, bütün kaynaklar çürütmektedir. Meselenin anlaşılması epey güç, üstelik bu ayrımın, bu savaşçılar izin büyük önemi yokmuş gibi görünüyor.

Bir çeşit gerekirciliğin, biz buna nerdeyse kadercilik diyeceğiz, B.T.'de bulunmadığı halde, K.T. yazıtlarında gizli olduğunda gerçeklik payı yok değil. Bu, VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde meydana gelen kesin bilinen evrime ait bir ispat da olacaktır; ya da hiç olmazsa, Tonyukuk ile damadı Bilge'nin dini görüşlerini ayıran farkı gösterecektir.

* * *

Fakat meselenin ne kadar karmaşık olduğu, varsayımlarda ne kadar ihtiyatlı olmak gerektiği görülüyor. Üzerinde durmak istediğimiz, husus, "şamanizm" 'e uygun gelen ad altında sıralamada bulunan tehlike hakkında; çok farklı dönemlerde, birbirlerinden çok uzak yerlerde tesbit edilen dinî amellere ait tüm muhtevanın hemen hemen ne kadar işe yaramaz hale geldiği öylesine akla yakın ki. İş, çinli bir seyyahın veya bir bizans elçisinin ifadesiyle, Orta Asya'nın tüm uluslarına ayırım gözetmeksizin uygulanmış olan genel teoriyi tekrar iyice aydınlatmaya geliyor. Bu kimsenin iyi niyetinden şüphe etmeğe hakkımız yok; fakat, onun edindiği bilgiler kısmîdir ve muayyen bir ölçüde bilinçsizce taraf tutucudur. Bize göre, VIII. yüzyıldaki Türklerin "şaman dini" ile XIX. yüzyıldaki Moğalların "şaman dini" arasında mukayese yapmağa çok önceden kalkılırsa, aynı hata işlenir.

İlteriş tarafından kurulmuş olan ve ancak elli yıl kadar süren imparatorluğun, gerçekten, apayrı şaşılacak bir şey, tarihe şaşkınlık veren birinci sırada yer alan bir olay olduğunu göstermeyi başaramazsak, çalışmamız hedefine ulaşmış olmayacaktır. Bu olay, tarihin üç büyük hükümdarı tarafından, yeniden uyanış; canlanış döneminin tam son aşamasında bulunan çin İmparatorluğu karşısında, özellikle bu imparatorluk karşısında elde ettikleri itiraz kabul etmez askerî başarılarından dolayı sadece değil; bilhassa barbarlık denmesi elbette gereken şeyin tam ortasında özellikle bir uygarlığın birdenbire gelişmesinden dolayı da, şaşkınlık vericidir. Gerçekten de, şayet büyük dedeler Bumın ile istemi, daha sağlam ve biraz daha uzun ömürlü bir imparatorluğa sahip olmuş olsalar da, gelecek kuşaklara, hemen hemen efsaneleşmiş, kendilerine ait olan iki isim bırakmışlardır; oysa, Orhun, Tola, Ongin anıtları, yalnız onlara oldukça yüksek bir ruhanîlik gösterirler ve onları yapanlardaki fikrî ve manevî yaşama karşı duyulan bir özlemi açığa vururlar. Bunlar, şüphesiz yüzyıl sonraki halefleri uygurlara yol göstermişler, onları, manişizm, budizm gibi doktrinleri kabul

etmeye, benimsemeye ve bozkırın bütün diğer uluslarının efendileri olduklarını düşünmeğe hazırlamışlardır.

Şüphesiz, bizim sıramız gelince, biz, doğru bir ölçü uygulamak zorundayız. Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olan yazıt, söylemiştik, pek büyük bir dindarlık açınmaz; onun zihinlerde canladığı din, pek pragmatik görünüyor. Orhun anıtları, dinî veya fizikötesi saplantılardan çok daha fazla yarar sağlayan düşüncelerden ilham alır; biz bu konuya tekrar döneceğiz. Onlar heyecanlandırırlar; fakat, küçük kardeş Kül-tegin'e karşı olan bu kuşku götürmez hayranlık, bu kardeş sevgisi gibi insanî duygularla o kadar candan bir seda çıkarırlar. Fakat, örneğin VI. yüzyılın bizanslı veya çinli seyahatlerinin öykülerinin gerçek oldukları düşünülürse., aşılacak korkunç mesafe inkâr edilemeyecektir. Kuşkusuz, yol boyunca dikmek için işaret noktalarımız yok. Belki de, buna inanmaya yönelmiş olacağımız gibi, evrim pek çarçabuk olmuştur (gelişmiştir); madem ki kesinlikle bu dönemi inceliyorduk öyleyse bizim çalışmamız, hemen hemen çağdaş olan farklı anıtlara ait genel durumda bu kadar dikkate değer farklılıkları ortaya çıkarmaya bizi sevk ediyor.

Mezar taşının yazımı, kullanımı, süslenmiş gerçek gömütlerin yapımı, aynı benzer bir meseleyi ortaya çıkarmaktadır. Şüphesiz, kendi kendine üreme olmamıştır; fakat yükselme eğrisinin (grafiğini) takibetmek mümkün olmadığından, kendimizi birdenbire dorukta buluyoruz. **B.T.** yazıtından veya Ongin yazıtından önce, belirsiz tarihlere ait birkaç dilek taşının dışında hiçbir şey yoktur, ve de diğer taraftan, önceki geçmiş döneme ait her şeyin yokolmuş olmasına karşın bu döneme ait anıtların veya daha geç dönemlere ait yazıtların sadece varlıklarını sürdürmüş olduklarını düşünmek çok zor. Bununla birlikte, kanıt olarak, eski tarihe ait Türklerin misyonerlerle olan ilişkiler, **630**'da batılı Türklerin yabgusu olan Tong Şehu tarafından çinli gezgin Hiuang-Çang'a gösterilmiş olan pek lütufkâr karşılama zikredilebilir; aynı şekilde bu hüsnükabul hintli gezgin Prabhâkaramitra'ya da gösterilmiştir; her iki gezgin de buda dinindedir.

* * *

Bu uzun konu dışı izahat, bizi konumuzdan uzaklaştırdı. Ölümlere yapılan âyine dönmek suretiyle konumuza yeniden dönüyoruz.

Bu alanda, dinî inançlar konusunda tavsiye ettiğimiz tedbirleri almak da gerekiyor; yani, belki sadece başka zamanlarda, başka yerlerde kurulmuş olan dinî amelleri belli bir döneme dayamaktan kaçınmak gerekiyor. Bununla beraber sosyologların iyi tanımış oldukları bir olayın doğruluğu, burada ortaya çıkıyor. Anâne, inançtan daha dayanıklıdır. Dinin evrimi-din değiştirmeye kadar varabilen evrim-ne olursa olsun, eskiden puta tapan Afrika'nın bazı kabilelerinin hristiyanlığı kabul etmelerinde görüldüğü gibi, âdet, daima canlı kalan köklerini muhafaza eder. Pascal'ın bahsettiği kahramanlık destanları veya tercihen âyinler, belki kökeni olan dinin, daha da eski bir başkası olmazsa, ortadan kalkmasına rağmen, varlıklarını sürdürürler; bhusus, bizi ilgilendiren durumdaki gibi çağdaşlarından etkilenmek zorunda kalmamış olan ecdat dinine ait bir şekil değiştirme söz konusu olunca cenaze törenlerinin yapılmasında şimdi belirteceğimiz muhafazakârlığın, dinî düşüncelerde, en azından kağanın sarayının düzeyinde meydana gelen değişikliğin gerçek olmadığını göstermeye pek gücü yetmez. (üstelik öyle görünüyor ki bu muhafazakârlık mutlak değildir; küçük belirtiler orada bir zihniyet değişikliğini de ortaya koyar).

Bildiğimiz kadarıyla cenaze törenlerine eşlik eden âyinlerin neler olduklarını hatırlatmak için dayanılan yegâne metin, Julien'e ait olan metin parçasıdır (Documents, J.A., 1864, s.331). Bu metin pek tanınmıştır. Bununla beraber, açıklamamızı aydınlatmak için, bu metni, yeniden yayınlıyacağız:

"Bir insan öldüğü zaman, cesedi çadırına bırakılır. Erkeğin ve kadının oğulları, yeğenleri, akrabalarının her biri, bir koyun veya bir at öldürürler ve onları ona kurban olarak sunmak içinmiş gibi, çadırın önüne yatırır. İç parçalayıcı sesler çıkararak, çadırın etrafında yedi kez dönerler; çadırın kapısı önüne gelince de, göz yaşlarıyla birlikte kan aktığı görülsün diye bir bıçakla yüzlerini keserler. Yedi kez döndükten sonra, dururlar. O sarada uygun bir gün kararlaştırılır ve merhumun bindiği atı, aynı şekilde kullandığı tüm eşyaları yakarlar. Bunların külleri toplanır; özel zamanlarda da ölüyü toprağa gömerler. Bir insan ilkbahar veya yazın ölmüşse, onu gömmek için, ağaçların yapraklarının sararıp düşmesi beklenir. Şayet sonbaharda veya kışın ölmüşse, yaprakların çıkması, bitkilerin çiçeklenmesi beklenir. O zaman bir çukur açılır ve merhum gömülür. Cenaze törenin yapılacağı gün, akrabaları ve yakınları bir kurban sunarlar, atla koşarlar, merhumun öldüğü ilk günde yaptıkları

gibi yüzlerini keserler. Gömme işlemi tamamlandıktan sonra., mezarın yanına, taşlar yerleştirilir ve bir yazılı levha dikilir. Taşların sayısı, merhumun hayattayken öldürdüğü düşmanların sayısı ile orantılıdır. Şayet bir kişi öldürmüştü bir taş dikilir; kendisi için bu taşlardan yüz ve bin kadar dikilmiş olan merhumlar vardır. Bir babanın, bir büyük erkek kardeş (ağabey)'in veya bir amcanın ölümünden sonra, oğul, küçük erkek kardeş ve yeğenler onların dul kadınlarıyla ve kızkardeşleriyle evlenirler."

Bir de (o.c., s.352), Thomsen'un farketmediği gibi, sadece özel durumları ilgilendiren ilginç aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır; fakat bunlar büyük şahsiyetler için, özellikle kağan için yapılan merasim olmalı.

"Mezarı belirtmek için, onlar, yüksek bir sırt dikerler ve üst tarafta bir ev inşa ederler; evin içine merhumun resmini yaparlar, yaşarken katıldığı savaşların tasvirini yaparlar."

Bu olaylar, 553 yılına ait olan konu başlığı altında anlatılmış bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, 731'de vuku bulan hadise, Kiu-tekin'in yanı Kü-l-tegin'in cenaze töreni hakkında aynı şekilde bir bilgiye sahibiz. "imparator (Çin İmparatoru), ünvanı Kin-'veya Kin-çiang-kiun olan Çang-kiu-i'e ve ünvanı Tou-kuan-lang-çu olan Liuhiang'a imparatorluk mühürünün yer aldığı bir buyruk ile başsağlığı dileklerini, büyük Khan bilge'ye gidip götürmelerini, armağanlar vermelerini emretmiştir. İmparator, bir mezar taşı üzerine bir yazıt kazınmasını, merhumun bir heykelinin dikilmesini ve bir mabet (bir ecdat odası (!) inşa edilmesini emretmiştir. Dört duvar üzerine savaş sahneleri resmedilmesi gerekiyordu. İmparator, altı üstün sanatkarı bu tabloları gerçeğe uygun ve benzer biçimde resmetmekle görevlendirmiş; Khan'ın resimleri görünce heyecanlanması için de bunların bu ülkede asla görülmemiş tablolar olmalarını istemiş".

Thomsen'in çevirisinde yer alan çin isimleri için yeniden yayınladığımız tartışma konumuzda yer almayan bu metin (aslında bunun için hiçbir yetkiye sahip değiliz), duvar resimlerinin yapılmasını, bir mezar taşının dikilmesini ve bir tapınağın inşa edilmesini, Çin imparatorunun salt girişimine malediyor gibi görünmesi yüzünden ilginçtir. Oysa, daha yukarıda aktarılan metin bölümü, iki yüzyıl önceden,

sadece pek yüksek şahsiyetlere tahsis edilmiş olsalar bile, son bu iki uygulamanın daha önceleri mevcut olduğunu pekâlâ göstermektedir. Buna karşılık, yazılı mezar taşının dikimi, bir yenilikmiş gibi görünüyor. Çinden esinlenerek yapılmış olmasın? Ne B.T. anıtı, ne Ongin anıtı, ikisi de K.T. anıtlarından daha önceye ait olan bu iki anıtın, çinin müdahalesine hiçbir şeyi borçlu değillerdir. K.T. anıtlarının bizzat kendileri, kesinlikle Türk anıtlarıdır. Onlardaki çince yazıt özerktir ve apayrı bir üsluptadır.

Ayrıca doğuya ait olduğu kadar batıya da pekâlâ ait olabilen bir örnek alma fikrini reddetmeden, mezarın yerini belirtmeye yönelik ilkel sırığın, mezar taşı şeklinde sanatsal bir sonuca varmasını, memnuniyetle görecektik. Bu faraziye çerçevesinde âdetler sürüp gittiği halde, fikirlerde kendini göstermiş olan evrime ait temel belirtilerden birini, orada yakalıyoruz. Bir başka belirtinin çatısını "*balbal*" ların kullanımı kurar; daha ilerde bundan bahsedeceğiz.

Bununla birlikte çinli vak'anüvis'in metnine ait şu malûmatı unutmamak gerekir: "O (imparator), altı büyük sanatkârı, bu ülkede asla görülmemiş şekilde, gerçeğe uygun ve benzer tasvirler (savaş sahneleri) yapmakla görevlendirdi". Ya formül basit bir klişedir; ya da bozkırların "barbar-vahşi" sanatı karşısında çin sanatının üstünlüğünün tasdikini içermektedir. Bu üstünlük, en azından yontu sanatında ve kuyumculukta bize görüldüğü gibi, yukarı/-asya'nın tekniğinin hakim özelliğiymiş gibi görünen bu üsluplaştırmaya karşı, çin resim sanatının gerçekçiliğinden ileri gelecektir. Hemen akla alçak gönüllülük getirilir; bu alçak gönüllülük ile kültürlü bir çinli, bu "ilkel" sanatı göz önünde bulundurabilirdi.

* * *

Şimdi büyük bir şahsiyetin vefatının ardından yapılan âyinlerin tümünü, Türk anıtlarına ait metnin içinde bize görüldüğü gibi inceleyelim.

Tonyukuk'un anıtında bunlara ait iz boşuna aranacaktı. Şayet, bu eşsiz şahsiyete ait hakim bir özellik ise; pekâlâ bu, onun ölüme karşı duyarsızlığıdır. İleriş'in kendisini (Türk ulusunu) canlandırmadan önce, Türk ulusunun topyekûn ölümü, sadece onu etkilemiştir. İleriş'in ölümüne ait onun ağzından bir tek kelime çıkmaz; oysa, olayın kahramanı odur. Katun'un ölümündün bahsederken, o, sadece

"*yok bol-*" (yok olmak) fiilini kullanmaktadır; bu "dinsiz" 'in ağzına yakışan tek sözcüktür; o ölümden söz ederken, bu, ona göre kardeşi ilteriş'in erdemlerine sahip olmayan Kapgan kağana sert bir eleştiride bulunmak fırsatını kendisine verir. Kapgan kağan bilhassa onun yetkilerini elinden almak gibi affedilmez hataya sahipti. Türk ordusunun içinde bulunduğu kritik bir durumda katuna mahsus cenaze törenleri, ona, sadece bir bahane ve bir kaçamak gibi görünmektedir; iş bunlara Kağan'ın iki yüzlülüğünü de ilâve etmeğe varıyor.

Bizim öğrenebileceğimiz ölçüde, Ongin yazıtı, cenaze âyini hakkında, bize, hiçbir ayrıntılı bilgi de vermez. "Ölmek" fiili olarak, yazar, Tonyukuk gibi, "*yok bol-*" (satır 1) 'unu kullanmaktadır; bundan başka da, "*adrıl-*" (ayrılmak)'ın daha da can sıkıcı "*ivedi*" şekli olan, fiilden yapma birleşik deyim "*adrılı bar-*" (satır 12)'u kullanmaktadır.

Buna karşılık, **K.T.** anıtları, çok zengin bilgi verir.

Onları tetkikte, 553 yılına ait sütun altında, çinli vak'anüvisin benimsediği sırayı izleyeceğiz.

Çin metninde sadece yakın akrabalığı tahsis edilmiş olan sungular-fakat belki de burada topluma ait âdet söz konusudur-, komşu ulusların elçileri tarafından merhum kağana sunulur. Kül-teğ'in ölümünün söz konusu olduğu **I,K,12**'de, sadece çin sungular zikredilmiştir: Liken (=Lu Hiang) onbin parça ipek, altın, gümüş getirmiş; altının gümüşün ise haddi hesabı yok". **II,G,11**'de bizzat Bilge'nin ölümü ldolayısıyla sunulan çin sungularının listesi daha tamdır: Hoş kokulu esanslar, yine ipek, altın gümüş, ve nihayet, günlük yerine kullanılan sandal ağacı odunu. Üstelik başka uluslar, ülkelerinin halyvanlarına ait en kıymetli sunguları getirirler: binek atları, siyah samurlar, mavi sincaplar.

Ulusal yanıp yakınmalar, **VIII.** yüzyılda **VI.** yüzyıldakinden daha az yer tutmaz. Hattâ yeni dünyanın en uygarlaşmış bölgeleri olarak geçinen yörelerde bile, âdet, yok olmaktan uzaktır. **K.T.** anıtlarının iki metin parçasında, cenaze töreni fikri, ağlayıp sızlama (ağıt) fikrine sıkı sıkıya bağlıdır. **I,D,4** ile **II,D,5**'de şunu okuyoruz: "*sığlamış yoğlamış* (onlar ağladılar ve cenaze törenini yaptılar)", aynı şekilde **I,D,4** de ve **II,D,5**'te **I,K,11**'deki gibi şu ifadeyi okuyoruz: "*yoğçı sığıtçı*"; Bazin'in çevirisi

şöyle: "onların cenaze törenlerini yapmak ve onları ağlatmak için". Bu çeviriyi aşırı çekingence bulmak duygusuna kendimizi kaptıracaktık. Her iki durumda, sözdizimse genel durumun içine daha güçlkle girmemize rağmen "yoğcı" ile "sığıtçı" 'da daha çok ancak fiil tabanlarından kaynaklanabilecek olan "-cı" 'takılı "futur intentionnel" 'lerden daha çok, "yoğ" ile "sığıt" isim tabanlarından meydana getirilmiş olan görevli adı, meslek adı bulacaktık. Bu tabanlardan biri, hiç olmazsa pek tanımmıştır: "yoğla-" (cenaze merasimi yapmak). Şayet böyle olsaydı, cenaze törenine katılmış olan ulusların cenaze alayına görevliler ve uzmanlar, ağıtçı erkekler (veya kadınlar) yolladıklarını kabul etmek gerekecektir. Ne olursa olsun, Mlle von Gabain tarafından "sığıtçı" 'nın çevirisi: "Travergefolge (cenaze alayı)", kabul edilecek gibi değil; oysa onun çevirisi "sıgla-" (wehklagen: feryat et), mükemmeldir. "Sığıt" (ağlayıp-sızlama), aynı anlamlarda, şu cümlelerin içerdiği derece derece yükselmeye üstü kapalıca verilmiştir: "Közde yaş kelser tıda köñüte sığır kelser" (=Gözlerden yaşlar akarsa, ruhtan ve kalpten ağlamalar, hıçkırıklar çıkar).

Yüzün kesilip yırtılması, aynı şekilde, II,G,12'nin metin parçasıyla kanıtlanmıştır: "Cenaze törenine gelen bütün bu uluslar, saçlarını ve kulaklarını keserler". Orada elbette bir acıyı hafifletme âdeti söz konusuymuş gibi görünüyor. Bu gösteri daha ziyade büyük acıya aittir, sembolikleşmiştir; 572 Tourksanth'ında babası Silzibu'un ölümü üzerine (Chavannes, D.T.,O., s.240), kendisinden bu toplantıya katılması istenen Valentin'in bu gösteriye daha seve seve katılmış olduğu gerçek gibi görünüyor. Fakat o zamanlar, âyinin tüm ağırlığı içinde bir bıçakla yüzün kesilmesi (daha önceden bildirilen tanığın verdiği ifadeye göre) olmaktaydı (gerçekleşiyordu) ve Gök İmparatorunun temsilcisinin cenaze merasimine katılması için, hangi kurnazlıklara sahip olursa olsun, bütün çin kurnazlığını kullanması gerekiyordu.

Cenaze töreninin tarihi hakkında, yazıtsal belgeler, seyyahların gözlemlerini tamamen doğrular. I'in K.-D. (kuzey - doğu) yüzündeki bir tek satırdan Kül- Tegin'in ölüm tarihini ve cenaze töreninin gününü tam olarak öğreniyoruz; M. Bazin'in hesaplarına göre: **Koyun Yılıının 17. günü; yani 27 Şubat 731 ve aynı yılın dukuzuncu ayının 27. günü; yani 1 Kasım 731.**

Aynı şekilde, II'nin G. (güney) yüzündeki satır 10'da Bilge'yi ilgilendiren hususlarda akla uygun gelen bilgilere sahibiz. Bilge, Köpek yılının onuncu ayının 26.

günü, yani 25 Kasım 734'de ölmüştür ve Domuz yılının beşinci ayının 27. günü, yani 22 Haziran 735'de gömülmüştür (aynı şekilde, tarihler, M. Bazin tarafından tespit edilmiştir).

Dekorasyon ve süsleme meselesini daha önceden ele almış bulunuyoruz. K.T. anıtlarının ışığında, bu meseleye, tekrar dönmemiz gerekiyor. Anıt I'in üzerinde, G (güney) yüzünde 12. ve 13 satırlarda şunlar okunmaktadır: "Ben, ebedî taşın süslemesini yaptırmak için, Çin kağanının yanından dekoratörler getirttim ve dekorasyonu yaptırttım. Mesajım reddedilmedi: Çin kağanının Sarayındaki görevli dekoratörler gönderildi. Ayrıca bir bina inşa ettirdim; üstelik içten ve dıştan dekore ettirdim,... taşa -yazı- kazıttım" (çev.B.).

Anıt II,K (kuzey) yüzü, satır 14, bir parça daha kısa, fakat aynı ana metne ait olan bir metni içermektedir.

II, de, G.B. yüzündeki bir tek satırda yer alan, Bilge'nin yeğenine bağlı olan yorum, ilk ikiden önemli derecede ayrılır. Gerçekten de şu sözler okunuyor: "(Türük) (bilge) kağanının yazı (tı)nı, onu, ben Yollığ Tegin yazdırdım. Sanatkarları (Buraya -?- getirterek), ben Yollığ Tegin, (türük) (Bilge ka)han'ın yeğeni (burada) bir ay dört gün ikâmet ederek, bütün bu yazıtları yazdım, bütün bu dekorasyonları yaptırdım, bütün bu binayı inşa (ettirdim)."

Niyayet II'nin G (güney) yüzündeki satır 15'de şu ifade okunuyor: "ağır taşı, kocaman taşı, beyler ve türük ulusu düzeltip güzelleştirmeye çalıştılar ve derhal onu biçimlendirdiler". (çev. B.).

Bu metinlerden, mezar taşlarının binaların yapımına ait teşebbüsün, dekorasyon gibi Türklere ait olduğu ve eski bir âdete tekabül etmesi gerektiği anlaşılıyor. Fakat, şüphesiz daha tecrübeli olan Çinli işçilere baş vuruluyor. Çinli işçilerin eserde payları nedir? Buraya kadar ki açıklamalarda işin tamamı onlara atfedilmiştir; yani, sadece dekorasyon değil harflerin taşa oyularak yazılması bile. Metin tam tamına akla uygun karar vermeye fırsat vermemektedir. Çinli işçiler, hem "bediz" isim kökünden, hem "bediz-" fiil kökünden türemiş bir isim olan "bedizci" adı altında gösterilmişlerdir. Bu sözcüğün anlamı pek geneldir ve "dekorasyon" kavramını belirlemektedir. Kaşgarî şu deyimini vermektedir: "bedher burkhan";

Kaşgarî onu "heykel" olarak yorumluyor. "*Bedher*", aynı şekilde "*bedlz*" biçimiyle verilmiştir: "*bedlz*" bizim "bediz" imizdir. "*Bedher burkhan*", bir Buda heykelini belirtmektedir. Çinli işçiler o halde heykeltıraşlar olmalı. Fakat şu üç mülâhaza hesaba katılırsa:

a) "*bediz*", süs anlamına sahiptir (bkz. Kaşgarî: *bedhizlig ev*: süslü ev);

b) Yollığ tegin binanın hem içi hem dış dekorasyonundan bahsetmektedir;

c) Çinli vak'anüvislerin söylediklerine bakılırsa, iç dekorasyon, resimden ve duvar portrelerinden ibarettir; çin işçileri, hem içteki resimlerin yapımıyla, hem de dışta bulunan heykellerin yapımıyla görevlendirilmişlerdi, üstelik 1890 Finlandiya seferinde onların kalıntılarının fotoğrafları çekilmiştir (Orhun yazıtı, Helsingfors, 1892, levhalar 39'dan 43'e kadar).

Mezar taşının dikimi ile harflerin taşa yontulması daha nazik bir sorun ortaya çıkarmaktadır:

Şu cümle pek hafife alınamıyacaktır: "ağır taşı, koskocaman taşı Beyler ve Türük ulusu işlediler (yontup, düzeltip, güzelleştirdiler) ve derhal ona bir şekil verdiler". Bu cümle, bütün bir ulusun kağan için kendisine yaraşan bir anıt dikmeğe yönelik aşk ve şevkini ima etmek istiyor. Fakat cümle, bunların yapımcılarının bizzat Türklerin kendileri oldukları ve Çinlilerin hiç olmazsa kaba taşın harfleri kabul etmesini sağlamak için yontulup perdahlanması işini yapmış oldukları fikrini içermiyor değil. Bu işlem iki zamanda yapılmış gibi görünüyor: Varsayımın iki fiilin mevcudiyetine dayanmış olduğu ortaya çıkıyor: "*bitti*-ve" *tokı*". Birincisi, çince "*pi*-"*piêt*" (resim fırçası) (bak. Gabain, A.G. Glossar)" resim fırçasıyla yazmak". İkincisi tam olarak türkçedir; "vurmak" anlamını taşımaktadır; özellikle askerî teknik lûgatta yer alır; Thomsen'a göre, orada, o, "kılıçla veya belki de baltayla vurmak anlamına sahiptir (I.O.D., n.42,p.156). "*Taş tokı*-", şu halde "taşı dövmek (kazı kalemiyle veya yontma kalemiyle), kazımak - yontmak" demek oluyor.

Tonyukuk, sadece birinci fiili, oldurgan biçimde kullanmaktadır "*bittit*-" (Satır 58 = *bitit-dim*: "yazdırdım").

Ongin anıtında böyle hiçbir şey yoktur. K.T.'nin her iki anıtında, iki şekil kullanılmıştır. Fakat biz itiraz kabul etmez apaçık bir olayın karşısında bulunuyoruz: "*biti-*", dört kez (I,D,13;I,D,G.; I.G.B.; II,G.B) kullanılmış olup hep basit şekil altında bulunur. Buna karşılık, üç durumda, "*toki-*", bizi burada ilgilendiren anlamda kullanılmıştır; anıt I (K,12 ve 13)'de oldurgan çatıya sahiptir; oysa, anıt II,K, 14'de basit çatılıdır. I'deki değişiklikler, doğal olarak tercih edilir durumdadır; çünkü Yollig'ın hakkâk'a dönüşebilmiş olması, saçma görünüyor. Buna karşılık, metni onun yazmış olması, pekâlâ akla uygundur. Hangi model kullanılmıştır? Hakkâk'a verilmiş bir model (örnek) söz konusu mudur? veya Yollig resim fırçasıyla taşın üzerine harfleri bizzat kendisi mi yazmıştır ("*biti-*" 'nin birinci anlamına bak.) İkincisini daha çok şahsen benimseyerek her iki varsayımı takdim ediyoruz.

Her ne olursa olsun, Yollig tegin, bizzat kendinin tanık olarak verdiği ifadeye göre, bir ay dört gün süren çalışmalara, pek aktif bir şekilde katılmak zorunda kalmıştır; eğer inşaat malzemesinin ve yazısal sistemin karmaşıklığı hesaba katılırsa, bu süre, yapımın dikkate değer bir çabuklukta gerçekleştiğini gösterir.

* * *

Çinli vak'anüvis üstelik merhumun kurbanlarının sayısıyla orantılı sayıda kabrin (mezarın) yanına taşların üst üste yığılmasından bahsetmektedir. Bu hususta da, âdet devam ettiğine göre, âdetin de sanatsal ve sembolist (simgesel) bir evrim geçirdiğini şimdi göreceğiz. Taş yığımindan sonra bir "*balbal*" 'ın dikimi işi gelir. Barthold, sözcüğün çince kökenli olmasının mümkün olduğunu düşünür. Bu sözcüğün, bir düşman şefini temsil eden bir yontuyu gösterdiği hususunda artık hiç bir şüphe bulunmamaktadır. Barthold, güney Rusya'nın bozkırlarında bulunan "*Kamenyia baby*" (taştan kadınlar)'i onlara benzetir; şu halde onlar Türktür; üstelik Barthold, Radloff'a karşı haklıdır (bkz-Barthold, Histoire des Turcs d 'Asie Centrale, traduction Française, s. 14 ve 15). Bu heykellerin dikiminin yanı sıra yapılan âyin hakkında hergangi bir açıklama yapacak durumda mıyız?

Sözcük, B.T. yazıtında yer almamaktadır. Ongin yazıtının 3. satırında "*balbal kışdım*" 'a rastlanır; orada bir topluluk adıyla birliktedir= "alp erin" , bu ifade, sözcüğü çoğul söylemeye sevk ediyor: "yiğit insanların" *balbal*" 'ları ". Kurban adı

alan "*işbara (?) tarkan*" ile mezardan itibaren başlayan bir taş dizisinin birinci taşı üzerinde yer almaktadır.

K.T. anıtlarında dört kez ortaya çıkmaktadır:

1) "*balbal tikmiş*" (I,D,16/II,D,13), kurban Baz kağan adıyla birlikte bulunuyor.

2) "*balbal tikdim*" (I,D,25), kağan Kırgız kurban olarak yer alıyor.

3) "*balbal kılı bertim*" (II,G,7), burada kurban (lar) zımnen belirtilmiş bulunuyor (lar) ve önde bulunan fiilin tümleci olarak yer alıyorlar. Üstelik, Ongin yazıtındaki gibi "*alp erin*" (yiğit kişilerin) ifadesi bulunuyor.

4) "*balbal tike berdim*" (II,G,9), kurban olarak general Ku ile birlikte yer almaktadır." Balbal tik-" ifadesi, hiçbir işareti gerektirmemektedir; "*tik-*" (çağdaş dikmek) (bir heykel) anlamını taşımaktadır.

Fakat, ilk iki örnekte, cümle "*başlayı*" ile başlamaktadır. bu "*başla-*" (başlamak) bağ-fiil (ulaç)'in, basit bir zaman zarfı olarak yorumlanmış olması gerekmez mi?: "âyin'in ilk "geste" 'si olarak başlangıçta", veya "*en tête*", uzaya ait bir değere mi sahip? Bu varsayımda, "*başlayı*",sırf "*tik-*" ile ("*kıl-*" ile değil, daha aşağıya bakın) bulunur; " (bütün öteki balbalların), başında x....."*inkini diktim*" gibi herhangi bir şeyi söylemek isteyecektir.

"*Kıl-*" 'a gelince, değişik şekli "*kış-*" gibi onun Ongin'deki değişik şekli "*kış-*" [başvur B.T. "*kağan kış*",ve olumsuz şekilleri olan "yok kış" (yıkma, yok etme)], o,genellikle" yapmak, yaratma" anlamına sahiptir. Fakat yazıtların yapımcıları tarafından yapılmış olan pek belirgin işi vermek olduğundan, o, "hayırlı herhangi bir şey yapmak, kutsal bir hareket yapmak" anlamına sahip olmalı. Bu, "Namaz kılmak" (ibadetini yapmak) gibi ifadelerde bugün hâlâ sahip olduğu anlamdır. Balbalların bizzat yapımı, bizim bilmediğimiz bir âyin'in eşliğinde olmuş olmalı. Bu âyin'in tarihi hakkında, II,G,7,ilginç bir bilgi sunar. Metin şöyle demektedir: "onların yiğitlerini öldürmüş olduğumdan, derhal "*balbal*" 'lar yaptım (ivedi biçim-çatı). Şu halde savaşın hemen ardından "*balbal*" 'ların yapımı başlamaktadır ve "zafer abideleri" (mükemmel çeviri B.), galibin cenaze töreni sırasında dikili bulunur.

Bu "Kıl- (veya kış-) ile "tık-" iki fiilin kullanımının ortaya çıkardığı meseleyi çözümler ve aynı zamanda, "başlayı" 'nın yorumu için uygun çözüm sunar.

Kısacası, söz konusu olan şeyler şöyle ortaya çıkmaktadır: Savaşın sonunda veya savaştan az zaman sonra galip gelen şef veya önde gelen şeflere ait bir heykel yapılmaktadır; sonra okuyup üflemeler içerebilen dinî tören sırasında onu takdis ederler. Kahramanın ölümünde, kabrinin yanında, akserî başarılarının simgesi (belirtisi) olarak "balbal" 'ların tümü dikilir ve sıranın başına, muhtemelen mezarın en yakınındaki yere, en ünlü düşmanın "balbal" 'ı konur. Söylenbilse, bu şerefli yer, İleriş'in cenaze töreni sırasında Baz kağana aittir (I,D,16/II,D,13). Önceki metinden öğrendiğimiz gibi, Baz kağan Oğuzdu ve İleriş'in saltanati, bu ulusun teslim olmasıyla başlar. Aynı şekilde İşbara (?) tarkana ait olan yer, Ongin yazıtına göre aynı yer, mezarın hemen hemen baş ucudur.

Şayet bu yorum kabul edilirse, Radloff tarafından sorulan soruya cevap verilebilir. Radloff, Türk kağanlarının mezarlarının yanında yenik düşen düşman ordu komutanlarının öldürülmeleri olayı cereyan etmiş midir, bunu öğrenmek açısından, cevap istiyordu. Çağımız açısından, cevap kesinlikle olumsuzdur; Bu durum böyle uygulamalar hakkında bizanslı görgü tanıklarını, hiçbir bakımdan yalanlamaz; fakat bu uygulamalar, başka bir zamana aittir.

Böylelikle, kaba taşlar yığından kaynaklanan "balbal" 'ın yapımının, sadece estetik özelliğe ait bir evrimi değil, âdetlere ait doğruluğu apaçık bilinen bir "insanlaştırma" 'yı da gösterdiğini kesin olarak söylemekten çekinmiyoruz.

* * *

Cenaze törenleri konusunda, bir başka ilginç mesele, Barthold tarafından ortaya atılmıştır: Cesetlerin gömülmesi veya yakılması âdeti var mıydı? Bozkırın mezarlarında ölü yakma ile ilgili izlerin varlığı hakkındaki Radloff'un müşahedelerinden ve memleketlerine sığınmış olan mültecilerin cenaze törenlerine giden Çinlilerin anlattıklarından yola çıkan, Barthold, şu sonuca varmıştır: "bir yanlış düşüce, şu halde, hemen hemen reddedilmiş bulunuyor"; şunu bilelim: Orhun Türklerinde ölüler yakılacaktır. Bir kez daha bizim şimdiye dek karşı çıktığımız yöntem, genelleştirilmiştir. İncelememizde ilerleme yaptıkça, bozkıra ait âdetin bir

tane olmadığı kanaatine sahip olduk; dıştan biçim birliği görünümünde olan âdet, gerçekte pek çeşitliydi; üstelik ilk ve son olarak sunulması olmazdı; öyle de olsa böyle de olsa, âdet değişmiştir; fakat kesintisiz bir biçimde.

Barthold'un kine ters düşen bir anlamda, S.Julien'in sözünü ettiği tanık ifadesi (bk-daha yukarıya) ileri sürülebilir; orada terimler, hiçbir yanlış anlamaya fırsat vermez: "ölü gömülmektedir", "bir çukur kazılıp, o gömülüyor" "definden sonra"; fakat başka zamanlar ve başka yerler söz konusu olduğundan; bütün diğer belgeler, bizim belirtmiş olduğumuz bazı birbirine y+akın küçük farklarla beraber, aynı zamanı belirttikleri halde; kanıt, birincisinden daha fazla değere sahip değildir.

Genel olarak "cenaze töreni yapmak" demek olan "*yoğla-*" fiili, hiçbir aydınlatıcı bilgi getirmez. Ondan türemiş olan "*yoğ*" ismi hiç de daha açık değildir. Kaşgarî'ye göre, o, "matem (yas), ölünün gömülmesini izleyen üç ya da yedi gün esnasında ölünün onuruna verilen yemek" anlamına gelmektedir. Aynı sözlük yazarına göre, "*yoğla*" fiili, sadece, "ölünün onuruna yemek sunmak" anlamına sahiptir. Fakat burada daha sonraki zamanlara ait olan âdetler söz konusudur." Yoğ'un köküne ait bir bilgi keşfedilmedikçe; keşfedilmesi ihtimali de az görünüyor, bu yöndeki her araştırma boşuna olur (sonuçsuz kalır).

Meselenin anahtarının, anıt I,G,13'in bir bölümünde bulunması mümkün. Satırın sonundaki ifadeyi, M Bazin şöyle yorumlamaktadır: "O hüznün verici kefeni getirdi ve onu dikti". Orhun Türklerinin, ölümlerini kefenledikleri ispatlanmış oluyor. Fakat mesele yine de bitmiş değil.

Radloff'un kazılarının da, Prof. Vladimirtsov'un kazılarının da, "*Khan*" ların gömülü buyunduğu bölgede mezarların keşfiyle sonuçlanmadığını Barthold, bildirmektedir. İzlemekte güçlük çekilen bir düşünme düzeni şeklinde bir muhakeme ile, o, bundan, Khan'ların gömülmesi için bir çok mezarın muhtemelen hazırlanmış olduğu ve Khan'ların cesedini (veya küllerinin) koyulduğu yerin gizlenmeğe çalışıldığı sonucunu çıkarmıştır. Çok değerli rus tarihçinin görüşleri kabul edilecek olursa; kazıların, aksine, çok daha fazla mezar, fakat boş mezar ortaya çıkarmış olmasını beklemek gerekecek. Öte yandan, başka uluslarda müşahede edilen, onları mezar sayısını çoğaltmaya sevkeden bu kutsal yerleri küçümseme korkusunu, Türklere affetmek, doğru olmaz. Cenaze odalarının gömme yerine ait aynı arsa

üzerinde inşa edilmiş olduklarını apaçık biçimde doğrulamak, metinleri teşvik etmek değildir. Mezarın yakınında, aynı şekilde dikili taşlar, mezar taşları ve büyük şahsiyetler için "*balbal*" lar bulunuyordu. Mezarların bulunmayışı, belki bir kefenin içinde dikilmiş bulunan cesedlerin bir mezarın içine yerleştirilmeyip, doğrudan doğruya toprağa yerleştirilmesi olgusundan ileri geldiği şeklinde izah edilecektir. Fakat bu sadece saf bir tahmindir.

Vefatı definden ayıran altı ay süresinde cenazenin muhafazası meselesi kalıyor. Hiç olmazsa basit bir tahnit etme işlemi var mıydı? Muhtemelen bunu asla bilemeyeceğiz.

* * *

Dikkate değer son husus; bir babanın, bir erkek kardeşin veya bir amcanın ölümünde, oğulun, küçük erkek kardeşin ve erkek yeğenlerin, onların dul eşleriyle veya kız kardeşleri ile evlenmeleri ile ilgili âdete ait husustur. Elli yıllık tarihi anlatan çeşitli anıtların, ileriş'in ölümünde olsun, Kapgan'ın ölümünde olsun, nihayet Kül-tegin'in ölümünde olsun, böyle bir evlilikten bahsetmek fırsatını bir kez olsun elde edememiş olmaları pek garip olacaktır. Bizi ilgilendiren döneme ait çin belgeleri, onlar bile, bu türden hiçbir olay belirtmezler. Chavannes tarafından ve S. Julien tarafından yorumlanmış olan belgeler söz konusudur. Bütün bunların tersine, siyasal sıkıntıların, pek çok başka hükümdarlıklardaki gibi "*esas*" eş (karı)'den tamamen daha küçük eşin seçiminde baskın bir rol oynadıkları sonucu çıkıyor. Bir dul kağan karısı, kendi oğlunun yuvasında sadece nikâhsız bir karı olmaya razı olacak mıdır? Kabul edilmesi zor bir şey bu. Thomsen'un alel acele yaptığı bir yorum, bu hususta bir şüphe bırakabilecektir. Anıt I'in D (doğu) yüzünün satır 31'ini şu şekilde çevirmesi gerektiğinden: "*umay teg öğim katun kutına Kül-tegin er at boltı*", o şöyle diyor: "(tanrıça) Umay'a benzeyen annem Katun'un mutluluğu yönünden, kardeşim Kül-tegin onun kocasının yerine (tam anlamıyla: isim) geçti (?)". Sayfa 141'in not 10'u bereket versin ki, herhangi bir hafifletme getirmektedir: "*er at boldy*", kelimesi kelimesine: "o, ona, koca adı oluyor", yani koca (en azından isim); ya da, "o, onun kocasının yerine geçiyor". Kararsızlık apaçık görülebiliyor. S. Julien'i dikkatle okuduğu anlaşılabilir Thomsen, bizim bir cinayet olarak değerlendireceğimiz bu evlenmeyi kabul etmeye zorlanmıştı; daha sonra kendini toparlamış ve çevirisini hoş bir parantez ile süsleyerek yumuşatmıştır. "*er at*", "erkek adı, erkeğe yaraşır ad"

anlamını taşıyor ve ifadenin: *"er at bultı"* olarak okunmuş olması gerekir, tüm cümle; "annem Katun'un saadeti için, erkek kardeşim Kül-tegin, erkeğe yaraşır adını başarıyla elde etti, kazandı".

Bu açıklamaların, kağanların karılarının siyasette az ya da çok bir rol oynamış oldukları varsayımını doğal olarak ortadan kaldırmamaktadır. Bu durum, özellikle, son kağan Ozmuş'un saltanatı zamanında olmuştur. Ozmuş'un annesi, gerçekten can çekişen imparatorluğu yönetmiştir.

* * *

B. KADERE AİT SAYILAR

Cenaze törenlerinin tetkikinde, ölünün akrabalarının ve dostların yedi kez cesedin etrafında dönmeleri olayını kasten ihmal etmiş bulunuyoruz. Anıtlarda, kendi niteliği gereği olarak böylesine herkesin kullandığı beylikleşmiş bir uygulamanın onaylanması, pek beklenemeyecektir. Fakat 7 rakkamı, dikkate değerdir; çünkü yazgisal bir değere sahipmiş gibi görünmektedir. Çoktan, Théophylacte Simocatta (o.c.,VII,7)'nin zamanında, kağan, bizans imparatoruna hitap ederken kendini şöyle adlandırır: [Chaganus magnus, despota *"septem"* gentium et dominus *"septem"* mundi climatum]. Doğuda, çin kozmik görüşünün etkisi altında, dünyanın 7 ulusu ve 7 iklimi, dünyanın 4 köşesiyle yer değiştirmiştir: *"tört bulun"*. Fakat 7 raka mı ayrıca görünmektedir.

B.T.'de, İltiş'in çevresinde toplanan adamların sayısı *"yedi"* yüzdür (sadır 4).

K.T.'de ilkel sayılar aynı durumdadır: *"on-yedi"*. bir araya gelişler, hızla *"yetmiş"* oluyor (I,D,10 ve 11 / II,D,11 ve 12); daha sonra *"yedi yüz"* (aynı sadır); rakkam B.T. tarafından çoktan verilmiş bulunmaktadır.

Aşağıdaki tarihlerde muhtemelen sadece basit bir düşünmeşlik vardır; fakat Kül-tegin'in *"yedi"* yaşında yetim kalmış olması şaşırtıcıdır; fakat, kendi niteliği gereği olarak, hiçbir önem arzetmeyen bu tarih, niçin kaydedilmiş olacaktır? O, ilk ayın *"onyedinci"* günü ölmüş olsa, kırk- *"yedinci"* yaşına girecekken, dokuzuncu ayın yirmi- *"yedinci"* günü onun cenaze töreni yapılmış olmalı ve ertesi senenin *"yedinci"* ayının yirmi- *"yedinci"* günü, mezar taşı yazıtı tamamlanmış olmalı. Hemen hemen,

bunun sonu, insanın kendi kendine bu tarihler doğru mu? diye sormasına varıyor. Ayrıca oyun daha ileri götürülebilecektir: Yirmi- "yedi", "üç" ile "dokuz" 'un çarpımıdır. Aynı şekilde, Kapgan, tahta, yirmi- "yedi" yaşında çıkar. Daha iyisi var: Bilge'nin ifadesinde görmüştük, Kül-tegin "kırk-yedi" yaşında ölmüştür. Birinci sayıyı vermeye sonucun varması için, arada küçük bir aldatmaca pekâla olabilecektir. Fakat ilteriş, Bilge'nin söylediğine göre, daima, aynı sayıda savaşa girişmiştir: "kırk-yedi"; ilk sayı rol oynamaktadır; ve yirmi kavga (20 sayısı 5'in katıdır). Oysa, Tonyukuk'un söylediklerine bakılırsa, İlteriş'in yaptığı seferlerin sayısı "yirmi-dokuz" aynı şekilde ilk sayı göz önünde bulunduruluyor, pekâlâ şaşkınlık uyandıracak bir biçimde seferler, bu şekilde bölüştürülmüş: Çinlilere karşı "on-yedi", K'i-tan'lara karşı "yedi", Oğuzlara karşı "beş" sefer. Her iki durumda ilk sayıların tekrarı şaşırtıcısı ise, sayıların farklılığı da, en azından o kadar şaşırtıcıdır. Oyunun kendi kendine devam ettiği söylenebilir; Bilge'ye göre, Kapgan ile birlikte, kendisi, "yirmi-beş" seferi (5'in karesi) yönetmiş olacaktır ve "onüç" kavga (bir ilk sayı daha)'yı yönetmiş olacaktır. Bilge tarafından verilmiş olan rakkamların tarihî gerçeğe bağdaşmadıkları göz önünde bulundurulursa, bu müşahede, daha da şaşkınlık verici olur; Kapgan, kesinlikle İlteriş'ten daha fazla savaşa girişmiştir. Bu babanın anısı uğruna saygı ve sevgi dolu bir aldatmacadır, bu.

Hiç şüphesiz, bu açıklamalardan hiçbir sonuç çıkarılamayacaktır. Belki de, bütün rakkamlar harikulade bir değere sahiptiler. Belki de biz muhayyilemizin kurbanıyız. Karar vermek için daha geniş bir inceleme gerekecektir; bizim buna teşebbüs etmek için zamanımız olmadı.

VI. BÖLÜM

A. DİL: DÜŞÜNCENİN İFADESİ

Bu incelemenin birinci bölümünde anıtların dil tarihçesine ve karşılaştırmalı dil bilimcisine arz ettikleri dikkate değer önemliliği anlamaya çalışmayı bırakmıştık. VIII. yüzyılın ilk yarısında, Orhun, Tola ve Ongin arasında, zaman ve mekân göz önünde bulundurulacak olursa, genişliğinin pek büyük olduğu bu yazıtsal edebiyata ait hangi fevkalade olayın zuhur ettiğinin bize görüldüğünü de söylemiştik.

Onları inceleyen dibilgisi uzmanı, bizzat kaynakta bulunur vebu kadar özellik arzeden bu dilin yapısı hakkında, ayrı ayrı cinsten karışık elemanlar, düşük bir oranda da olsa, onun asıl niteliğini gelip karıştırmadan önce, ilk elden, yani kaynağın kendinden bilgi edinir.

Aynı şekilde, sözlük yazarı, orada, büyük bir saflık içeren bir sözcük dağarcığı bulma şansına, elbette sahiptir. Türkçe ile moğolcanın akrabalığı hakkında yapılan bugünkü incelemeler, hangi sonuçlara varırsa varsın; müşterek dil altay dilinin tanımında yapılabilecek ilerlemeler, hangileri olursa olsun; Göktürklerin yazıtsal anıtları, Türk dilinin ilk "klasik" belgeleri olarak kalacaklardır. Belli bir sayıdaki sıfatlar (ünvanlar) hesaba katılmazsa, bu ünvanların pek çoğu irancadan gelmedir, tarihleri eksidir: "*katun, yabgu, şad, v.s....gibi*"; bazıları ise, çinceden gelmektedir: "*tutuk, sengün, ong*" gibi; türkçeden önce siyasi ve idari bir kelime dağarcığına ihtiyacı olmuş olan diller, alıntılar adeta yoktur. "*İnci*" 'nin adı "*yençü*" 'den başkası pek zikredilmez. "Yençü" çincedir; "*jen-ju*" 'dan gelmektedir; ve de türkçenin aracılığıyla rusçaya geçmek zorunda kalmıştır, hatta isim coğrafya ile ilgili bir isim olan "*yençü ögüz*" (Sir-Derya)'de sadece yer alır. Hatta incinin adının, yazıtsal belgelerde Orhun harfleriyle yazılmış hiçbir belgede cins isim olarak bulunmaması, ganimete ait listede zikredilmemesi, dikkat çekicidir. "*Konçuy*" (bkz. *kong-çu*), "prens, Saraylı bayan" anlamını içeriyor ve ünvanlarla ilgili kategoriye giriyor; üstelik son dönemde, bizzat Bilge'nin zamanında dile girmiş olmalı. Onun çin cazibesinden yakasını güçlkle sıyırıldığını söylemiştik. Eski döneme dayanan belki başka alıntılar da vardır; fakat, bunlar bulunuyorsa mükemmel bir ses uyarlamasıyla görünmez hale gelmişlerdir. Şüphesiz yazıtlara ait neticeler, çıkarılamayacak kadar

sınırlıdır; fakat, bundan dolayı bu kelime ve terimlerin arılığı, süvari birliklerinin Asya'nın büyük bir kısmını katettiği bir ulusun nezdinde göz alıcı olmaktan yoksun değildir. Bir taraftan, içinden geçilen pek çok ülkenin aynı şekilde Türk diline ait olduğu, diğer taraftan ise, asla uzun süreli bir işgalin olmadığı gerçektir. Fakat yazıtların dili bir parça özel olmaz mı diye, insan kendi kendine sorabilir; bu dil, değişik elemanlardan bile bile arınmış değil midir; Saray "arıtıcı" değil miydi demek istiyoruz. Tonyukuk'ta ve küçük bir ölçüde, Bilge'de, bir milliyetçilik dışavurumunun bulunduğu hesaba katılırsa, fikir, saçma olarak görünmez. Avrupa'nın, aynı dönemde, milliyet düşüncesinden bile çok uzakta olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa; bu milliyetçilik, şaşkınlık vericidir. Sosyal yaşam hususunda söylemiş olduğumuz her şey, hatta inançlar, bu görüşü doğrulamaktadır.

* * *

Söz dağarcığı hususunda, üstelik türkçede pek büyük bir başarıya ulaşmış olan ve ulaşma yolunda olan pek verimli bir yöntemden söz edeceğiz. Bu "hendiadyoin" kullanımıdır. Gerçekte, sadece daha iyisi olmadığından bu terminolojiyi kullanmaktayız. Gerekçe terim, Türklerin kullandıklarından oldukça farklı bir yöntemi kapsar. Bunlar için, ya bir nesneyi veya bir tek kavramı belirtmek için, ya aynı kişiye ait olan nesnelerin hepsini belirtmek için, ya da bu kavramın kapsadığı temel bilgilerin tümünü belirtmek için aşağı yukarı anlamdaş olan veya birbirine pek yakın olan anlamları ifade eden iki kelimenin tekrarı söz konusudur. İki elemanı ayrı ayrı incelemekten, ayrılmayan bir bütün olarak ele almak daha da iyi olur; üstelik orada bir çeşit eylemsel oyunun söz konusu olduğunu elbette görmek de daha iyi olur. Bir tanesinin türkçe kaynaklı, diğerinin yabancı kaynaklı olacağı kesinlikle anlamdaş olan iki kelimenin orada bir araya gelmesiyle neticelendiğine bakılırsa karakteri yoğunlaşarak gidecek Osmanlı tımturaklılığı, bütün ustalığını, orada icra etmek fırsatını bulacaktır. Bununla beraber, oyunun yeni buluş olmadığını, fakat yazılı en eski metinlerden beri kanıtlanmış olduğunu, dilin kurucu elemanlarının arasında yer aldığını belirtmek yararlı olurdu. Aşağıdaki, hepsinin de yazıtsal belgelerden alınmış olduğu örneklerde, sadece anlamdaşlık araştırması olmadığı, fakat çoğu zaman müzik düzenine ait elemanların (seslilerin, sessizlerin tekrarı, gerçek kafiyeler) söz konusu olduğu göz önünde tutulacaktır.

- *İsimler ile şunlara sahip olunur:*

- İş küç* = (iş + gayret) = "zahmet";
at kü = (ad + ün) = "şöhret";
kut ülüğ = (şans + kaderin iyi yanı) = "Talih";
köz kaş = (göz + kirpik) = "Bununla acı ifade edilir";
eb bark = (geniş anlamda ev + yapı = "mülkler"
 (değişke: *eb barım*);
yaş sığıl = (göz yaşı + hıçkırık) = "Kederin, matem in ifadesi"
yoğçı sığıtçı = (cenaze taşıyıp gömen + ağıtçı) = "cenaze törenindeki tüm görevliler";
el törü = (İmparatorluk + müesseseler) = "siyasî ve adlî yönetim";
arkış tirkış = (kervan + hayvan dizisi) = "kervanlar".

- *Sıfatlar ile:*

- baz yağısız* = (barış halinde + düşmansız) = "barış halinde";
yabız yablak = (iki kelime anlamdaş olup, muhtemelen aynı kökten) = "kötü, fena".

- *Zarfa ait biçimler ile:*

- yadağın yalanın* = (yaya + çıplak) = "her şeyden yoksun, sefil";

- *Fiiller ile:*

- öl-yil-* (iki anlamda sözcük) = "ölmek",
el-yarat- (tanzim etmek + yaratmak) = "siyasi bir düzenleme yapmak vs...".

* * *

Bu eserin birinci bölümünde, türkçe kelimenin yapısal elemanlarının tahliline ait derin bir muhakemenin belirtisi olduğu ölçüde yazı sisteminin hemen hemen mükemmelliğine teşbihte bulunmuştuk. Bu hususta, eserimiz: "L'inscription de Bain Tsokto, édition critique", bölüm II'ye başvururmakta sakınca görmüyoruz; orada, bazı küçük farklılıklarla **K.T., Ongin, İkke-Khüşötü anıtlarına** uyan sistemin tüm ayrımını göstermiş olduğumuzu düşünüyoruz;

Aynı şekilde çeşitli anıtlara ait kendi aralarında yapılacak basit bir karşılaştırmanın sesbilimcilikte bir evrim ortaya koyduğu hâdisesine dikkat çekmiştik;

bu evrim, daha sonra osmanlıcada ve başka lehçelerde etkisini göstermiş olan tümel ünlü (sesli) uyumuna doğru önde gelen bir adımdır. Sonu "-zu" takısıyla biten ulaç (bağ-fiil) gibi şekillerin ortadan kaybolduğunu, sonlarında "-pen/-pan" takısı bulunan tamlayan isim hali gibi biçimlerin meydana getirildiğini ortaya koymuş bulunuyoruz. "n" karmaşık sessizin gırtlaktan çıkan sade "g" sessize tek tük geçişi gibi, ikinci şahısa ait iyeliği belirtmeye yarayan ek gibi başka olgular ileri sürülmüş olabilecektir. Kısacası, bu açıdan anıtları incelemek, türkçenin bu tarihsel dilbilgisine ait kaçınılmaz olan temeli atmak olacaktır. İş yazmağa kalıyor; dilbilimciler için bunun çok büyük yararı olacaktır.

Bu meseleye el atmak, bizim çalışma planımızda yer almamaktadır. Buna karşılık, söylemiştik; dilin hangi oranda düşüncenin açıklayıcısı olduğunu araştırmaya pek girişmezsek, bu eşsiz dönemin ortamını yeniden yaratmak olan gayemize, bize öyle geliyor ki, güçlkle erişmiş olacaktık. Girişim nazik; sonuçların, bundan dolayı tartışma konusu olması gerekecek. Diğer taraftan, bizim niyetimiz, bir dilbilimsel kuram hazırlamak olmadığından; fakat dille ilgili olgular sayesinde belli bir toplumun düşüncesini anlamak olduğundan; atılım, en alt düzeye indirgemeye çalıştığımız teknik bir dilin kullanımını işin içine katmaktadır.

Cinslik olmamasının, kendi niteliği gereği olarak., hayret verebilecek hiçbir şeyi yoktur. Asla bu kavram Türk diline girmemiştir; Osmanlı dönemine kadar da arapçadan yapılmış olan yoğun alıntılar, dışı cins kelimelere neden olmuş ve onların sıfatlarla uyum yapması istenmiş ve de sonuçta çoğu zaman türkçe açısından olduğu kadar arapça açısından da kural dışı olan söz dizimsel yanlışlara ve kuruluşlara varılmıştır. Ayrıca dilin niteliğine ters düşen bu girişime ait hiçbir şey durmamaktadır.

"Sayı (tekil-çoğul)" kavramı, kelimeyle ilgili dilbilgisel anlamda, yazıtların kullandığı türkçede, aynı şekilde o da bulunmaz. Gerçek anlamda çoğul takısı yoktur. Belirtilebilecek yegane çoğullar, birinci ve ikinci şahıs zamirlerine ait şekillerdir: "biz" ve "siz", birinci şahıs için "-biz" veya "-miz" ile, ikinci şahıs için "-niz" veya "-giz" ile çoğul bir çekimin ilk adımı atılıyor; aynı şekilde iki emir şekli: "n" (ikinci çoğul şahıs) ile ve "-alım" (birinci çoğul şahıs) ile oluşuyor. Çoğulluk ifade edilmek istendiğinde zarf nitelikli sözcüklerden yararlanılmaktadır: "kop", "üküş", "kamış", "okın", v.s..., fakat bu sözcüklerin açıkça bir topluluk değeri bulunmaktadır. Türkçe

"-ler"/"-lar" eklerini kendine sağlayacağı zaman bile, eski hale ait iki ilginç olgu varlığını sürdürecektir: bir sayı adına ait açıklama, çoğul kullanımın (iyice belirtilmiş haller hariç) tekelindedir; Özne'deki çoğulluğun ifadesi, onun fiildeki ifadesini kesinlikle isteğe bağlı yansıtır. Buna karşılık, bir çeşit denkleştirme ile "-ler" 'li nezaket ve tumturaklı ifade çoğullarına ait büyük bir alışkanlık oluşmuştur.

Bu son ek bir yenilik değildir: Daha o zaman yazıtların yazıldığı devirde mevcuttu. O, "*beg*" (bey) aralıksız sürekli kullanılmıştır. Biz bundan, Müesseseler bölümünde, beyleri, bir birlik, kurulmuş bir birlik olarak düşünmek gerektiği sonucunu çıkarmıştık. Bu birlik, tarih bakımından, imparatorluk iktidarına karşı direnmeye yeterince hevesli ve imparatora tanınan imtiyazları kıskanan, birbirine son derece bağlı bir topluluk olarak ortaya çıkar. Bayanlar, Saraya, yani mütecanis bir birliğe dahil olduklarından "Bayanların" 'ın adları, çoğul son ekini çok isterler: Bayanlara hitap ederken Bilge şöyle der: "*öglerim, ekelerim, konçuyularım*" (Analarım, ninelerim, Prenseslerim). O zamanlar, bu husus, çoğulun tumturaklı bir kullanımı mı olacaktır? Biz bunu düşünmüyoruz. Gerçekten de, aynı sayıp sıralamanın arasında, "*kelinünim*" sözcüğü bulunmaktadır: "kelin" (yenisi "gelin"), "gelin anlamında iyi bilinir ve "kelinün" ün bir kısaltılmış şekli pek olmaz; orada kolektif "-gün" son eki aracılığıyla birleştirilmiş bir yapı şekline sahip olmak gerekmektedir. Biz, bu hususu, özellikle "*iniy*" (küçük erkek kardeş) ile elde ediyoruz. "*Kelinünim*" sözcüğü, "gelinlerim" veya "görümcelerim, baldızlarım, eltilerim" ile yorumlanmak zorundadır.

"*Er*", I,K,1 ile II,G,7'de "*eren*" çatısı altında iki kez zikredilmiştir; bu kolektif bir çatı biçimidir; gözle görülür bir biçimde, anlam bakımından, Elegeş anıtının satır 5'teki "*erlerim*" 'e yöndedir. "*Er*", şu halde, çoğul ya da tümel işareti alabilen imtiyazlı sözcüklerden biridir de; çünkü bizim önceki vardığımız sonuca göre, o, kurulmuş bir kolektif birliği, siyasal veya sosyal, veya askeri bir teşekkülü belirtmektedir. İşte bu nedenle, o, sadece "*erkek, er, aksek*" ile yorumlanamamaktadır. Öyle görünüyor ki, okçular veya süvarilerden oluşan seçkin bir zümre söz konusudur; ya da, belki de ast subaylar, ordu içinde imtiyazlı bir duruma sahip olan ast subaylarda söz konusudur. Mantık, burada, dilbilgisine dayanmaktadır. II,G,7'nin metin bölümünde, "*balbal*" 'ların öldürülmüş "*er*" 'lere dikilmesi, aksi taktirde nasıl izah edilir. Bundan dolayı, şeref, şeflere, en yiğit

düşmanlara tahsis edilmişti. Aynı şekilde, **B.T.42**'nin notu: "*eligçe er tutdımız*" (: biz seçkin elli kadar adamı yakaladık), bu hususta genellikle karşılaşılandan bambaşka bir değer kazanmaktadır. Düşman kağanın tutsak edildiği, şad ve yabgu'nun öldürüldüğü bu korkunç savaşta, bayağı (rütbesiz) birkaç askerin adının anılması, yeterince acayip olacaktır.

Bu maşahedelerden tüm sonuçları çıkarmak gerekir. Eski Türk dili çoğulluk ifade etmek için bir yapımeke tanımamıştır. Buna karşılık bazı müesseselerin kolektif yapısı özel yollarla belirtilebilmiştir: Saray, beyler sınıfı (tabakası), seçkin süvari birliği. Hadise, değer verilmiş olmaya lâyıktı. Benzer bir anlayışın, kabileyi belirtmek için "*bod*" (boy,oymak)'un kolektif şekli olan "*bodun*" sözcüğünün yapımında baskın rol oynadığını hatırlıyalım.

* * *

"Haller (isme ait)" 'in tetkiki, tarihsel dilbilgisine ait geniş bir bölüm ortaya çıkaracaktır. Konumuzla ilgisi oranında, biz, burada, birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz.

Genel olarak "haller", pek özelleşmiş bir kullanıma aittirler. Kâh bulunulan yeri, kâh ayrılan yeri belirtmek için "*-da*" takılı halin kullanımında, bir tereddütün olduğunu yine de kaydetmek gerekiyor. Oysa, kuramsal olarak, "*-da*" takılı halin, bir yer belirtici değeri vardır; halbuki "*-den*" hali, "*-dm*" takılı hal ile belirtilmiştir. Bu kurala karşı saygısızlıklar pek çoktur. Bu iki sonekin apaçık bir biçimde özelleştirmesinin bulunmayışı, sonek ikilemesinin yer alabildiği dil olgusu tarafından dengesiyle karşılanmaktadır.

İki sonekin her ikisi de, "*-den*" takılı halin sonekleri olabilir." Oğuz dın tın [oğuz dın dın için önce gelen "*n*" yumuşak sessiz ile ses uyumsuzluğu nedeniyle ikinci "*d*" 'nin sağırlaşması ile "*-dm -dm*" "-dın tın" olmuş] "Oğuzların evlerinden". Biri, "*-den*" hal takısı, diğeri "*-de*" hal takısı olabilir: "kurıdın" ("*-dm + da*" için) " iç bölgeden, doğudan". Fazladan ilâve edilmiş bu "*-de*" halinin yerine "*-iy-*" (izlemek) fiilinin "*-in*" bağ - fiil (ulaç)'i getirilmiş olabilir; böylelikle bir çeşit devrikleme meydana getirilir ve "*öndiniyin*" (öndeki cepheden, doğudan) veya "*birdiniyin*" (sağ cepheden, güneyden) elde edilir, Nihayet üç eleman aynı sözcükte biraraya gelmiş

olabiliyor ve devriklemeye kadar varan ses uyumu ile "yır-dantayın" (-dan + da + ıyın için) gibi acayip bir yapı biçimine sahip olunuyor. Yönelme "-e" halinin özel bir kullanımı, tarihe ait "-e" halidir. Örnekler pek çoktur. Oysa, tarih kavramı, her zamanki bayağı "-e" halinin ifade ettiği kavramla güçlkle bağdaşır: Gerçek veya mecaz anlamda yer: Oraya doğru gidiliyor, ona erişiliyor. Bu halin, gelecekte ki bir olayın tarihini belirtebildiği elbette sanılıyor; üstelik, bugün adettir (*salıya "önümüzdeki salı", "haftaya bugün" tam anlamıyla: "gelecek hafta bugünkü gün"*). oysa, metinlerimizde, "-e" hali, geçmişteki bir tarihi belirtmektedir. Bize kalırsa, burada psikolojik ilginç bir özellik söz konusudur; fakat bunun hesabını vermek güç. Fiil çekimi hususunda, görünüm kavramının, hemen hemen, zaman kavramına tamamen baskın geldiğini göreceğiz. Öyküde, özellikle halk masallarında, sık sık, şimdiki zaman veya geçmiş zaman (kökbilimsel anlamda ele aldığımızdan bu terimi kullandık) yer alır. Tonyukuk'un ve Bilge'nin öyküleri geçmişte olmuş olmalarına rağmen, zaman söz konusu olunca, acayip bir yer değiştirme hadisesi meydana gelmektedir. Türk zaman anlayışı çizgiseldir; ve de, bir tarih, hatta geçmiş bir tarih, örneğin kağanın yaşı belirtilmek istenirse; zaman çizgisinin üzerinde, varılan noktanın berisinde yerleştirilir Çeviri bazan, bu psikolojik ilerleme hususunda açıklamalarda bulunabilir: "tör yegirmi yaşımka" [ondört yaşına (girerken). "On tünke" (onuncu gecede) veya "Tabgaç eline kılntım" [çin yönetimi (döneminde) doğmuşum]. "-e" halinin bu özel kullanımı, bu halin pek özelleşmişinin olduğundan daha da dikkat çekicidir ve daima bir anlamsal talimat değerine sahiptir. Daha önce sözünü etmiş olduğumuz ilkel sayılama sistemiyle belli bir ölçüde karşılaştırılması gerekmektedir. "on yedi" 'ye "yedi-yirmi" dendiğine göre, düşünce sistemi, bu hususta daha karmaşıktır; fakat, düşünce yöntemi, her iki halde de, bizce benzer görünüyor.

Tamamen orjinal olan bir dilbilgisel oluşum, dikkatimizi çececek; çünkü dillerde, bu, yeterince az görülen bir soyutlama gayretinin göstergesidir. Türkçedeki sıfat, üstelik değişikliğe uğramadığından; kuramsal olarak, isme tahsis edilmiş bir iyelik sonekini sıfata ekleyerek; bir sıfatı güncelleştirmek imkanına, türkçenin sahip olduğu biliniyor. Örneğin, şunlara sahip olunur: "iyi, iyisi; doğru, doğrusu; tuhaf, (işin) tuhafı". Fakat aynı oluşum, somut sıfatın soyut isme geçişine izin verir. Bildiğimiz kadarıyla, olay, incelenmemiş bulunuyor ve olayın yazıtların yazıldığı

dönemde varlığı kanıtlanmış olduğuna göre; hadise yine de pek eskidir. Şimdi vereceğimiz örnek, tam olarak aydınlıktır: Örnek, B.T.48 ile 49'dan alınmıştır, orada şu ifade bulunuyor: "*İlteriş kağan bilgesin alpın için....sünüşdi*". Burada "-si" veya "-i" iyelik ekinden etkilenmiş olan iki sıfat "*alp*" (yiğit) ve "*bilge*" (bilge) ile insanın işi vardır; üstelik olağan dışı bir çekim eki "*n*" bulunmaktadır ki burada bizi ilgilendirmemektedir. İyelik sonekinin eklenmesi, sonuç olarak, soyut isim olan "*bilgesi*" (bilgelik) ile "*alpı*" (cesaret)'in gerçek oluşumunu vermektedir. Şu halde cümle şöyle demek istemektedir: "İlteriş kağan bilgeliği ve cesareti sayesinde.....savaştı".

* * *

Tüm fiil çatılarının hiçbiri, zamanı açıklamayı tam olarak dile getirmemektedir. Türk fiil çekiminde görüntü düşüncesi egemendir ve de bu hususta, yazıtsal belgeler, çürütülmez bir kanıt sağlamaktadır; oysa daha sonraki bir evrim , az ya da çok gerçeği gizleyebilmektedir.

En çok karşılaşacağımızı ummamız gereken çatı (yapısal biçim), olmuş bitmiş eyleminkidir. "*-di*" veya "*-ti*" çekim eki almış olandır; gerçekleşmiş; genellikle, konuşulduğu anda bitmiş eylemleri belirtir; fakat, tıpkı yunan (grek) belirli geçmiş gibi geçmiş bir eylemin şimdiki sonucunu da belirtebilmektedir: "*karı boltım, uluğ boltım*" (ihtiyarım, yaşlıyım). Gelecek zamanla birleşerek oluşmuş bir çatıda geçmişteki gerçekdışılığı belirtir; bu meseleye tekrar döneceğiz.

Bu "*-di*" çekim ekli yapı şeklini, Thomsen, "*otopsi geçmişi*" diye adlandırmaktadır; Türk dilbilgisi uzmanları, "*belirsiz geçmiş*" "*-miş*" 'li çatıyı onun karşısına çıkarırlar; mevcuditeyi bilinen fakat tanığı olunmayan bir eylemden söz edilmek istendiğinde kullanılmaktadır. Belirtisiz geçmiş "*-miş*" 'li çatı yeni türkçe'de, gerçekten de, ortalıkta dolaşan söylentilerden öğrenilmiş olan bir eylemi; hatta insanın kendisinin farkına varmadan bilinçsizce gerçekleştirdiği bir eylemi; veya hatta sonucunun ya da gerçek değerinin sonradan farkedildiği bir eylemi belirtir. Eski Türk dilinde "*-miş*" 'li yapı biçimlerinin hiçbir zamansal değerinin olmadığı, hatta onun bugünkü kuşku uyandıran anlamsal değerinin, o zamanlar, adamakıllı azaltılmış bulunduğu ispatlanabilmektedir; "*er-*" (olmak, var olmak) köküne dayanan dolaylamalı anlatım oluşturmakta kullanılıyordu. Dolaylamalı anlatımın birinci terimi

dolaylamalı ifadenin anlamsal değerini belirtiyordu. Bu çatı aynı şekilde bildirme görevini yapıyordu.

Zaman değeri olmayan ,"-r" veya "-yur" 'lu tamamen geçmişe ait zaman çatıları bulunmaktadır. onlar bir eylemin devam ettiği veya tekrarlandığı anlamına geliyorlar. Geçmişteki geniş zaman ile olmuş bitmiş zamanın birleşmesi olayın geçmişte devam etmekte olduğunu veya tekrar edildiğini belirtmektedir. O, fransızcanın "imparfait" 'si ile eş değerlidir: "*at ba-yur ertimiz*" (atları bağlıyorduk); "-r" 'li gövde, üstelik bir gelecek zaman değerine sahip olabilmektedir.

Göktürklerin kafasını kurcalayıp duran bir eylemin vuku bulduğu tarih kadar, eylemin cereyan ediş tarzı da, öylesine fazla kafalarını kurcalamıştır ki, onlar, bir ulaç (bağ-fiil) ile bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmuş özel dolaylamalı çatılar, kendilerine, yapmışlardır. Dilbilgisi uzmanlarının pek az anlaşılabilen bir adlandırma ile "*ivedi*" dedikleri çatılar (Jean Deny, Grammaire, 823 - 829), Osmanlıcada ve yeni türkçede ikame edilmişlerdir; fakat, orada, onlar, çok daha sınırlı kullanımlıdır. Onların oluşumu aydınlıktır: "-(y) i" 'li veya "-(y) e" 'li ulaç (bağ-fiil) durumuna getirilmiş uygun bir fiil sayesinde, eylem açıklanmış olmaktadır ve de eylemin niteliğini belirten bu çatı, bir yardımcı fiil ile ifade edilmektedir. Bu niteliği belirtmek söz konusu olunca, güçlük başlamaktadır; bu durumların ekserisinde, metne buşvurmak gerekmektedir. O kadar orijinal olan bu ifade biçiminin yorumlanmış birkaç örneğini vermek bize ilginç göründü:

- yelü kör!** "yel-" (dört nala gitmek) ve "kör-" (görmek)'den= Dört nala gitmeye bakın! (Vakit kaybetmeden, bütün gücünüzle dört nala gidin!);
- yatu kal-** "yat-" (yatmış olmak) ve "kal-" (kalmak)'dan = uyuyup kalmak, uzun süreli bir tatil (istirahat) yapmak;
- basa ber-** "bas-" (basmak, baskı yapmak) ve "ber-" (vermek) = (Tengri'den bahsederken) kuvvetle soluk almak (veya güçlkle soluk almak);
- uça bar-** "uç?" (uçmak) ve "bar-" (hareket etmek)'den = uçup gitmek, ölmek (belki de âni ölüm söz konusu);
- alı olur-** "al-" (almak) ve "olur-" (oturmak) = almak, toplamak (özenle);
- eşidü ber-** "eşid-" (işitmek) ve "ber-" (vermek)'den = bir kulak vermek;

- igidü olur-** "igid-" (bakmak, göz kulak olmak, dikkat etmek) ve "olur-"
 (oturmak'dan = sürekli (devamlı olarak dikkat etmek, uyanık durmak);
süleyü ber- "süle-" (sefer yapmak) ve "ber-" (vermek)'den = âni bir saldırı yapmak;
tuta ber- "tut-" (tutmak) ve "ber-" (iyice tutmak);
eti ber- "et-" (düzenlemek) = iyice düzenlemek.

Yardımcı fiil olarak "yori-" (yürümek) ile benzer bir dolaylamadan yola çıkarak devam etmekte olan veya güncelliği söz konusu olan "-yor" 'lu temanın oluşmuş olduğu biliniyor; bunun kullanımı büyük bir yayılmaya erişmiştir. Yazıtsal belgelerde, bunun örneğine sahip değiliz; ona daha geç devre ait bir oluşum atfetmek gerekir.

"-(y) i" 'li bir ulaç (bağ-fiil), sadece bu dolaylamalı anlatımın oluşumunda kullanılmamaktadır. Aynı şekilde, o, esas temel cümleye nazaran ikinci dereceden yan bir eylemi belirtmeye de yarar. Aynı şekilde "-(i) p" veya "-(i) pen" (K.T.), veya "-yin" 'li başka ulaçlar (bağ-fiiller) da, aynı gelişmeyi gösterirler. Bu sonuncu, "te-" (söylemek, demek kökü ile şimdi özellikle bir yan cümle taslağı oluşturacaktır. Zarf niteliğinde oldukları söylenen bu fiil çatılarının dikkate değer kullanımı, türkçede gerçek zarfın bulunmadığını açıklamaktadır. Bununla birlikte, zarf olarak kullanılmış olan bazı sıfatlara ait örnekler bulunmaktadır. İlginç bir durum, "Ondan azıcık lâzım" demek için, olumsuz fiil çatısı önünde kullanılmış olan "kiçig" (küçük) sıfatlarının durumudur.

Bu ulacın (bağ-fiilin) zaman değeri olmadığından, zaman ilişkisi, daima zımnîdir. Bununla beraber, "-(i) p" 'li ulaç (bağ-fiil), bir öncelik belirtmek için tercihen kullanılmış olacağına benziyor.

Aynı şekilde "-miş", "-igme", "-dük" 'lü sıfat çatıları, hiçbir zamansal değere sahip delillerdir. Bu sonuncu çatı biçiminde, olay, olmuş bitmiş bir eylem olarak telâkki edildiğinden; eylem ille de kesin değildir.

* * *

Bu sıfat çatılarıyla ilgili olarak, onların aynı zamanda "edilgen" ve "etken" çatıları ilgilendirdikleri belirtilecek; başka tabirle, edilgen anlam değiştiricisiyle

değişikliğe uğramış bir taban beklerken, hatta öznenin maruz kaldığı bir eylem söz konusu olsa bile, onların direkt (doğrudan) saf durumda bulunan (basit) fiil tabanı üzerinde meydana gelmiş oldukları saptanacaktır. İki örnek bu mekanizmayı gösterecek:

Karın kapattığı, buz tutmuş bir yoldan söz ederken, etken fiil "tu-" (kapamak,tıkamak) temeli üstüne doğrudan doğruya kurulmuş olan "tumuş" kullanılır; başka durumlarda, "tumuş", "kapatmış olduğundan", "kapatarak" anlamlarına gelecektir.

Diğer örnek, "-dük" 'ü ilgilendirmektedir. Şimdi vereceğimiz aşağıdaki cümlede, henüz yenik düşmüş Oğuzlar söz konusudur; şöyle denmektedir: "yanduk yolta yeme ölti": "püskürtülmüş oldukları yolun üstünde ölmüşler".

Demek ki, edilgen kavram, daima apaçık bir şekilde algılanmış değildir. O, her ne olursa olsun, dönüşlü eylem kavramından pek ayrılmamaktadır. Şayet, gerçekten de, Osmanlıcada edilgen çatı (kalıp) olarak özelleşmiş bulunan "-1-" 'li çatının, yazıtlarda dönüşlü eylemin açıklanması tahsis edilmiş olduğu ortaya çıkarsa; buna karşılık, Osmanlıcada, dönüşlü çatı işareti olan "-n-" 'li çatı, ayırım gözetmeden, edilgen veya dönüşlü ifadelerle ait temeller oluşturmakta kullanılıyormuş gibi görünür (daha önceden kökte yer alan edilgen ifade oluşturmaya yarayan "1" ile nihayetlenen kökler ve sesli harflerle nihayetlenen köklerle oluşturulmuş olanlar hariç).

"sakin-" kendi değerinde olmak, yansıtmak < "sak-" (hesap etmek), aynı anlama gelen "sa-" 'nın yoğunlaştırılmış şekli;

"tutun-" (tutunmak) < "tut-" (tutmak);

"yükün-" (yerlere kapanmak, dize gelmek <"yük-" (?) (toparlamak);

"kon-" (konmak, yerleşmek) < "ko-" (yerleştirmek, koymak);

"alkın" (ortadan kalkmış olmak) < "alk-" (ortadan kaldırmak);

"basın-" (yenilmiş olmak) < "bas-" (basamak, sıkmak);

"boğızlan-" < "boğızla-" (boğazlamak);

"kanlan-" (bir kağanla donatılmış olmak veya bir kağan edinmek) (doğruluğu kanıtlanmamış basit şekil: bir kağan edinmek);

"kılın-" (yaratılmış olmak) veya belki de "yaratılmak" (Tengri'den bahsederken < "kıl-" (yapmak, yaratmak), v.s....

Katkısal veya işteş birleşme, hiçbir işaret gerektirmemektedir.

Oldurgan çatı, iki kat bir değere sahiptir: "herhangi bir şeyi yaptırmak" ve "bir şeyin yapılmasına izin vermek", böyle çift bir değer taşımaktadır. Olay, Türk diline özgü değildir (bkz. almanca: "lassen").

Dilek-istek ve yoksunluk bildiren diye adlandırdığımız temalar, daha orijinaldir.

Birincisi (dilek-istek teması), metinlerimizde ancak dolaylı olarak kanıtlanmıştır. Metinlerimizde şu isimlere rastlanmaktadır: "olursuk" (oturma arzusu ve "udısık" (uyuma arzusu, istediği). Buradan, arzu etmek fikrini telkin etmek için kullanılan "-se-" 'lı türetmenin eskiye ait olduğunu göstermeden yana bir delil çıkarılabilir. Arzu etmek fikri, türkçede "susamak" şeklinde varlığını sürdürmektedir; "su" 'dan türetilmiştir. Eskiden sonek, fiil tabanına olduğu kadar isim tabanına da pekâlâ ilâve edilmiş bulunuyordu: "öpse-" (kucaklamak, öpmek arzusu olmak), "öp-" (kucaklamak, öpmek) 'den gelmektedir. Böyle olmakla beraber, bu fiiller, daha çok "-sak," "-sek" 'li türemiş sözcükler vermişlerdir. (Meselenin tümü hakkında bkz: Jean Deny, s. 744 ve 1116 ve sqq.).

Fakat "-sık" veya "-suk" 'lu çatı yakından akraba olmalı.

Yoksunluk bildiren fiil, "-sire-" 'li fiildir, orada "z" sesinin "r" sesine dönüşmesi şeklinde bir olayile tema, "-siz" ÷ "e" 'den oluşmuştur. Bu şekilde oluşmuş olan fiiller, "...den yoksun olmak" anlamı taşırlar: "elsire-" (İmparatorluktan yoksun olmak), "kağan- sıra-" (kağandan yoksun olmak).

Şartlı ifade teması, birleşik cümleden söz ederken incelenmiş olacak.

Ancak kısa bir toplu bakışta bulunduğumuz basit veya dolaylamalı fiil çatılarına ait bu zenginlik, türkçenin zarflar oluşturmak ihtiyacını duymamış olduğu konusunda açıklamalarda bulunur. Ancak ve bilhassa yabancı dillere ait sözdizimlerinin etkisiyle bu çatılar silince, Türk dili, kâh başka bir dilden alıp kendine mal etmek suretiyle (fransızcadan: otomotikman, bugünkü dilde çok kullanılmaktadır), kâh intibak ettirmek suretiyle, kâh da, örneğin sıfatın tekrar edilmesiyle elde edilmiş olan orijinal gerçek zarf çatılarına sahip olacaktır.

Bağlacın olmayışını açıklamak söz konusu olunca, durum tamamen farklıdır. Gerçekten de "anta" (o zaman, bundan sonra", yada "anta kisre" (daha sonra) gibi ifadeleri böyle düşünmek pek mümkün olmayacaktır. Tüm olgular, aynı plana göre, kısa kısa bağlaç kullanılmadan yanyana gelmiş sıra cümlelerden açıklanmış bulunurlar. Fikirler arasındaki mantıksal bağ, genellikle zımnîdir. Hattâ bazan bunu yakalamak güçtür ve yorum bundan zarar görür.

Üslup dağınık değildir. Olayların açıklanması, öznel; bazan, görünüşte basit gibi görünen fakat yazara göre tutkusal bir karaktere bürünen bir ayrıntıdan bahsedilmesiyle kesintiye uğramış olur. K.T. 'de Ming-şa savaşının öyküsü, bu tarz hikâye anlatmanın tipik bir örneğini sunar.

"O (Kül-tegin) yirmibir yaşındayken, biz Senün Çaça'ya karşı savaştık. Her şeyden önce (iğdiş ata binerken), Tadık ile Çok kül rengi at öldü (o saldırdı; bu sırada bu iğdiş at öldü): zırhına, sağrısını kaplayan örtüye, yüzden fazla ok saplamışlardı; oklardan biri, pirinçten baş zırhı bulunan başına isabet etmişti. Bey Türük, herşeyi biliyorsunuz, (Kül-tegin) nasıl saldırdı. O zaman biz bu orduyu yok ettik" (Çev.B.).

Olaylara ait daha geniş bir görüşe yer veren, yine de daha objektif (nesnel) bir rapor olan B.T. 'de bir üslup ve bir mantığa ait pek karakteristik şu metin parçasını zaptedeceğiz:

"Kağandan (bana) bir mesaj geldi. O, şöyle diyordu: "Yerinizde kalınız". O, şöyle diyordu: "At gezintisi yapma, titizlikle gözetleme kuleleri dik, savaşa kalkışma "O, Apa Tarkan'a gizli bir mesaj yollamış: "Bilge Tonyukuk kötü (biridir), bencildir, kendine mahsus saçma sapan düşünceleri vardır. O, şimdi şöyle der: orduyu ileri sürelim"; "onu dinlemeyiniz". Bu sözleri işittiğimden, orduyu ileri sürdüm".

Böylesi şartlarda, ancak o devirde Türklerin dolaylı ifade tarzını bilmiş olduklarını tahmin etmek mümkün olacaktır. Üçüncü kişilerin konuşmaları, daima dolaysız olarak, doğrudan doğruya aktarılmış bulunur. Genellikle, "te-" (söylemek) fiilinin ulaç (bağ-fiili) 'ı olan "teyin" ile bitirilen bir konuşmanın söz konusu olduğu belirtilmektedir. Türkçede noktalama işaretlerinin bulunmamasının pekiştirdiği üslupta berraklık kaygısı, B.T. 'ye ait yukarıdaki örnekteki gibi yeterince tuhaf karşılaşmalara yol açar. Metin, kağan'ın birinci cümlesi olarak şu cümleyi aktarır:

"olurun teyin temiş: (kelimesi kelimesine:) "Konuşurken, şöyle demiş: yerinizde kalınız" "Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkün.

Buna benzer bir yolla ("-p" 'li ulaç ile), fikir, düşünce, görüş bildiren bir fiilden sonra bazan, fransızcadaki yan cümle yansıtılır:

"Eki şad ulayu iniyigünim oğlanım beylerim bodunım közi kaşı yablak boltacı tep sakıntım": İki şad'ın hatta kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, ulusumun gözlerinin ve kirpiklerinin mahvedilmiş olacağını düşündüm".

Aynı şekilde, daha ziyade bir heyecan ifade eden fillerle yan cümle kurulur: "yorıyur teyin kü eşidip" : onların yürürken çıkardıkları gürültüyü duyduğumdan...".

Bu şekilde cümle kurma, aşağıdaki örneklerin açıklayacağı bir düşünce mekanizmasıyla, gerçek yan cümlelere ait başlangıcı teşkil etmeğe yaramış olduğundan ilginçtir:

"Üze türük tenrisi: türük bodun yok bolmazun teyin, bodun bolçun teyin, kanım Elteriş kağanığ, ögüm El bilge katunığ, tenri, töpesite tutıp, yögerü kötürmiş erinç. " : "Türklerin yukarıdaki (Gökteki) Tanrısı, "Türk ulusu yok olmasın" diyerek, "Türk ulusu var olsun" diyerek (= Türk ulusunun yok olmaması, için, varolması için), babam kağan İleriş'i ve annem katun El bilge'yi başlarının tepesinden (tepelерinden) tutup, onları yukarılara (göğe) kaldırdı" (B. yorumuna göre). Mantıksal rapor, burada, bir gaye, bir hedef raporu olmaktadır. Aşağıdaki örnekte, aynı yolla açıklanmış bir nedensellik, bir sebebiyet raporu bulacağız:

"Yadağ yabız boltı tep alğalı kelti": (kelimesi kelimesine:) "onlar yaya ve biçare" diyerek, bizi yakalamaya geldiler = biz yaya ve çaresizlik içinde olduğumuzdan, bizi yakalamaya geldiler".

Gerçekte, bütün bu durumlarda (bu durumların hepsinde), öznenin bilgisi dışında kalan bir gaye ve bir sebep bilinci taşıyan bir ifade yoktur. Her şey, öznel bir biçimde ifade edilmiştir.

Kesinlikle aynı anlamı veren bir cümle kurma tekniğiyle eylemi anlatma bir parça farklılık arz etmektedir; fakat bizim dilbilgisi için ayırdığımız bu bölümümüze

daha kolaylıkla katılacaktır: amaç gösteren, sebep gösteren yan cümleler. Bu tür yan cümle yapısı, "-dük" 'lü eylem bildiren isim ile daha sonra yer alan "üçin" (üçün) = "çünkü.." 'den oluşan cümle yapısıdır.

"Tenri yarlıkkaduk üçin "(Tengri bunu emrettiği için) (sebeb, neden bildiren yan cümle).

Pek çok sayıda örnek gösterilebilecektir; fakat "teyin" 'li cümle kurma tekniğine aykırı olarak daima sebep söz konusudur, asla gaye, amaç söz konusu değildir. Olgu bayağı isimlerle dikkat çekici olduğu oranda, "Üçin", gaye kadar sebep elbette belirtmektedir. Özelleştirme başlangıcı söz konusu mu? Biz bunun olacağını düşünmüyoruz; çünkü, günümüzde kullanılan "için", gaye kadar sebep için elbette kullanılmaktadır. Sadece örneklerimiz yok (elimizde örnekler bulunmuyor). Hemen şu kesin: Türkler ikisi arasında bir ayrım yapmıyorlardı ; Hiç olmazsa ifade bakımından; fransızcadaki aynı ifade yollarıyla mukayese için fr. örnek verelim: "pour sa grande bravoure et pour sa haute taille" (sebeb); " la lutte pour la vie" (gaye, amaç). (Birinci cümledeki "pour", "... yüzünden, sebebiyle" anlamına gelmektedir, ikinci örnekdeki "pour"... , "... için" anlamına gelmektedir, gaye ifade etmek için kullanılmaktadır.

Hatta, "üçin" ile yan cümle oluşturma tekniğinin, "teyin" ile yan cümle oluşturma tekniğinden daha objektif bir biçimde eylemleri sunduğunu da kaydedelim. Sebep ve gaye arasında ortaya çıkan aynı anlamsal kararsızlıklarıyla birlikte, her iki cümle tekniği de günümüzde fevkalâde revaçtadır. Gaye mi yoksa sebep mi belirttiğini sadece metin gösterir.

* * *

Türkçenin eski devirde sahip olmuş olduğu yegâne gerçek yan cümleyle nihayet geliyoruz. Konumuz şart cümlesinin açıklanmasıdır. En eski metinlerden beri, türkçenin bir şart kipine sahip olmuş olması dikkate değerdir. Bu kip, "ser / -sar" sonekinin fiil köküne getirilmesiyle elde edilmiştir. Bu da, olayların daima kendi görünüşleri bakımından düşünülmesinin bir neticesidir. Fakat daha da iyisi: türkçe, eylemin gerçekleşme olasılığı ile gerçek dışı (hayal) olanını titizlikle ayırdetmiştir. O kadar dâhiyane olan bu sistemi ayrıntılarına varıncaya kadar açıklamak zorunda

kaldığımızdan dolayı, bizi hoş görün. Katıksız, basit şart, faraziye, (asla şahıs takısı almayan) "-ser" şart soneki ile ifade edilir, yan cümlede; esas cümlede, "-er" (eylem olumsuzsa "-mez") geniş zamanıyla açıklanır faraziye:

"Türük bodun açsar tosık ömüzsün bir todsar açsık ömüzsün" : "Türk ulusu! eğer açsan doymayı düşünmezsin; şayet bir kez doyersan, açlığı düşünmezsin". Açıklanan fikrin genel ve daîmi karakteri, burada, şartın geniş zamanıyla belirtilmiştir.

Haber kipinin rivayeti, "-miş" 'li bir çatıya, esas cümlede sahip olabilir (Birleşik şart-faraziye cümlesinde); bu da, fikre genel bir karakter sağlar; şu halde geniş zaman söz konusudur:

"Yençge yoğın bolsar üzgülük alp ermiş": "İnce kalın olsa, kırma zor olurmuş". Aynı şekilde, bu tür cümlede, "-deçi" son ekli gelecek zamana sahip olunabilmektedir; fakat yöntemin genel karakteri, aynı şekilde, "-miş" soneki ile belirtilmektedir ve birleşik bir çatıya sahip olunmaktadır: "erteçi ermiş". Örneğin: "kaganlığ bodunka bön-tegi bar erser , ne bunı bar erteçi ermiş" : Şayet bir ulus, bir yeteneksiz kağanla donanmışsa; vay onun başına geleceklere! (bir ulusun başında yeteneksiz bir kağan bulunursa, o ulusun başına gelecek akıbetleri bir düşünün!).

Eylemin gerçekleşme olasılığı, şartın yan cümlesinde "-ser" soneki ile; temel cümlede ise "-deçi" veya "-teçi" soneki ile ifade edilmektedir:

"Sülemeser kaçan enirser ol ölürteçi": "Bir sefer yapılmazsa, elbette muhtemelen, onlar bizi kuşatıp, öldürecekler.

"Bu yolın yorisar yaramaçı "şayet bu yoldan gidilirse, hiçbir yararı olmayacak."

Basit dilek şart, bir isim cümlesi olabilir:

"ol yolın yorisar unç" : "Bu yoldan bir gidilse " (Eylemin-dileğin gerçekleşmesi mümkündür).

Geçmişteki olasılık, yan cümlede şart çatısıyla ("-ser / -sar" soneki ile), esas cümlede, "ermiş" 'in ardından geldiği geniş zamanla belirtilmektedir.

"bir kişi yanılırsa... kıdmaz ermiş" : "bir kimse hata etse, onu cezalandırmıyorlardı.

Gerçekdışı ifadede, yan ve esas cümleyi ayrı ayrı düşünmek uygun olur. Temel cümle, Fransızcanın şart kipini acayip biçimde hatırlatan, bir birleşik çatıya sahiptir, fiil çatısı olarak. Bilindiği gibi Fransızcanın şart kipi, imparfait takısı almış futur gövdesinden oluşmaktadır. Türkçe ise, "-di" 'li geçmişin ardından geldiği "-daçı" 'li gelecek zamana sahiptir: "erteçi erti". Yan cümlede, kâh basit şartlı bir çatıya, kâh birleşik geçmiş zaman şart çatısına rastlanmaktadır: "erti erser". B.T. 'den alınan aşağıdaki cümle, bu farklı kuruluşlara ait bir örnek sunmaktadır:

" Elteriş kağan kazğanmaşar yok erteçi erser , ben özüm bilge Tonyukuk kazğanmaşar ben yok erteçi arser , kapğan kağan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme yok erteçi erti" : Şayet İlteriş kağan yenmiş (mağlûp etmiş) olmasaydı, şayet o olmamış olsaydı, şayet bizzat ben bilge Tonyukuk yenmiş olmasaydım, şayet ben olmamış olsaydım; Kapgan kağanın ve haşmetli Türk ulusunun ülkesinde, ne ulus, ne oymak, ne bir insan olurdu" (olacaktı = hiç kimse bulunmayacatı)".

Türk dilinin genel yapısını sunarken, bunu bir taraftan, kesinlikle şart-faraziye olmuş olan sadece bir tek gerçek yan cümle ifadesine sahip olması, diğer yandan, basit varsayım olabirliğe ve gerçek dışı (hayal) oluşa ait anlamsal ayrıntılar kadar anlaşılması güç anlaması ayrıntıları ifade etmeği başarmış olması, bize dikkat değer görünmektedir. Tefekkürde faraziyenin pek önemli bir rol oynadığını insanın düşünmesi gerekir mi? Bu ulusların güttüğü serüvenli yaşamın, bu dil olgusuna yabancı olması mümkün değildi.

* * *

Fiil çekimi konusunda son bir açıklama, şahsın ifadesi hususunda olacak. Önce, kesin bir kural koymak gerekmektedir: Yazıtların Türkçesi, fiil şahıs takılarına sahip değildir.

Şahıslarla ilgi tam serinin elde edildiği tek gövde (fiil gövdesi), geçmiş zamana aittir, fakat bu takılar iyelik takılarıdır ve her şey, sanki pek büyük bir olasılıkla kökte bulunan bir isim eylemi gerçekleştirmiş gibi cereyan etmektedir. Şu halde, aşağıdaki şu takılara sahip olunur: "-ın, -n veya -g, (üçüncü tekil şahıs için takı yok), -miz, -niz veya -giz, (üçüncü çoğul şahıs için de takı yok)". Üçüncü şahıs için isimlerde çoğulluk belirtilmemiştir.

Diğer zamanların ifadesinde, şahıs, fiil kalıbından önce gelen şahıs zamiriyle ifade edilmektedir. Bununlar birlikte, Türk fiil çekiminin, bir takım durumlarda zamirin sonra gelmiş olduğu (kaltaçbiz ; korkurbiz ömezsen) göz önünde tutularak nasıl meydana gelmiş olduğu görülür. Yazı, bu zamirin, yazıtların ait olduğu devirden beri esas vermeyen (sesten yoksun) sözcüktür. Sesbilimsel kanunların (kuralların), günümüzde kullanılan takıları vermek için ancak rolleri bulunmaktadır.

Emir kipi özel bir durum oluşturmaktadır. O, özel takılara sahiptir. Seri tamamdır; yeterince kullanılan bir ifade aracı olarak bu normaldir. İkinci şahıs, fiilin katkısız arı köküdür. İkinci çoğul şahısta, basit veya "-n" 'li çatıya sahip olunmaktadır. Bir buyruk güçlendiricisi (vurgulayıcı) olarak görünen "-gil" 'li çatı, aynı şekilde kanıtlanmış bulunmaktadır.

Tekil birinci şahısta, "-(a) yın/ -(e) yin" 'li çatıya; birinci çoğul şahısta "-(e) lım -(a) lım" 'li bir çatıya sahip olunmaktadır. Üçüncü tekil şahısta ve üçüncü çoğul şahısta, çatı, "-zun (bir kez"-çun" şeklinde değişik şekline rastlanmıştır.) soneklidir.

"-(a) yın" sonekli çatı, Osmanlıcaya ait bir dilek-istek kipi çatısı olan, yazıtlarda bulunmayan "-(y) ayım" sonekli çatıdan dikkatle ayrı değerlendirilmiş olması gerekmektedir.

Dilek kipinin olmamış olması, zamanında, bağımlı yan cümlelerin olmayışı artık söz konusu değil (günümüzde bunlar mevcut). Bununla birlikte, "-(a)yın" sonekli çatının bir soru sözcüğü ile birlikte kullanıldığı zaman, düşünüp taşınıp karar vermeye ilgili küçük bir anlamsal ayrıntı taşımasının mümkün olduğu kesin: "ne ayayın?" : "(sana) ne diyebilirim, (sana) ne öğütleyebilirim?"; "kağan mu kışayın?"; "(onu) kağan yapmak zorunda mıyım, (onu) kağan yapacak mıyım?" Bu anlamda, almancadaki sözcük sıralaması, fransızcanın emir kipinden daha mükemmel bir

biçimde dilbilimsel bu olguyu açıklamaktadır; almanca'nın sözcük katalogu, bu kalıba "Vokativische Verb-Formen" sütununda yer verir.

* * *

Bütün dil kuramcıları, Türk dilinin cümlesinin isimsel karakterini, genellikle de altay konuşma biçimlerinden (Ural-altay dillerinden Altay koluna ait olduğunu) olduğunu kaydetmektedirler. Bu bakımdan, yazıtlar, fiilsiz cümlelerin üstünlüğünü ne yalanlarlar, ne de doğrularlar. Öykülere ait olan bu belgelerin genel karakteri, isim cümlesinin kullanılmasına oldukça ters düşmektedir. Oysa, onunla karşılaşma, sadece konuşma kısımlarından veya karşılıklı konuşma kısımlarında olmaktadır. Başka yerde, cümle, geleneksel düzeni içinde, ancak manidar durumlar hariç, tüm elemanlarıyla ortaya çıkar. Manidar durumlardan bir daha söz edeceğiz: özne grubu-bir veya birden çok tümleş grubu-fiil grubu. Fiile ait olduğu söylenen büyük bir miktardaki çatı, gerçekte fiil çatıları değil miydi? bunu bilmek, bambaşka bir mesele olmaktadır. Bu durum, geçmiş zaman için söz konusu olmalı; önceden görmüştük, geçmiş zaman, iyelik takıları, demek ki isme ait takılar almaktadır. Zamirin sonra geldiği çatılarda, zamirin özne olduğu da savunulabilir; oysa, sözde (görünüşte) fiil çatısı, gerçekte yüklem rolü oynayan, sadece bir isim çatısıdır. Başka deyişle, "neke tezer biz" (: niçin kaçacağız biz?) gibi bir cümle, esasen, bir soru sözcüğü, bir sıfat çatısı ("tezer" = gelecek zamanda kaçan) ve bir zamirden özne içerecektir. Bu tahlil, özneyi yükleme bağlayan fiili (imek "être") fiili olmayan bir isim cümlesinin varlığını gösterir. "Kemke elig kazğanur men" (: kim için bir imparatorluk kazanacağım ben?) gibi daha karmaşık cümleler için de, aynı şekilde, fikir yürütülebilecektir.

Aklı mekanizma, bizim şimdi ayrıntılarıyla açıkladığımız mekanizma pekâlâ olabilecektir. Özne önce geldiği zaman, olay, daha da açık bir biçimde meydana çıkmaktadır. Öznenin önce gelmiş olması, çoğunluk teşkil etmektedir. Bu çalışma çevresinde, dilbilimcilerin dikkatini üzerin çekeceğimiz bu teoriyi daha uzun uzadıya ayrıntılı biçimde pek açıklayamıyoruz. Gerçek anlamıyla isim cümlesine ait birkaç durumu, yani, sadece bir özne ve "imek" yaardımca fiilsiz bir eylem içeren durumları zikretmekte yetineceğiz:

"elim amt kanı? : (Sözcüğü sözcüğüne:) "benim İmparatorluğum şimdi nerede";

"kağanın kanı? : "Kağanım nerede?" ;

"arığ ubatı yeg" : "yorgunluğun azalmasına izin vermek daha iyi" ;

"kelmiş alp" : "geliş güç" ;

"Tonyukuk anığ ol, öz ol" : (kelimesi kelimesine:) "Tonyukuk kötü (o), bencil (o)" (= Tonyukuk kötüdür, bencildir).

Bu sonuncu örnekte, şimdi zikrettiğimiz yapı biçimi : "tezer biz" ile tam bir benzerlik arzeden bir yapı biçimi gözlemlenecektir; yeter ki "tezer" 'in, tıpkı "anığ" ile "öz" gibi bir sıfat şekli olduğu kabul edilmek istensin.

Böyle olmakla birlikte, beklenilebilecek olanın tersine, özlemi yükleme bağlayan yardımcı fiil, es geçilmiş olmaktan daha çok, genellikle pekâlâ belirtilmiştir. Görmüş olduğumuz gibi, bu, "er-" (olmak) (= imek) fiilinin zamanla ilgisi olmayan şekli "ermiş" 'tir. Kağanın yiğitliği ile danışmanın bilgeliği birleştirilmiş olduğunu, Türk gücünün, düşmanlar açısından ne kadar korkunç olduğunu belirten ve sık sık ortaya çıkan bir cümle kalıbı ile bunun örneği verilmiştir:

"Kağanı alp ermiş, ayğucusı bilge ermiş" : "Onun kağanı yiğittir, onun danışmanı bilgedir".

Muhakkak, üslup peşinde koşulması yüzünden bazan, simetrik olmayan bir yapıyla karşılaşılır:

"Yuyka erikli toplagağı uçuz ermiş yençe eriklig üzgeli uçuz," Bir şey ince olduğu sürece onu toplamak kolay olur, ince olan şeyi kırmak (parçalamak) kolay (dır)".

Bu müşahedelerden ne gibi bir sonuca varılmaktadır? Genel kural olarak, özneyi yükleme bağlayacak yardımcı fiili olmayan isim cümlesi, konuşma dilinin normal cümlesidir; yardımcı fiilin belirtilmesi, üst tabaka diline aittir. Duygu ve düşüncelerin ifade edilmesine ait bu iki tarz arasındaki ayrımın, o devirden beri böyle belirtilmiş olması anıtların edebî eserler olduklarına dair bizim görüşümüzü güçlendirmektedir. İsim cümlelerinin en büyük miktarda nisbeten B.T. 'de bulunması, aynı şekilde yazıtın üslubunun daha alt düzeyde olduğunu, K.T. anıtlarının üslubundan daha popüler olduğunu doğrulamaktadır.

B. HAYALLERİN İNCELENMESİ

Bir zihniyet hakkında istiarelerin incelenmesinden daha çok aydınlatıcı bilgi veren hiçbir şey yoktur; bir ulus, onlarla düşüncesini açıklar, belirtir; veya sadece, özelleşmiş bir sözcüğü olmadığı zaman, istiarelerle düşüncesini ifade eder. En gelişmiş dillerin tarihi, bize, en soyut kavramların, dilde, en alışılmış, en basit (bayağı) sözcüklerden türetim yapılarak temsil edilmiş (betimlenmiş) olduklarını gösterir. Lâtincenin felsefe sözcük ve terimleri (sözcük dağarcığı), yunancanın bir kopyası olmasa da, dilin ilk elemanlarından intişar etmiştir, ve de, tarihsel tüm bilginin dışında, Latium'un uygarlığının, aslında, başlangıçta, tarımsal ve kırsal olduğunu, filolojik araştırma açıklamaktadır. Türkçe, böyle bir şey görmemiştir; fakat, çoğu zaman onun dilin yapısı bakımından olsun söz dağarcığının fakirliği bakımından olsun, yaptıklarını (gördüğümüze) bildiğimize göre, bundan dolayı kinamak çocukca bir davranış olur.

Sanki her dil başlangıçta fakir olmamıştı! Konumuzun dışına çıkmak pahasına bu hususta bazı açıklamalar yapmak isteyeceğiz.. Strasbourg antından (yemininden) bir asırdan daha fazla zaman öncesine ait olan gerçek metinlere sahip olma şansımızın olduğunu bu metinlerde, bol bir miktarda fiil biçimi (çatısı) saptamış (müşahede etmiş) olduğumuz belirtelim. Büyük miktardaki bu fiil biçimi, çağdaş türkçeye eşsiz bir zenginliğe sahip bir fiil çekimi sağlamış olduğuna göre, kendi kendimize, söz dağarcığının niçin aynı evrimi izlemediğini sorabiliriz. Sebepler, sosyal, siyasal ve dinsel düzenden kaynaklanmaktadır.

Toplumsal yönden, Asya'nın içine ve Avrupa'nın bir bölümüne yayılmış bulunan türkçe konuşan ulusların ekseriyeti, günümüze kadar, kırsal ve tarımsal yaşam düzeyinde kalmışlardır; bu yaşamda maddî sıkıntıların manevi spekülasyonlardan daha büyük sınırsız olarak bir etkisi olur. Bu her tür zihinsel yaşamın olmadığı anlamına gelmez, Şiir dalında, "aşık" 'lar, göçebe ozanlar, -bizim lanetli şairler dediğimiz, ilhamları umutsuzluğa düşürecek kadar kötümser olan şairler-, deşilmemiş, her halde deşilmeyi, betimlenmeyi bekleyen tam bir simgebilim. Onun yorumu, açıklaması, heyecanverici olacaktır; fakat, etkisinin devirlere ve yerlere göre değişiklik arzettiği birçok değişik kaynaktan elde edilen katkı paylarının

oluşturduğu bir tortulaşmanın orada müşahede edileceği olgu ile son derece hoş hale getirilmiş olacaktır.

Daima sosyal alanda, arap-persan (İran) elemanlar olmadan, kelimenin tam anlamıyla türkçenin Selçuklular döneminden beri sırf kırsal kesimin (köylünün kasabalının) dili olduğu ve köylülerin, Moliere'in köylülerinin dilinin Versailles saray diline olan uzaklığından daha fazla sınırsızca uzaklık onunla Konya, Saray dili arasında bulunduğu apaçıktır.

Siyaset açısından, söz dağarcığında her orijinal üretimi engelleyen İmparatorluk zihniyetinin bizzat kendisidir. Tıpkı Cengiz Han İmparatorluğu gibi, tıpkı Charles-Quint'in İmparatorluğu gibi, Sultanların İmparatorluğu evrensel olmak (bütün dünyaya hakim olmak) istiyordu. Bize öyle görünüyor ki, İmparatorluk nüfusunun çoğunluğunun kolayca öğrenebileceği, bir Türk dili yapısı üzerine arapça ile farsçadan oluşan bir sözcük dağarcığı yapıştıran bir dilin ortaya çıkmasını görmek hükümdarın hoşuna gitmemiş olmayabilir. En azından belli bir nitelikte bir yönetim dili temin etmek gerekliydi.

Bizzat kendi sözcük dağarcığının gelişmesine gelince, Türk dilinin erişmiş olduğu bu tür köhneleşme alâmeti olan unsur, İslâmiyetin kabulüne maledilmiş olmalı. Ankara Fransız Kültür Merkezinde yapılan bir konferansta bu fikri açıklamış olduğumuzdan dolayı bazı sitelere maruz kaldık. Bununla birlikte, bağınazlık ve tarafgirlik yapmadan harkikatın ortaya çıkmasına izin verilirse hiçbir şey, bundan daha basit ve daha aydınlık değildir. Cicéron, lâtincenin felsefe sözcük ve terimlerini-değeri büyük olan felsefe sözcüğünü-Platon'u ve eski yunan hatiplerini yorumlamak veya uyarlamak için meydana getirmiştir. Amyot ve Montaigne, başka türlü yapmamışlardır. Türklerin budizm ile, mani'cilikle, hirstiyanlıkla ilgili metinleri yorumlamaları gerekince, kendi dillerine ait kalıntılardan, az çok başarıyla, bir felsefe sözcüğü elde etmek zorunda kalmışlardır. Oysa, bazı bilim adamlarına göre Kur'an'ın yorumlanması, dine aykırı bir işti. Kutsal Kitap, ana dile arapçadan yapılan tercümesinde nasılsa öyle kabul edildi. Bizzat bu bakımdan, Kutsal Kitap, türkçeye, ihtiyacı olan bütün soyut sözcük ve terimleri sağlamak zorundaydı. Sanıldığı gibi, bu, tembellikle ilgili bir çözüm yolu olmamıştır; fakat manevî bir vecibe olmuştur. Bu

açıdan ve sadece objektif bir açıdan, bizim teorimizin kim olursa olsun hiçbir kimse için kırıcı yanı ve aptalca yanı yoktur.

* * *

Ne olursa olsun, yazıtların türkçesi, soyut sözcük ve terimlere sahip değildi. Fikirlerini ve duygularını teşbihlerle ifade etmek zorundaydı. Kuşkusuz, bu mefhumların kolay anlaşılır olduklarının ve duyguların her çeşit karmaşıklıktan uzak olduklarının saklanmaması gerekir. Teşbihler, ya da söylememize izin verilirse, semboller, pek büyük sadelikte olan bir niteliğe sahiptirler. Hepsisi de maddî ortamdan veya temel iktisadi unsurlardan (av, sürü gibi) veya hatta askerî lisandan alınmış olacaktırlar. Nihayet, sembolün daima ilk aşama olduğunu ve yorumlamanın bu hususta hiçbir güçlük arzemediğini söyleyelim. Bunun ötesine gitmek, insanı yanlış yoruma götürür. Bize göre, Thomsen'ın haksız yere, içlerinde destanlar bulunduğunu sanıp bunları müşahade etmek için çıktığı yolculukta, bu eserlerin içinde meydana getirilmiş olduğu "ortam" 'ı idrâk etmiş olmaması yüzünden, bu çok değerli dilbilginin başına iş açmıştır. "Ormanda ve bozkırda" anlamından başka bir anlama gelmeye imkân vermeyen "ıda taşda" gibi pek basit bir teşbihi yorumlarken, ikinci sözcüğü, "taş" (yeni türkçedeki taş gibi), maalesef, idrak etmiştir. Danimarkalı bilgin, arkasında "düzenin bozulması", "karanlık", "yalnızlık" ifadelerinin gizlendiği bir sembolün orada söz konusu olabileceğini düşünmüş; "ıda taşda" ifadesini "ağaçtan ve taştan" ifadesiyle vermiştir ve şunu ilâve etmiştir: metne göre, bu ifadenin (deyimin) : "hiçbir kuruluşun üyesi olmaksızın" demeye geldiği hususunda kuşku duyulmayacağını sanıyorum. Bilhassa bunları ele geçirdiğimiz alanda, az bile olsa Türk dilleri hakkında çalışması olan herhangi bir kimse için böyle bir yorumlamanın sahip olabildiği şaşkınlık verici bu hususu iyi hissettiğinden, Homére (Homerós)'u ileri sürüyor (insan kendi kendine Homeros'un burada işi ne diye soruyor) ve şöyle diyor: "Yorumumu desteklemek için Homeros'taki pek iyi bilinen ifadenin bize sunduğu "ne kadar uzak olursa olsun özdeş" olan paralele baş vuracağım.

Bağımsızlık fikri, o devrin türkçesinde, Thomsen'in bizzat kendisinin iyice incelediği ve net ve tutarlı bir teşbih oluşturan karmaşık bir fiil deyimiyle ifade edilmiştir: "Er-bar-" (: "var olmak ve yürümek").

"Ok", bir oymak taksimatını göstermek için çok teşbihli bir ifade örneği sunar. Doğudaki Türklerin ülkelerinde, bu terimin kullanılması gerekmemiştir; fakat, yazıtlarda, o, "On ok" ("on-oklar") adı altında, batı'daki Türkleri göstermek için bulunur. Olumsuzluk soneki takısıyla, o, "oksız" (Oksuz) (bu tip taksimat olmaksızın) sıfatını meydana getirmiştir. Kieu T'ang-şu'nun demesine göre, ok, komutanlığın temel sembolüdür, diye Chavannes tarafından ifade edilmiştir (D.T.O.,s.27). Belge şunu demektedir: "Onun 'şa-po-lo tei-li-şe kağanın) krallığı daha sonra, on oymağa bölünmüştür; her oymak için, onu idare eden bir reis vardı; onlara on "şad" 'lar deniyordu. Her şad, hediye olarak bir ok kabul ediyordu (alıyordu), bundan dolayı onlara "On Oklar" deniliyordu.

B.T. 'de "oymak" 'ın adı, "bod" 'dur. "Bod" sözcüğü, "vücut" anlamı taşımaktadır. Biz "bodun" kolektif şeklinin, oymakların hepsini, ulusu belirttiğini daha önceden incelemiş bulunuyoruz (Bk. bölüm II).

B.T. 'de, rahatlığı, tokluğu belirtmek için, pek basit ve gerçekçi bir teşbih saptanmaktadır:

"Bodun boğzı tok erti" (: ulusun boğazı doludur). K.T. 'de, soyut isim "todsık", daha o zaman insan sahiptir, aynı şekilde karşıt anlamı "açsık" (açlık)'a sahip olduğu gibi.

Yoksulluk, yokluk, "açsık" sözcüğünden ayrı olarak, farklı sıfatlar: "Çıgan" (yoksul) ("bay" = zengin'e karşı), isimler: "bun" (yoksulluk), ve de yarı-zarf sözcükler: "yalanın" (çıplak) ve "yadağın" (yaya) ile ifade edilmişlerdir. Bu sonuncu biçim özellikle ilgi çekicidir, bu anlamda o, bir binek hayvanın zilyetliğinin zorunlu olarak telâkki edilmiş olduğunu gösterir; bu, rahatlığın dış görünüşünün simgesidir.

Aynı şekilde, yokluk içindeki halk hakkında, onun "içerde yiyeceksiz, dışarda elbisesiz" olduğu söylenebilir.

Ordu yiyecekten mahrum, atlar sıska (zayıf) olduğunda, esas sefalet, doruğa ulaşmış olur: "sü atı turuk azukı yok erti".

Askerî bir seferin güçlükleri, somut ve teknik simgelerle de temsil edilmiş bulunmaktadır: Altay, yolsuz, vasıtasız katedilmiştir: "yolsuzun", geçidi bulunmayan İrtiş Irmağı: "keçigsiz".

Düşmanın öfkesi, kimi kez ateşe benzetilmiş: "örtücü kızıp" "(düşmanlar) ateş gibi kızaran" (B.T.) kimi kez hem ateşe hem fırtınaya benzetilmiştir: "otça borça kelti" (onlar ateş ve fırtına gibi geldiler" (K.T.).

Bölüm V'de, "uç-" (uçmak) fiilinin "ölmek" anlamıyla kullanılmasından, o zaman bahsetmiştik. Bu hususta, bundan, o devrin metafizik düşünceleri hakkında neticeler çıkarmaya çalışmanın uygun olmadığını söylemiştik. Bununla birlikte, teşbih açıklanmaya kalıyor.

Daha karmaşık teşbihlere geçelim. Barışın hüküm sürdüğünü, yani ülkenin düşmanların akınlarından mahfuz güvenli bir yerde olduğunu göstermek için, ya da onlar savunma durumunda kalsınlar diye onlara yeterince korku vermektense Tonyukuk, iki katlı bir teşbih kullanıyor: "çevrede düşman yok olmuş gibiydi; biz, akdoğanlar gibiydik" ; oysa Bilge şöyle diyor: Kağan babamın ordusu, kurt gibiydi; düşmanları, dişi konular gibiydi".

Grousset'nin zekice "Magali ezgisi diye adlandırmış olduğu Moğolların Gizli Tarihinden hatırladığımız metin parçası: "Ey sube'etaı, şayet onlar göğe uçup giderlerse, akdoğan ol; şayet onlar, köstebekler gibi yerin içine saklanırlarsa, onları topraktan çıkarmak için, demirden bir aletle toprağı kaz. Şayet onlar, denizde balık olurlarsa, ağ ile onları yakala (avla)" (H.S.199). Aynı şekilde Gizli Tarih (195) şöyle diyor: "Kurt koyunları ağıllarına kadar izliyor".

"Akdoğan" olarak yorumladığımız "an" sözcüğü, her ne olursa olsun, bir av hayvanını belirtmektedir. "an, "anlamak anlamına sahip olan "anla-" (yenisi: anlamak) fiilinin kökünde muhtemelen bulunduğuna göre, o, bu bölümde belirtilmiş olmağa layıktır.

Tonyukuk, tereddüt edecek adam değildi; yaşamında bir kez kendi isteğiyle bunu yapmıştır. Ele geçirilmesi umulan şeyin pek değerli olduğu gerçektir: elli yıllık çileden çıkarken, İmparatorluğun yeniden tesisini başarıyla sonuçlandırabilecek şefi

seçmek söz konusuydu. Tonyukuk, elinin altında elbette bir fiil bulundurmaktadır: "sakın-" kendini muhasebesini yapmak, düşünmek", bu fiili sık sık kullanmaktadır; fakat, bu durum karşısında, şaşkınlığını yansıtamayacak kadar onu pek zayıf bulmaktadır. Demek ki o "sakın-" fiilini kullanmaktadır; fakat onu, uzun, acemice, ağır aksak bir cümle ile açıklamaktadır; ifade edilmesi zor bir fikri (düşünceyi), bile bile, adî bir kalıba akıtan bir üslûpçunun eseri denecektir bu cümleye: "turuk bukalı semiz bukalı arkada bilser, semiz buka turuk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım" oldukça çetin olan bu cümlenin yorumu yaklaşık olarak şöyle olabilecektir: "İnsan arkasını (arkasında neyi olduğunu) bir bilse, semiz boğayı da sıska boğayı da, diyerek, semiz boğanın nerede olduğunu, sıska boğanın nerede olduğunu bilemez düşüncesini taşıyordum." Bir oyun, bir çeşit bilmece oyunu veya bir yazı mı yoksa tura mı oyunu mu, (ya da hayvanların semizliği mi) söz konusu, ya da Gizli Tarih (168,181,190,193,194)'in kaydettiğine göre Moğollardaki gibi, Türklerin nazarında da, hayvanların semizliğinin bir elverişli olma (kurbanlık) değeri mi vardı. Ya da atlar zayıf sıska olurlar (türçedeki aynı sözcük "turukat" kullanılmıştır) ; onlar da, yedek olarak bekletilir; ya da atlar semiz olurlar, böyle, olunca komşulara saldırılarda bulunabilir, onlarla savaş yapılabilir. Bütün iktisadi ve askeri mülâhazaların dışında, hayvanların sağlıklı olması, hayvancılıkla geçinen bu ulusların nezdinde, mutlu bir geleceğin alâmetiydi.

Birlikten kuvvet doğmaktadır; düşmanların güçlerini birleştirmeleri de, Tonyukuk'un gündüz istirahat etmesini, gece uyumasını engellemektedir. Tonyukuk, endişelerini, somut bir teşbih biçimi altında kağanına arzeder: bir şey ince olduğu sürece, onu bükmek kolaydır; ince olanı kırmak kolaydır; (fakat) şayet ince (bir şey), tıktız hale gelirse, onun bükümü zor olur; şayet ince, kalın hale gelirse, (onu) kırmak, güç olur". Gizli Tarihte benzerî bir şey bulunmaktadır; fakat, Moğollara uygulanmıştır, onların düşmanlarına değil. Efsanelerdeki Alan Ko'a dede, oğullarının herbirine birer ok verir ve onlardan bu oku kırmalarını ister; oğulları bu isteği yerine getirirler. Dedeleri Alan ko'a daha sonra, beş tane başka oku eline alıp, onları birlikte bağlar ve bu şekilde meydana gelmiş olan bu ok demetini kıramaycıklarına dair, oğullarıyla bahse girer; ve şöyle der:

" Ey benim beş oğlum, siz, şu beş oka benziyorsunuz. Diğerlerin den ayrılmış olan her oktan herbiri, kolaylıkla kırılabilir; siz birleşerseniz, hiçbir şeyin kıramadığı bu demet gibi olacaksınız." (H.S., sayfalar: 19 ve 22).

Kolayca yenilemeyen gücü ifade etmek için, Türklerin, "iş küç" hendiadyoin deyimini kullandığını görmüştük. Formül, aşırı soyut veya yetersiz görülmüştür; çünkü, çift bir teşbih ile açıklanmaktadır ve bu teşbihle gerçekçilik anlayışı ifade edilecektir. Tonyukuk, şöyle demektedir: "kızıl kanım tüketi, kara terim yegirti" = "Kırmızı kanımın tüketilmesine izin vererek, kara terimin pis pis kokmasına izin vererek". Hiç olmazsa, "yegirti" 'yi ilgilendiren hususlarda, metin parçasına ait bu yorumlama bize aittir. Bu yorumlama şaşkınlık verebilecektir. Burada yeniden ele almayacağımız delillerle onu desteklemek suretiyle olduğu gibi muhafaza etmiştik (bkz. bizim incelememiz" Ban Tsokto yazıtı", bölüm V, 52'nin açıklaması). Bizzat Moğolların siyahımtırak giysileri "kubçasu baratutan" ile yaydıkları pis kokulara (hunormao'utan) bir teşbihin, Gizli Tarih (sayfalar: 189 ve 196) 'de bulunduğu kaydedilecektir. Zaten genel karakteriyle (hatlarıyla), Gizli Tarih, bir gerçekçilik ve bir bayağılık eseridir; bunların yanında, beş asır öncesine ait olan Türk anıtlarının inceliği ve ağırbaşlılığı dikkat çekicidir.

Kötü bir okunuşa rağmen, birincisine ait bir gelişme olabilecek, bir parça farklı bir teşbih, K.T. 'de bulunmaktadır. Çinlilerin hizmetinde elli yıl tüm Asya'yı baştan başa kateden Türk halkına hitap ederken, Bilge, Türk halkına şöyle demektedir: "senin kanın, su gibi aktı; senin kemiklerin, yeri dağ haline getirdi".

Yenik düşüp teslim olmaya gelen düşmanlar üstelik, gerçekçi bir tabloyla zihinlerde canlandırılmıştır. Bilge, şöyle demektedir: "Atalarım, bir başı olanları yerlere kapatırdı (secde eder gibi); dizleri olanlara, diz çöktürdü".

Hendiadyoin olan "köz kaş", evvelceden gördüğümüz gibi, keder, matem ifade etmeye yaramaktadır. Fakat, aynı şekilde, çifte bir teşbih elde edilmektedir: bu teşbihte realist (gerçekçi) bir nitelikte bir ahlâkî mahiyete ait bir olayı bir araya gelmiş bulmaktayız; bilhassa bundan dolayı, bu teşbih ilginçtir. Gözbebeği oğlan kardeşinin cesedine sarılan Bilge, üzüntüsünü dile getirirken, şöyle der: "Gören gözlerim, görmez oldu; bilen bilgeliğim, bilgisiz hale geldi". Teşbih, ancak şekil bakımından orijinal değildir. Açıklamada, sonsuz olması gereken bu acı, bilge'nin bazan bol bol saçıp savurduğu hitabetiyle çelişen bir ağır başlılık bir edep bulunmaktadır. İnsan,

birdenbire, merhametli ve cana yakın hale geliyor. Bilge, bu tür dokunaklı sözlerle bizi, anıtlar şöhret için bunca anıt yapan kahramanlık parçalarının (metinlerinin çoşturduğundan çok daha fazla duygulandırmaktadır. Temalara ait aynı sırada yer alan Tonyukuk'un konuşmasının son kısmı, heyecansız pek okunamaz: "Şimdi ihtiyarım, yaşlıyım. Şayet bir kağanla donatılmış bir ulusun başında yeteneksiz bir kağanı varsa, vay o ulusun başına geleceklere ! Emekliye ayrılmış ihtiyar generalin sözlerindeki şu hüzne ve açıklamadaki şu sadeliğe bakın!

Anıtlarda bir sanat bulunmaktadır; hiç kuşku yok ki irade dışı ortaya çıkan bir sanat, fakat kesinlikle bir sanat var: az sözle çok şey ifade etme sanatı.

Şayet kendisi yenmiş olmasaydı, saray kadınlarının başına gelecek akıbeti tasavvur ederken, Bilge'nin onlar için çizdiği çarpıcı manzarayı nihayet belirtelim (aktaralım):

"Ey katun anam, ve de sizler: ablalarım, kızkardeşlerim, baldızlarım, yengelerim, Hatunlarım, canlı (sağ) kalsaydınız, köle olmuş olacaktınız; ölmüş olsaydınız çayırdı veya yerde serili kalmış olacaktınız." (Çev.B.).

Bir sonuca bağlamak gerekirse, yazıtları yazanların her şeye rağmen sahip oldukları kısıtlanmış imkânlar hesaba katıldığında, onların söz götürmez, apaçık edebî ilginç bir yanı olan eserler bırakmış olduklarını; hatta, ne mutlu ki bu eserlerin, Yukarı Asya'nın esrarını çözmek ve onun uluslarının zihniyetine ait doğru biraz bilgi edinmek isteyen bir kimse için, en büyük değere sahip belgeler olduklarını da söyleyeceğiz. Dıştan görünüşlerine aldırmadan, öylesine insanlıkla kaplı bu atmosferde müşahede ettiğimiz cazibeyi, bir parçacık benimsetebildiysek, ne mutlu bize.

VII. BÖLÜM

A. EDEBİYAT TARİHİ

Türk edebiyatı, VIII. yüzyılın başında, Orta Asya'nın semasında bir meteor gibi görünür ve buraya kadar anıtlar hakkında söylediğimiz her şey (tüm söylediklerimiz), onun hangi zenginliğe eriştiğini müşahede etme imkanı verir. "Klasik" sözcüğü, kalemimizin altına geldi; bu hususiyet, yavaş yavaş etkisini gösteren bir evrimin varsayılmasına izin veriyordu. Bu evrimin sonunda dil kendini arıttığından, çatı ile zemin arasında denge iyice yerleştiğinden, bu evrimin neden olmak zorunda kaldığı biçimde bir niteliğe sahip sanat eserleri, başkalarınınkine benzer eserler, ya da yeni bir sanatın doğmasına yol açabilecek reaksiyonlar yüzünden, bir uygarlık ortaya çıkmıştı. Kuşkusuz, bozkır, bütün sırlarını açıklamış değil; hatta, bunlardan daha önceki devirlere ait başka anıtların keşfedilebileceği ve onların, bize, bu edebiyatın tekevvününü ortaya koyacağı onun gelişmesini takip etme imkânlarını bize sağlayacağı beklenebilir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar, boşuna olmuştur. Bilgilerimizin bugünkü durumu açısından, anıtların incelenmesi, bir Türk edebiyatı tarihinin birinci bölümünü teşkil etmektedir. Biz, bu bölümü yazmak istiyoruz.

Eserler, başlıca, iki mezar taşı tarafından temsil edilmektedirler; bunlar, Tonyukuk yazıtı adı verilen ile bizim Bam Tsokto yazıtı adı altında gösterdiğimiz mezar taşlarını kapsamaktadır. Onların keşfedildiklerini yerleşim alanlarına göre (onların meydana getiriliş tarihi, bize göre, 715 civarındadır.), iki anıttan herbirinin Tsaidam gölünün kuzeybatı ve güneybatısında keşfedilmiş olmaları bakımından, onlar bu göl ile Kökçin Orhun ırmağı arasında, Kültegin ile Bilge kağanın ölümünden sonra, 732 ile 735 yıllarında dikilmişlerdir. Bunlara, ongin anıtı adıyla tanınan başka bir mezar taşını ilâve etmek gerekir. Bu anıt, bu ırmakla Taramel'in kavuşum mahallinin yakınında yerleştirilmiş bulunmaktadır, yerleştiriliş tarihi belli değildir; fakat ana niteliklerine bakılırsa, aynı döneme aittir. Ikhe-Khüsötü anıtı, Külli-Çor (Samoiloviç, onu, 716'da Tarduşların başında bulunan Kül-Çok (Kül Çor diye okunacak) ile özdeşler) Ramstedt (Journal de la Société Fino-ougrienne, XXX) tarafından açıklanan pek kısa bir yazıt, daha sonraki zamana aittir, Uygur

devrinin başlarına aitmiş gibi görünüyor; nihayet, Şine-Usu yazıtı, o da aynı şekilde, Ramstedt (J.S.F.O., XXX) tarafından açıklanmıştır; o da, Uygur dönemine aittir. Kendinden önce yapılan bütün çalışmaları yeniden ele alan H.N Orkun, biri bu metinlerin okunuşlarına ait, diğeri çevirisine ait olmak üzere iki çalışma yapmıştır; bu çalışmaların tümü, "Eski Türk Yazıtları" 'nın birinci cildini teşkil etmektedir (eserin tamamı dört cilt olup, İstanbul'da 1936-1941'de basılmıştır).

Aslında, sadece ilk dört yazıt bizim konumuza girmektedir. Üstelik Ongin anıtı, sağlam bilgi edinilemeyecek kadar iyice tahrip olmuştur. Şine-Usu yazıtına gelince, onun da büyük kısmı tahrip olmuştur; okunabilen kısım, ise onun B.T. ve K.T. yazıtlarının bir taklidi olduğunu düşünmemize izin verir.

Aslında demek ki incelememizi sadece bu son iki metin grubuna dayandırabiliriz. Ne mutlu ki onlar, bizim yararlı sonuçlar elde etmemize imkan verecek kadar malzemece bol ve zengindir.

Ön planda yer alan birinci müşahede bütün anıtların mezar taşı olmalarıdır. Biz, bölüm V'de ; bu geleniğin başlangıcı hususunda, mezar taşının bulunduğu kabir yerine ait araziye belirtemk için dikilmiş olan ilk devirlerdeki sırıgın sanatsal bir sonucu olduğunu düşünmemiz gerektiğini söylemiştik. Türk mezar taşı, bu türe ait evrensel kurallara itaat eder: o, her şeyden önce, gelecek nesillerin hayranlığını ve minnettarlığını kendisine sağlamak zorunda olan yiğitin kahramanlıklarının yâdıdır. Fakat mezar taşı, bu önemli kişinin fikirlerine, mizacına ve siyasal mevkiine göre değişen başka unsurlar içerir. Belgelere ait küçük bir inceleme, bu hususu aydınlatacaktır.

* * *

Yazıtların tarihinde ilki olan, çok fazla özenle yapılmış bir yapım eseri olan, özellikle yazı bakımından büyük bir olasılıkla başka anıtlara örneklik etmiş olan B.T. yazıtı, Tonyukuk'un kendi eseridir. Yazıt, içerik bakımından olduğu kadar biçim bakımından da farklı üç kısım içermektedir.

Birinci kısım, İleriş'in tahta çıkışını zihinlerde canlandırmaktadır. İnsan, kendi karakterine ait hâkim özelliklerinden ikisiyle yazarın arkasında görünmektedir:

Çinlilerden tiksilmesi kendine ait özel görevin bilincinde olması. Bu vazife şuuru, isteği, ataklığı kadar alacağı kararlarda onu temkinli yapacaktır. Onu ilgilendiren, hükümdarları tahta çıkarma merasimleri değildir çok yazık, bu merasimin kuralları, usulü hakkında hiçbir şey öğrenemeyeceğiz; fakat, hakanın seçimine ait bilgi edinebileceğiz. Cümle sıkıcı, karmaşık olup, içte cereyan eden tartışmanın genişliğini hayal meyal görmeye izin verir. Çinlilere karşı duyulan tiksinti, daha zımnîdir; bundan dolayı, belirginlikten yoksun değildir. Kağanlarını tahtından indirip, Çinlilerin tabiiyetine girmiş olmalarından dolayı, Tengri tarafından, Türk ulusu, ortadan kaldırılmıştır.

İkinci kısım eserin esas kısmıdır, İleriş'in saltanatı sırasındaki ve Kapgan'ın hükümdarlığının ilk yıllarındaki eylemleri içermektedir. Bu bakımdan eserin belgesel değeri üzerinde uzun uzadıya durmuştuk. Öykünün hâkim bazı özelliklerini burada hatırlatmakla yetineceğiz.

Önce, her koşulda, siyasal sorunu iyice belirtmeye değer. Burada, K.T.'de bulduğumuz gibi (örneğin anarşi batağına düşen bir ulusu görünürde bir çıkar gözetmeden kurtarma arzusu) kaçamaklı sözler, bahaneler bulunmaktadır: bir güç birliği (koalisyon) oluşmaktadır ve herşeyden önce muhasım güçlerin birleşmelerini önlemek söz konusudur; Oğuzlara karşı savaş, Kırgızların ülkesine sefer, Cungarya'nın istilasını, bundan dolayı yapılmıştır. Sadece bir savaş, seyyar ordu kuvvetleri tarafından doğru bulunmuş değildir; bu Sogdak savaşıdır. Bundan dolayı, amaç, neticeye göre bilinmektedir: bu, Tonyukuk'un gönül hoşluğu içinde sayımını yaptığı ganimettir.

Savaş eylemlerine ait açıklama, bir rapor, sade, hemen hemen kuru bir bilânço gibi ortaya çıkmaktadır. Kişisel kahramanlıklar orada yer almaz. Olaylar, bir uzman savaşçı tarafından görülmüş olup, savaş planı, seçilen yol güzergâhı, katedilecek mesafe hakkında elbette kısa muhtasar bilgileri, bize, o, vermektedir. Güzergâhta çekilen güçlükler, yürüyüşte tatbik edilen acelecilik gerçekçi kısa kısa değinmelerle dile getirilmiştir; bunlar da, sade fakat etkileyici bir üslupla ifade edilmişlerdir: yolu olmayan Altay'ın aşılması, geçidi olmayan İrtiş'in bir kıyısından diğer kıyısına geçiş; gerçek şu ki, sadece yoklama yapmak için atlardan iniliyor ve atlar ağaçlara bağlanıyor, demekki ordu konaklama yapıyor.

Öğüt verirken kendisini temkinli gördüğümüz bu adam, savaşta gözü pek olarak karşımıza çıkar.

Taarruz, onun biricik taktiğidir. Her gecikme, onu öfkelenendirir; yolunu şaşırın klavuz, boğazı kesilerek öldürülür (olay dört sözcükle zikredilmiştir). Bu hızlandırılmış, ivedi öyküde yegane konu dışı arasöz, saldırı yürüyüşünde ortaya çıkar: Türkişlere karşı yapılan savaş girişimi sırasında Tonyukuk ile bey'ler arasındaki anlaşmazlık. O, daima objektif biçimde, pek kısa, özlü, fakat ruhu okşayan imalarla dolu bir diyalogda açıklanmıştır. Biz, burada, onun çevirisini, seve seve, tekrar vermekte tereddüt etmiyoruz:

"(Yüzbin düşmanın Cungarya ovasında toplandığı) haberini öğrenen bey'ler hep birden:

(Bey'ler:) "Geriye dönelim! Yorgunluğun azalması (ortadan kalkması) daha iyi olur".

Ben (bilge Tonyukuk): "Altın dağı aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik".

Bey'ler : "Geliş çetin oldu".

Onlar beni dinlemediler. Tengri, Umay, kutsal yerler ve kutsal sular, bana baskı yaptılar, ben de onlara şöyle dedim:

Ben: "Neden kaçacağız ki? Onlar çok kalabalıkmış diye neden korkacağız ki? Biz az sayıdaymışız diye neden ezilmiş olacağız ki? İlerleyelim!"

Biz ilerledik, onları dağıttık...".

Bütün öyküde, sadece bir tek özel kayıt, bir zafer çılgılığı, o kadar içten gelen bir heyecan sözdizimini altüst etmektedir:

"Türk ulusu Demirkapı'ya ulaşmış bulunuyor, ey Tinsioğlu!" Bu coğrafik adın Türkler için bir sembol değeri taşıdığı ne kadar da doğru.

Öykünün bitiminde, Tonyukuk, on kadar satırı, kendi geçmiş yaşamının bir panoraması ile onun istediği gibi bir kahraman olan İleriş'in geçmiş yaşamının bir panoramasına hasreder. Üslup, hatip üslubuna dönüşür. Cümle, pek ahenkli, muntazam bir biçimde bir vals yapar gibi kıvrımlar yapa yapa uzanır. Bu günlük yaşamından mutlu, fakat birazcık gözü açılmış olan ihtiyara ait düştür. Düş, çok büyüleyici niteliğe sahiptir.

K.T.'nin Kül-tegin ile Bilge kağan'ın yazıtı adı altında tanınan daha yaygın olan, daha geniş anlayış ürünü olan iki mezar taşı, epey farklı bir karaktere sahiptir. Belki netice itibariyle sadece klişeleşmiş (kalıplaşmış) sözler olan, B.T.'de çoktan bulunan ifadeler, ifade biçimleri, burada şayet tekrar ele geçiriliyorsa, üstelik örnekten daha iyisini yapma arzusu şayet seziliyorsa; ne biçimde, ne de fonda, onlar, aynı ilhamın eseridirler; K.T.'nin yazarının Bilge'nin bizzat kendisi olduğu iyice görünmektedir. Fakat, bizzat kendi oğlunun ve yeğeni Yollıg'ın sebebiyet verdiği eklemeler bulunmaktadır. Yollıg, anıtları bizzat kendisinin yazmış olduğunu söyleyerek övünür; üstelik, onun orijinal metinde rötuşlar yapmamış olması kesin değildir. Fakat bunlar, büyük önem taşımayan ayrıntılardır; üstelik kanıtın gerçeğe uygunluğundan şüphe etmek düşüncesizlik olur. Kesin olan şu ki, bunlar, K.T.'nin anıtlarıdır; çünkü, onlar, B.T.'den daha geniş bir konu içermektedir; çünkü, onlar, daha çok meseleye değinmektedir; bu nedenlerden dolayı, onlar, aynı düşünce panoramasını, aynı güvenceyi sunmaktan uzaktır. Burada, düşünce daha askıda bulunmaktadır ve Tonyukuk'da kendini gösteren bu "hareket halindeki güç", burada bulunmaz. Bilge, Tonyukuk'tan daha fazla aydın olmakla birlikte ondan daha az açık yüreklidir. Aynı zamanda, Bilge, daha sanatkârdır; üstelik kuşkusuz, dilin nisbî (kişiye göre değişen) fakirliği, örneğinden daha çok, onu rahatsız eder. Üstelik o, tanrısal haktan elde ettiği İmparatorluğa ait olan kendi efsanesinin kurbanıdır; çünkü, kendi İmparatorluğu her taraftan çökmekte olduğu sırada hiç kuşku yok ki o, (bu efsaneyi) yazmıştır. Uzun sözün kısası, kendini rahatsız eden merkezci güçler tarafından tahrik edilmiştir. Aksine, her şey, bilge'nin eserinin insanlık yüklü olmasını ve kişinin çok önemli şahsiyet olmasını engellemez. Her ne olursa olsun, seçkin bir yazar olarak Türk edebiyatında yer almaya lâyıktır.

Bizim incelememizin güçlüğü, her iki eserin açıkça belli olan plan eksikliğinden doğacaktır. Taşın farklı yüzlerinin okunuşu hususu için benimsenen

yöntem ne olursa olsun, Tonyukuk için nasıl yapabildiysek öyle satır satır yazıtları incelersek, ahlâki ilhama ait metin parçaları ile okuyucunun kafasını karıştıracığımız eylemlere ait öykü arasında böyle bir binişme bulunmaktadır.

Bilge tarafından ele alınan temaların her birini ayrı ayrı paragrafta hiçbir kuşkuyla meydan vermeden incelemek daha iyidir. Üstelik, biz, her iki belge arasında hiçbir ayırım yapmayacağız; zaten bunlar, ortak kısımların dışında en zenginleri olmaları yüzünden sadece ayrıcalık gösterirler; biri özellikle Kül-tegin'in kahramanlıklarını zihinlerde canlandırır; oysa diğesinde birinci rol, Bilge tarafından oynanır.

Savaşlara ait kısa açıklamayla işe başlayalım. Biz, burada, Tonyukuk'un her savaşı kendi siyasal çerçevesine yerleştirme kaygısına artık rastlamıyoruz. Bumın ile İstemî dönemi, "çimli kağan" 'ın hizmetinde iken yapılan savaşlar, İteriş ile Kapgan'ın seferleri, veya hatta Bilge ile Kül-tegin'in kişisel savaşları söz konusu olsa bile, K.T. belgeleri, sadece pek genel düzene ait bilgiler verir: dünyanın dört bucağı, ayırım gözetilmeksizin bir bir sayılan düşmanlar, ulaşılan en uçtaki yerler (Şantung, demirkapı, Tibet, Böklî'lerin ülkesi), savaşlar ile çarpışmalara ait toplam yekûn. Yol gizergâhı hakkında bir bilgi bulunuyorsa, istisnaî olan, B.T.'nin açıkça görülen bir yansılanmasıdır (Kögmen'in veya Altai'nin aşılması, İrtiş'in geçilmesi). Aksine, özel savaşlar zihinlerde canlanır, bu savaşlarda Kül-tegin ve bilhassa onun ölümünden sonra ise Bilge, kişisel rol oynarlar, ayrıntılar bol bol bulunmaktadır; fakat onlar pek özel bir açıdan ele alınmıştır.

Sogdak'daki savaştan, sadece, kül-tegin'in prens rütbesinde bir düşman delikanlıyı ele geçirip, kağana onu sunması hâdisesi hatırlardadır. Çin kaynaklarının bizzat son derece önemli olduğunu belirttikleri meşhur Ming-şa savaşı, sadece Kül-tegin'in iki müthiş saldırısından dolayı ve kendi atının (bu savaşta) ölmesinden dolayı hatırlatılmıştır. Kırgihz (Kırgız)'lara karşı yapılan savaş sırasında, zikre lâyıq, bir tek olay vardır: Kül-tegin'in eşi benzeri olmayan teke tek çarpışmaları. kül-tegin bu çarpışmalarda, bir ok ile bir adamı yere serer, kendi aygırı "açık gri renkli bayırku" nun uyluk kemiği parçalandığı sırada, başka iki adamı mızrağıyla tepeler. Türgişlere karşı yapılan savaş sırasında, aynı alâka, bir kişisel kahramanlık zikredilir: kül grisi iğdiş bir ata binmiş olan Kül-tegin, göğüs göğüse dövüşenlerin içine iki kere atıyla

atlar; iki adamı sonra yüksek rütbeli birini yakalar. Sayıp sıralama, can sıkacaktır; ama, Oğuzlara karşı yapılan savaşların herbiri sadece Kül-tegin'in teke tek yaptığı savaşlarla belirtilmiştir; atların giysileri, adları, eski sahiplerinin adları, hatta fiziksel kusurları, öldürülen kesin düşman sayısı hakkındaki ayrıntılı bilgiler, belâgat ile açıklanır. Aslında, her şey, Fabrice'in tanık olduğu Waterloo savaşındaki gibidir (Kırmızı ve Siyah romanı ile karşılaştırılıyor).

Yine aynı şekilde, Bilge, kendinden ve kendi savaşlarından bahsederken, aynı yöntemi kullanır; üstelik, burada, mücahidin üzerinde çok daha az durulur. Acaba Bilge, alçak gönüllülük mü göstermektedir? ya da kardeş sevgisi mi? İkinci tahmin, daha gerçekçidir, bu doğru olabilir. Öyükünün bu bölümünde, Bilge, konusuna, aslında daha mükemmel bir şekilde hakimdir? Bilge, konuya, askerlik dışı mülâhazalar girdirir. Bu mülâhazalardan, biz, başka nedenden dolayı yararlanmıştık.

Hatta, siyasal genel durum, kendi düşmanlarının lehine açıkça döndüğü zamanda bile, Bilge'nin baskın gelen gailelerinden biri, kendi ailesinin üstün cengâverliklerini göklere çıkarmak olmakta devam eder.

* * *

Böyle olmakla birlikte, Bilge, gerçeğe ait, kolayca anlaşılabilir bir ham hayale sahipti; kahramanlık öyküleri ise, onun siyasal kaygılarını gizlemekte başarılı olmazlar. Çin ile geçici bir uzlaşmayı benimsemesi, son yıllarının yegâne en büyük gailesidir. Türk ulusu ile Çin ulusu arasındaki ilişkiler, yazıtların bir başka önemli temasıdır. Biz orada önlenemiyen itirazlarla karşı karşıya bulunan kağanı göreceğiz.

Biz meseleye tarihi açıdan baktık. O, bizi, şu anlamda ilgilendirmektedir: buna ayrılmış olan kısım, eserin lirik parçalarından birini oluşturmaktadır.

Bilge'nin belâgata ait güzel parçalarından bir kısmını yazmasına sebep olan Çin cazibesidir. En mükemmel yorum, bu aldatıcı ritm hakkında, "préciosité" 'ye özgü bir şiir biçimini insanın aklına getiren bu eylemsel yapaylık konusunda, açıklamalarda pek bulunamamaktadır. Bununla birlikte, hiçbir şey, görünürde, daha yapmacıksız değildir. "Çin ulusu, yaldızlı sözlere, yumuşak ipek gibi dokunaklı

metinlere (parçalara) sahipti. Kendilerini bu yaldızlı sözleriyle, yumuşacık ipek gibi insanı etkileyen metinleriyle aldatarak, bu şekilde, uzaktaki ulusları o kendine yaklaştırıyordu.... Ey Türk ulusu! sen onun yaldızlı, ipek yumşaklığındaki sözlerinin seni aldatmasına izin verirsen, kendini kitle halinde (toptan) ölmüş bil. Uzakta olunca, kötülükten söz eder; yakından olunca, iyilikten söz eder... Ey Türk ulusu! şayet bu diyara doğru gidersen, öleceksin..."

Dönem, kendi yerini bu tür bölümlerde elbette bulmaktadır. İşte buna dair bir örnek; onun yorumunu, tümüyle, M. Bazin'e borçluyuz: "Bey'ler ile ulus arasında uyumsuzluk olduğundan, çin halkı kurnaz, düzenbaz, aldatıcı olduğundan, bir aldatma uzmanlığı söz konusu olduğundan ve, Çin küçükler ile büyükler arasında entrikalar, bey'ler ile halk arasında dedikoduculuk çıkardığından, (o zaman) halk kurulmuş olan İmparatorluğun çökmesine, göreve getirilen kağanın ölmesine aldırılmaz".

Aşağı yukarı yazıtın dörtte biri, çin propagandasının cazibesine karşı, böylelikle, bir uyarıya tahsis edilmiştir. Fakat çağrı, bir bütün oluşturmamaktadır: o, rasgele, öykünün her yerinde bir parça yer alır. Ya da daha çok, entrika gibi şekillendirilip, ona ait çeşitli ara bölümler uydurulmuştur. Bilge tarafından şuurlu bir birleşme olmamıştır, fakat her seferinde bir sonuç vardır; sonuç, Kağan'ın yiğitliği ile çin hainliği arasında ortaya çıkan çelişkidir. Beylerin aşağılık tutumunu açıklamak ve halkın kendi kağanına ve kendi kuruluşlarına olan sadakatını göklere çıkarmak için fırsat mükemmeldir. Bölümlerin üslûbu oldukça tumturaklı olduğundan, söylediğimiz gibi, savaflara ait öyküdeki üslûp, retoriğe ait süslemelerden yoksun olduğundan ve sözcük dağarcığı bilhassa teknik terimlerden oluştuğundan, çelişki (uygunsuzluk), aynı şekilde, yine biçimdedir.

* * *

Bilge'nin eserindeki efsanenin payını başka yerde belirtmiştik. Her iki yazıt aynı şekilde başlamaktadır: "Gök'e benzeyen, Gök'ten gelen, ben, bilge Türk kağanı". Üstelik bir doktrine ait tutarlı açıklama gibi herhangi bir şey ele geçirmeyi beklememelidir. Doktrine ait unsurlar, eserin içinde dağınık halde bulunmaktadır. Yazıtların farklı metin parçalarının incelenmesi, ayrıca, pek belirgin bir evrimi göstermektedir; kuşkusuz, Bilge'nin bizzat kendisi, bunun bilincinde değildi.

"Yaradılış" sırasında, Bumin ile İstemi, insanlara egemendirler. Hükümdarlık yönetimi, doğa'nın bir verisi gibi görünmektedir. Efsane İleriş kağan ile Elbilge katun hükümdarlık tahtına çıktıkları anda ortaya çıkar. Gök, onları, başlarının tepelerinden tutup, onları yüseklerle kaldırır. Sadece Kapgan'ın tahta çıkışı, olağan bir olay gibi nakledilmiştir. Aynı şekilde, onun ölümünde, bilge, çok göz yaş dökmecektir. Amca ile yeğen arasında mizaç uyuşmazlığı vardı. Bilge'nin tahta çıkışına gelince, o, Gök'ün kesin isteğiyle gerçekleşir: "Gök, onun babası kağan ile annesi katunu göğe kaldırıp, ona (Bilge'ye) İmparatorluğu vermiş". Yaşamının son günlerinde, Bilge, kendisinin "Gök'e benzediğini" söyleyebilecektir. Oğlu da, aynı bilinci taşıyacak ve mezar taşı yazıtına ilâve ettiği kısımda, o da "Gök'e benzediğini, Gök tarafından (hükümdarlığa) atandığını" söyleyecektir.

* * *

Biz, daha evvelce, ölüm'ün Tonyukuk'a karşı duyarsız olduğunu kaydetmiştik. İhtiyarlık kendisini ordugâhlardan uzaklaştırdığından, onu (Tonyukuk'u) üzer; fakat, o, asla ölümden söz etmez; ne var ki Türk ulusunun toptan ölümünü aklına getirdiği zaman bunun haricindedir. Tam tersine, Bilge'nin eserinde ölüm ile keder büyük yer tutarlar.

Önceki bölümde, ölüm'ü betimleyen tasvirlerin gerçeğe uygunluğunu (tasvirlerdeki gerçekçiliği) göstermiştik: bir ırmak gibi akan kan, kuru kemik dağlarıyla (yığınlarıyla) kaplanan toprak, yol kenarında ya da kırdan gömülmeden (mezara konmadan) bırakılmış sarayın kadınları. Fakat Bilge, bilhassa kardeşi Kül-tegin'in ölümü vesilesiyle kederini tutamaz. Hüzünlü metin parçası, böyle bir açık yüreklilik, aynı zaman da böyle bir sadelik ürünüdür; onun burada yorumunu tekrar vermek bize yararlı göründü:

"Kardeşim Kül-tegin kader ile karşılaştı. Ben düşündüm. Gören gözlerim, görmez gibi olmuş; bilen bilgeliğim, bilmez gibi olmuş. Ben düşündüm" : Tanrı Zaman karar vermektedir. İnsanlar ölmek için dünyaya gelmişlerdir". Ben böyle düşündüm". keşke gözlere yaşlar gelse, keşke ruha ve kalbe hıçkırıklar gelse!" diğer taraftan, ben böyle düşündüm; adamakıllı düşündüm," o zaman her iki şad, ve de kardeşlerim, oğullarım, beylerim, ulusum, bundan dolayı şimdi mahvolmuş göz ve kirpiklere sahip olacaklar" (Çev.B.).

Anıt II'yi sona erdiren (sonunda yer alan) lirik kısa metin parçasına değineceğimiz zaman, yazıtın temalarını tekrar gözden geçirip, bu işe son vermiş olacağız. Kuşkusuz, Bilge'nin oğlunun neden olduğu bir eklentidir bu. Tamamen başka bir ilhamın ürünüdür ve tabiat (doğa) sevgisinin bu çoban-savaşçıların kalplerinde var olduğunun kanıtıdır. İnsan, ona, çoğu zaman, hayvansal bir zihniyet atfeder.

"... bilge kağan uçup gitti. Yaz geldiği zaman, yukarıda Gök'ün kubbesi (olan) gök kuşağı kurulduğu zaman, dağda geyik-maral kaçıp gözden kaybolduğu zaman, ben yine onu düşünürüm..." (Çev.B).

Bu edebiyatı diğer edebiyatlardan ayıran özellik, kuşkusuz birlik yokluğudur. Temalar, birbirine karışır; bazı temel düşünceler, (fikirler), olayların durumuna göre bir nakarat gibi tekrarlanır; esası teşkil etmeyen unsurlar göz önünde bulundurulmazsa, olayların gelişme şekli, daima, bir parça benzerlik arzeder. savaşların anlatılışı, hep aynıdır ve bize göre, bunda bir çeşit destansı durum görmekle, hata yapılmıştır. Orada menfaat bulunmaz. Fakat bir parça ayrıcalık arzeden bu anlatış biçimine insan alışınca, yazıtların kendilerine ait en iyi bölümlerinde yer alan insanlık ve sanat dolu bu satırlar heyecanla tekrar tekrar okunur.

* * *

Bu sanat meselesi üzerinde bir müddet oylanmak istiyorduk. Bir üslûp incelenmesi yapmak konumuza girmemektedir. Böyle bir inceleme, zaten bir cilt dolduracak kadar açıklama gerektirecekti. Yine de, teşbihler hakkındaki incelememizle olduğu kadar, temalar hakkındaki incelememizle de, üslûbun değişikliği, görüntünün içeriğe intibakı hususunda fikir vermiş olduğumuzu sanıyoruz. Sunduğumuz yorumlar, her iki dil arasındaki temel yapısal farkı verirken niyeti yani gerçekleşmesi imkânsız olan bu girişimi tam anlamıyla yansıtmaya amacı gütmüyordu. Yorumlar, devrikleştirmelerin üslûpta meydana getirdiği etkiler hakkında da pek bilgi veremiyordu. Türk yazı dilinde bir tek bir üslûp vardır. Doğu Dilleri Okulunda verilen bir konferansta ve Munich'te gerçekleştirilen Şarkiyatçılar kongresine sunulan bir tebliğde ele aldığımız bir konu bu: konuşma dili türkçenin (türkçe konuşma dilinde) duygusal sözdiziminin rolü. Oysa, duygulandırıcı niteliğe

sahip metin parçalarında, Bilge ve bilhassa Tonyukuk günlük konuşma dili kullanırlar; dilbilgisi uzmanı ise, Türk dilinin, henüz XIII. yüzyılda katı sözdizimine sahip olmadığına dair kanıtı orada ele geçirir. Daha sonraki zamanlara ait olan edebî belgeler, katı sözdizimini ortaya çıkarabilirler.

Aynı şekilde müzikal nitelikli üslûp yöntemlerini açıklamamız gerecektir. En çok kullanılan günlük konuşmada, farkında olmadan, bir "allitération" (aynı hecelerin aynı seslerin tekrarlanması) peşinde koşulduğu müşahede edilir. "Hendiadyoin" adını verdiğimiz bu figürler, tekrarlanan sözcükler, simetrik cümlecikler, ikiye bölünebilen cümleler peşinde koşulur. Türk cümle yapısının kendisi, cümlecîği, iç kısımda iki vurguya yer veren anlaşılır biçimde birbirine eklenmiş üç terimli bir sistem şekline, şematik olarak, getirir; hatta, Türk düzyazı (nesir) üslûbunun, doğal olarak, müzikal olmasını sağlar. Bu müzikal nitelik, kuşkusuz, bir parça monotondur; fakat, o, bu dilin ayırıcı özelliğidir.

Bütün bu unsurlar, yazıtsal anıtlarda bulunmaktadır: bilhassa, bizim, ancak, dilbilimciyi ilgilendiren bu görüntüyü göstermemiz mümkündür.

* * *

Aynı şekilde, bizim, daha da nazik daha da özel bir meseleden uzun uzadıya bahsetmiş olmamız gerekecektir. Cümlenin müziği, onun ahengi hakkında söylediğimiz husus, tamamen doğal olarak, insanı kendi kendine, nesir mi sadece söz konusu? veya hiç olmazsa bazı parçalar bakımından, gerçek şiir; ya da daha açık ve seçik olması bakımından, nazım sanatı bulunmayacak mıdır? diye soru sormaya sevk ediyor.

Bu arada, bir mesele daha gelip, buna ekleniyor: yapımcılar bakımından anıtların yapılış gayesi neydi? Anıtların, büyük şahsiyetlerin hatırasını yaşatmaya yönelik mezar taşları oldukları söyleneceği zaman hiçbir şey çözümlenmiş olmayacak. Bilge'nin niyeti, daha küçük ölçüde de Tonyukukunki, pek fazla haristi. Onlar sadece kendi kahramanlıklarını dile getirmek için değil, eserlerine bir ibret, bir bilgilendirme (yol gösterme) değeri kazandırmak da isterler. Ayrıca halkın büyük kısmının, o devirde, tamamen okuma yazma bilmiyor olması ve bu verilen derslerden yararlanacak durumda olmaması için çok olasılık vardır. Velhasıl, biz, yazıtlardan

önce, tarihin izini kaybettiği büyük ataların, veya falan ya da filan büyük şahsiyetin kahramanlıklarını anlatan bir sözlü edebiyatın var olmuş olduğu faraziyesini ortaya attık.

O zamandan beri, yazarların o günün ve geleceğin ozanlarına inşadları veya güfteleri için tamamen hazır bir metin sağlamayı istemiş olmaları muhtemel gibi görünüyor. Okunulmuş olacaklarını ummadıklarından, bu yolla dinlenilmiş olma imkânını bulmuş olacaktırlar. Oysa, bu edebî tür, bir nesir ve nazım münavebesi, içinde yer yer güfteler bulunan, ahlâkı yükseltici, bir çeşit kahramanlık öyküsü (Fransa'da daha sonraları yazılan *chanson de geste*'ler gibi) içeriyordu, hala da içeriyor. Yazarların böyle önceden kararlaştırılmış niyetleri olmamış olsa bile, bizim yazıtlarla olan sıkı münasebetimiz, onların cümlelerinin pek çoğunun nazım şekline sokulmuş oldukları kanaatine bizi sevketti (kanaatını bizde uyandırdı). Bu hususta, sırf (tamamen) dilbilimsel teknik bir eser olan bizim "Ban-Tsokto yazıtlarının eleştirmeli baskısı" adlı eserimize başvururmakta sakınca görmüyoruz; biz, orada, Tonyukuk'un metnini, ritm bakımından inceleme imkânını bulduk (bu araştırmamız ayrıca, ölçü hesaba katılırsa ışığa kavuşan, yorumlamaya ait bazı müphem noktaları çözümleme fırsatını da verdi). Niyetimiz, meseleyi günümüze kadar genişleterek meseleyi bütünüyle yakında çıkaracağımız bir eserde ele almak.

B.T.'de bize, sadece az ya da çok hitabeti ilgilendiren kısımlar nazım haline getirilmiş göründüler; oysa, savaş eylemleri, nesir şeklinde açıklanmışlardır. Kuşkusuz, K.T. anıtları için de aynı durum söz konusu. Mısranın yapımına gelince, konu hakkında ön yargıya varmadan, mısraya ait teknik ile yetinen bir "Şiir sanatı" na ait işte ana hatlar.

Öncelik, hiç kuşku yok ki, sekiz heceli mısrada. Sekiz heceli mısra, çoğu kez, dördüncü mısrada bölünür; fakat, ekseri durumlarda, durak, tek ritim simetrisi olmayan iki kısma böler: ister önce beş hece, sonra altı hece; ister tam aksine, ilk yarı dize daha kısa olur; yani: üç hece artı beş hece.

İkinci olarak, yedi heceli dizeye rastlanır; ayırım göztemeksizin üçüncü veya dördüncü hecede bir durağa sahiptir.

Onbir heceli mısra, değişik duraklarla oldukça çok temsil edilmiştir: en sık görüleni, 5+6 duraktır; sıklık sırasına göre, ondan sonra, 6+5 durağı bulunmaktadır (gelmektedir). Diğer durumlarda, sekiz heceli dizenin bir uzaması söz konusudur; bu halde, 5+3+3 veya 3+5+3 şeklinde bir çif durağa sahiptir. Onbir heceli dize, aynı şekilde yedi heceli dizenin uzantısı olabilir ve aynı şekilde iki kısımdan oluşan bir durak söz konusudur: 4+3+4 gibi, 3+4+4 durağının haricinde bir durakvarmış gibi görünüyor.

Değişik duraklı dokuz heceli mısralara da rastlanmaktadır; fakat, genellikle beşinci heceden sonra durak vardır.

Çok sınırlı sayıda oniki heceli mısralar bulunmaktadır; durakları şöyledir: 6+6, 5+7, 8+4, 6+3+3.

Nihayet, pek nadiren karşılaşılan bir birleşim, üç tane beşer heceli kelimenin art arda gelmesidir; bu, onbeş heceli dizenin varoluşunun farzedilmesine yolaçmaktadır.

Tekli ritim için bu tecvite ait tercihi görmek bakımından, bu birkaç açıklamayı göz önünde bulundurmak yeterli olmaktadır. Tercih edilen ritim olan sekiz heceli dizenin durumunda bile, dizenin iç durağı çoğu kez, teklidir. Ters yönden düşünülecek olursa, durağın tek olduğu ancak birkaç sekiz heceli ve birkaç oniki heceli dize görülür.

Türk cümlesinin "üç terimli olması" özelliğinden bahsederken söylediklerimizle mukayese edilecek durum yapılan bu müşahede varılan sonuç, başlangıçları VIII. yüzyıla, belki de daha da eski döneme uzanan bu ritimlerin, atasözlerinde, özdeyişlerde karşılaşılanlarla aynı olmaları gerçeğinin bizim dikkatimizi çekmiş olmasıdır. Hâlâ günümüzde, Türk halkının, herhangi bir olayı bir örnekle süslemek için olsun, soyut bir fikri açıklamak için olsun, atasözlerini, özdeyişleri kullanma alışkanlığı o kadar büyük bir boyuttadır ki! Onların kullanımı, yüksek toplum tabakalarına erişmiştir; fakat onların kaynağı bellidir. Kırsal kesime ait olayların özellikle etkilediği bir zihniyetin izleri olarak, onlardan birkaç örneği burada verebileceğimizi düşündük. Asırlar arasındaki (bir asırdan ondan sonra gelen asra...) bu sıçrayış, kalıplaşmış sözlerin (atasözlerinin, özdeyişlerin) tadına bakılınca, bize

intikal edecek (bir asırdan diğerine sıçraya sıçraya günümüze kadar gelecektir). Her ne olursa olsun, onlar, düşüncenin içine döküldüğü kalıpların daimî bir niteliğe sahip olduklarını göstereceklerdir.

Sekiz heceli ritm için, "türkçe Sözlük" ün temin ettiği örneklerden bazılarının arasında şunlar bulunur:

"Hem çalar, hem davul çalar" (3+5), "çal-" (çalmak ile bir müzik aleti çalmak) fiili hakkında bir söz oyunu ile şu anlama geliyor: "hem araklıyor, hem davul çalıyor" (biz şeyi yapmaktan vazgeçmiş gibi kendilerini gösterip te o şeyi yapmaya devam eden insanlar hakkında söylenir).

"Egreti kuyruk, tez kopar" (5+3), "sahte kuyruk çabur kopar" (insan sağlam olan şeye ancak güvenmelidir).

"Can çıkmayınca, huy çıkmaz" (5+3) (ruh cesetten çıkmadıkça, huy çıkmaz (ne denli başka türlü görünmeye çalışsanız, ne olduğunuz yine bir gün ortaya çıkar).

Atasözü, kafiyeli iki mısraya yayılabilir; özellikle temel fiilin gizli olduğu bu örnekte:

"Hayvan koklaşa koklaşa

İnsanlar konuşa konuşa"

(Hayvanlar birbirlerini koklayarak tanışırlar, insanlar konuşarak).

Yedi heceli mısra, daha yukarıda gördüğümüz gibi iki çatı altında ortaya çıkarlar: 3+4 ve 4+3.

"Bal tutan, parmak yalar" (bal tutan kimse, parmaklarını yalar" (insan karıştığı bir işten, az da olsa, yararlanmaktan kendini pek alıkoyamaz).

"Dipsiz kile, boş ambar" (dipsiz ölçek, boş ambar).

"Sıçtı Cafer, bez getir"

Burada da kafiye meydana getiren iki dizeye sahip olunabilir:

" Keçiye can kaygısı

Kasaba yay kaygısı

(keçi can derdinde, kasap et derdinde: herkes sadece kendi derdini, sıkıntılarını düşünür).

Onbir heceli dize, aynı şekilde, 4+4+3 veya 5+6 şekillerine bürünür:

"Egride tok, doğruda aç, görülmez" (kötülük içinde karnı doyan, iyilik içinde karnı aç kalan bir kimse pek görülmeyecektir: fazilet, daima ödüllendirilmiş; suç ise, cezalandırılmıştır).

"Her Firavunun, bir Musası çıkar" (Her Firavun, kendi Musa'sını bulur).

"Denize düşen, yılanı sarılır"

"Düşman düşmana rahmet okumaz ya! (Düşman, düşmana, iyilik dilemez)

"Köpekle yatan, pire ile kalkar"

Dokuz heceli dizinin fazla temsil edilmediği görünür. Yine de şunları örnek olarak gösterebiliriz:

"Bir dirhem et, bin ayıp örter"

"Ölürmüşün, öldürürmüşün?"

Oniki heceli dize, değişik duraklarla sık sık görülür

"Deve bir akçaya, deve bin akçaya"

"Her yiğidin gönlünde bir aslan yatar"

İki oniki heceli dizeden oluşan bir örneğe sahip olunabilir:

"Zengin arabasını dağdan aşırır,

Fakir düz ovada yolunu şaşırır,"

On heceli dizeye örnek olarak, pek yaygın olan (5+5 duraklı) atasözünü örnek olarak gösterebiliriz:

"Evdeki hesap, çarşıya uymaz"

"Sakla samanı, gelir zamanı"

Bütün bu ritimler, VIII. yüzyılın Türk yazıtlarında tam olarak bulunmaktadır. Türk yurdunun bir ucundan diğer ucuna, Moğolistan'dan balkanlara, özellikle ulusal edebiyat ve folklorda devamlı gözlenir. Bu açıklamanın kısalığına rağmen, Türk uluslarının medeniyet tarihi bakımından en eski yazılı anıtların verileriyle üstelik çağdaş olan folklor ve halk edebiyatının olguları arasındaki muayyen karşılaştırmalara ait derin ilgiyi göstermiş olduğumuzu umuyoruz.

VIII. BÖLÜM

A. COĞRAFİ MESELELER

İçinde olayların cereyan ettiği, ana hatlarını çizdiğimiz uygarlığın geliştiği çevre, coğrafik şartlar, onların ekonomiye etkisi öylesine bir öneme sahiptirler ki meselenin tümü hakkında bir açıklama yapmak mümkün olmasa bile; hiç olmazsa anıtlarda adları geçen, mümkün olduğu kadar çok sayıdaki özel -yer- adlarının hangi yerlerin adları olduklarını saptamaya kalkışmak isteyecektik. Yer adlarının olağanüstü çabuk değişen özelliği, işi zorlaştırmaktadır. İşgalcilerin sürekli dalgalarının birbiri arkasından gelmiş bu bölgelerde, coğrafik yerler hızla ad değiştirirler. Moğol adları Türk adlarıyla, hattâ rus adlarıyla şimdi yanyana bulunmaktadır. Yararlı olacak çin kaynakları, bazan, yerli adın bir suretini verirler; fakat çin kaynakları, çoğu kez, özel bir ada sahip olurlar. Diğer taraftan, göçmenler, kendileriyle birlikte, kendi dağlarının, kendi akarsularının adlarını getirirler ve onları yeni yurtlarına ait yerlere verirler, bazan onları yerel adlara iyi kötü uyarlarlar.

Dönemin yönleri tespit etme yöntemi pek üstünkörüdür ve tümü olarak ancak dört ana noktayı ilgilendirmektedir. Çin kaynakları, bir dereceye kadar daha açık ve seçiktir, üstelik bazan, "li" şeklindeki ayrımları verirler. Fakat, B.T. 'deki bazı açıklamaların dışında, anıtlar, ayrımlar hakkında hiçbir aydınlatıcı bilgi vermezler.

Kısacası, çoğu kez, metinde tek başına bir özel isim veya böyle olduğunu sandığımız, bir isim bir yer adının mı yoksa bir şahıs adının mı söz konusu olduğunu her zaman bilmediğimiz bir isim bulunur. Hatta bunun bir yer adı olduğuna emin olduğumuz zaman bile; metnin bütünü, bizim Moğolistan'ın belli bir bölgesine ait bir meselemizin olduğunu söylememize güçlükle izin verir. Ulusuların o devirdeki yurtları kesin olarak bilindiği zaman, ulusların adları, araştırmada, esaslı yardımcılarıdır. Fakat, göçler, silâhlı çatışmaların sebep olduğu itilmeler (sürülmeler), bizim tasarladığımız zaman kadar kısa bir zamanda bu bölgelerin nüfus bilimsel görünümünü, yararlanmayı zorlaştıracak şekilde alt üst ederler. K.T. 'de zikredilen savaş adlarının ekserisini tespit etmek imkânsızdır.

Hareket halindeyken fetihleri izlemek için "relief" (dağ gibi engebelere) gibi dış verilere başvurmamız gerekiyor. Bereket versin ki, yeni ve yeterince uygun çalışma imkânlarına sahibiz. "War Office Geographical Service, General Staff, n° "2975" tarafından yayınlanan haritalar, bize büyük yardımda bulundular. Onlar "relief" hakkında pek kesin bilgiler (malûmat) verirler ve pistleri ve yolları titizlikle belirtirler. Aynı şekilde, sovyet coğrafya atlası (Geografices Atlas, Moscou, 1954) 'den da, "Atlas Géographique et Historique de Vidal de La Blache (Paris, 1952) 'den olduğu gibi yararlandık.

Değişik ayrıntılar için, Vidal de La Blache'ın başkanlık ettiği bir heyet tarafından hazırlanıp yayınlanan "Géographie Universelle" 'in V. ve VIII. ciltlerinden fazlasıyla yararlandık.

Yöntemle ilgili hususta, yazıtlarda zikredilen bütün adların tam bir envanterini vermekten vazgeçtik. Ayrıca, bu isimlerin bazıları için (hakkında) bilgiden yoksun olduğumuzu itiraf etmekten başka yapabileceğimiz bir şey olmayacaktır; fakat, biz, başlıca üç yöne: Çin, Sibiryaya ve çin-rus Türkistanı yönlerine yapılan büyük askerî seferleri ilgilendiren tüm bilgileri, kronoljiyi de muayyen ölçüde göz önünde bulundurarak gruplandırmanın ve büyük bölgeler açısından meseleyi ele alıp incelemenin hem daha tutarlı, hem daha somut bir araştırma olacağını özellikle düşündük. Fihrist, ele alınıp incelenen tüm adları, alfabedeki yerlerine göre, cildin sonunda vermektedir.

Nihayet, ulus adlarının incelenmesine ayrıca bir yer ayırdık.

* * *

a) Göktürklerin İlk Yurdu ve Oğuzlara Karşı Yapılan Savaş

Bizim ilk kaygımız, Oğuzların karşısına çıkmadan, ağaçlarla kaplı Ötüken dağına gidip yerleşmeden önce. İlteriş'in 681-682'de Kağan ünvanını almasına imkan veren yeniden bir araya gelme eyleminin nerede gerçekleştiğini ortaya çıkarmaya karar vermemiz olmuştur.

Olay, I,D,11 / II, D, 10'da, tamamen efsanevî bir biçimde zikredilmiştir. "İşte bunu için (Türk ulusunun yeniden bir ulus haline gelmesi için), kağan babam İlteriş

ile katun annem El-Bilge'yi Gök, başlarının tepesinden tutup yükseklere kaldırmış" (Çev.B.).

Her zaman yaptığı gibi, Tonyukuk, bu sorunu çözmemize imkan verecek coğrafi mahiyet hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. İleriş'in başa geçmesinden hemen sonra, bu olayda baskın bir rol oynayan Tonyukuk şöyle ekliyor: "Biz, Çöğenlerin (Çoğay Kuzı) gölgelendiği bölgede ve "Kara Kumlar" (Kara Kum) diyarında saltanat sürüyorduk." Çoğay Kuzı'nın, başka yerde Çogay Yış diyé adlandırılmış olduğunu, "Çöğenlerle kaplı orman" adını taşıdığını bildiğimize göre, buranın yaylacılıkların yazın oturdukları "Yayla" olmasında tam bir olasılık var. Buna karşılık, kara kum (Kara Kumlar), daha basık (alçak) bir bölge, kumlu kesimde yer alan daha sıcak, sürülerin kışın otlamasına imkan veren yeterince nemli bir yayla olmalı. Burası Kışla (Kışlık) 'dır. Aynı şekilde, batı'daki Türklerin khan'larının, Karaşar ile Kuça'nın kuzeyinde bir yazlık konaklama yerleri ve Isık Göl'ün yukarısında, Talas vadisinde bir kışlık konaklama yerleri bulunmaktadır (Grousset, Empire..., 128). Bu özel mesele hakkında şu bölüme bakın: "contre les türgech". (Türgişlere karşı)

Kara-kum'dan bahsederken Thomsen şöyle der: "Şüphesiz Hangai dağlarının güneye uzanan kolları söz konusu" (Turc.80). Çoğa kuzı (veya çuğa) 'ya gelince, o, Hangai dağlarının güney ucunda olduğu sanılan, kara Kum'un bir yayla (Ebene) (?) 'sını oluşturmaktadır. (Z.D.M.G., Namenliste, s. 171), bu Yış "ağaçlarla kaplı dağ"ın anlamını bilmemek demektir. Çoğay kuzı'dan söz etmeyen Grousset'ye göre, Kara-Kum, bugünkü Sain noyan'ın güneyinde bulunmaktadır.

Daha kesin biryer belirlemeye girişmemiz için, bir an evvel meseleye eğilmemiz gerekiyor. Öyküsünü devam ettirirken, Tonyukuk, bir "triplice" meydana getirmeyi zihninde canlandırmaktadır; her şeyden önce stratejik bir konuma sahip olan Ötüken ormanına doğru bir yürüyüş sırasında, Tonyukuk, kağanı buna karşılık vermeye ikna eder (B.T.15). Bu eylem için, Kök-Öng'ün aşılması gerekmektedir. Bu coğrafi engebenin neresi olduğunu tespit edilebilirsek, büyük bir adım atmış olacağız. Seleflerimizin gözünden kaçan bir başka ayrıntı, bu konuda bize yardım edecek. Orhun'dan sökün edip, pek ünlü ırmak olan Tola'dan yola çıkarak saldırıya kalkışan Oğuzlar ile aynı savaş hattında gerçekten de belirtilmiştir. Onların yürüyüş ekseni, şu

halde, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır ve onların kesin niyeti, Ötüken'in yolunu kesmektir.

Oysa, her ne olursa olsun, Khangai (= Hangai) sıra dağlarının güneyinde bulunan Türkler, gerçek bir göç söz konusu olduğundan, ev eşyalarını ve sürülerini yanlarına alarak, Ötüken ormanına ulaşmak için yerleşim yerlerinden yola çıkarken bu dağlardan geçeceklerini pek düşünmemişlerdir ve onların doğudan çevresini dolaşmışlardır; ya da, Oğuzların geldikleri haberini aldıklarından, şayet güçleri yetiyorduysa, yönlerini değiştirmişlerdir. Değişmez taktikleri (yöntemleri)'ne uygun olarak, onlar hasımlarının önüne gitmişlerdir. Bu yol güzergâhında, bir engelle karşılaşılır; bu, kesinlikle kök-öng' olmalı. Herkes, bu yer adı altında, bir subilimsel engel görme yolunda aynı düşüncededir. İlkönce Kök-Ung'ü "mavi Ungüg" okuyan ve okuduğu özel isimler sözlüğünde hatasını düzelten Thomsen, her ihtimale göre, hangai'nin güney kesimlerinden uzakta olmayan Türklerin ilk yerleşim merkezinin yakınında bulunan bir ırmağın adını orda görmek gerektiği halde; bizim gibi, "Kök-öng" olduğunu kuvvetle söylüyor. (Turc,81) da. Radloff (o.c., s.44), onun, ya bugün Khara-Khacir denen ırmak ile, ya da Touingol ile özdeşlenebileceğini düşünür.

Bize gelince, biz, sadece Ongin ırmağını, ciddi güçlükler çıkarabilen önemli coğrafi engebe olarak görmekteyiz. Bu yer belirlemenin, ırmak açısından, sesbilgisine dayanması gerekmektedir. İrmağın günümüzdeki adı, tamamen moğolca biçimiyle Ongin-Gool'dur; burada "gool" = "ırmak" ve "Ongin", "Ong" 'un isim tamlaması halidir. Ongin gool; yani "Ong" 'un ırmağı" demektir. Türkçeye ait olan "ong" biçimi, iki şekilde açıklanabilmektedir:

a) Damak sonrası ses yapısına sahip olan moğolca sözlük, türkçe damak öncesi ses yapısına sahip olabilir;

b) Kelimedeki sesliler düzeni, öndeki "kök" 'ten etkilenmiş olup, gitgide bir benzeşmeye dönüşür (gitgide artan bir benzeşme vardır).Ters anlamda, sonunda "ak-tağ" 'a (şekline) varacak olan "ek-tağ" olduğunu ileri sürmek mümkün olacaktır; fakat bu benzeşme olgusunu, gerisingeri, yani sonuçtan başlangıca doğru götürmenin esas sebebi, "altın (or)"'nın eski adı olan "ek" sözcüğünün kaybolmuş olmasıdır.

Yeni günümüz sözcüğünde (adında) "kök" 'ün bulunmayışına gelince, (şayet bizim kimlik tespitimiz uygunsaydı, benzer bir örnek, "Ak-termel'de bulunmaktadır, Telmen haline gelmiştir). Tersine, yazıtların "İrtiş" adı altında belirttiği ırmak, bugün "Kara-İrtiş" adı altında bulunmaktadır.

Şayet Kök öng, elbet Ongin ise, bizim Çogay (veya yış) ve Kara-kum için şimdi önereceğimiz yer belirlemesi zorunlu olmaktadır.

Moğolistan'ın fiziki haritası (Coğrafya Atlası'nın 57. sayfası: "Geograficesky Atlas, Moscou, 1954"), 103° doğu boylamı ile 45° kuzey enleminin kesiştiği noktanın civarında, doğudan batıya 65 km'den daha fazla ve kuzeyden güneye yaklaşık 40 km. uzanan bir kumsal alan göstermektedir. (Bu kumsal bölge, doğudan batı'ya yaklaşık 65 km. ve kuzeyden güneye yaklaşık 40 km. 'lik bir alanı kaplamaktadır). Bu, bölgenin yegâne gerçekten kumsal alanıdır. O, bataklıklarla çevrilidir, öyleyse nemlidir. Onun yüksekliği, 1.000 metrenin biraz üstündedir; bir "kışla" (kışyık) 'dan beklenebilen bütün özelliklere sahiptir; İleriş'in kışık yeri olan kara-Kum'un burada elbette söz konusu olduğundan şüphe etmemize pek gerek yok.

İngilizce haritanın (bu harita hakkında bilgi yukarıda bulunmaktadır) üzerinde bu, Ongin köyünün güneyindeki Kholt köyünün bulunduğu bölgedir.

Çogay kuzi'nin kimliğini daha kesin olarak tespit etmek için, bu kez, Moğolistan'ın bitki örtüsünü gösteren haritaya başvurmak zorundayız (aynı Atlasın 56. sayfası). Çogay kuzi, kesinlikle Çağay Yış'a özdeş olduğuna göre, hayvan sürülerinin yaylaya fazla güçlük çekmeden çıkarılmasını engelleyecek kadar bir önceki kuşağa yakın olan, dağlarla ve ormanlarla kaplı bir bölge bulmamız gerekmektedir. Daha önce kendisinden bahsettiğimiz bölgenin kuzey-kuzeydoğusunda, Ongin yukarı mecrasının güneyinde, aynı şekilde Orhun'un yukarı mecrasının güneyinde, Khangai sıra dağlarının güney-doğuya uzanan kollarını kaplayan bir orman kuşağı (ormanlarla kaplı bir bölge) kesinlikle buluyoruz. Bu bölge, Sam Noyan'ın çevresinde, 102° doğu boylamı ile 46° kuzey enleminin kesiştiği noktanın her iki yanında bulunmaktadır. Kuş bakışı, o, aşağı yukarı bir önceki kuşağa 200 km. mesafededir. Yöndeş yayladır. Ongin kaynağını ondan alır. İngilizce haritada, o, Korchelot dağ kütlesi ile gösterilmiştir.

Ongin'in geçilmesinden sonra, Türklerin hangi yolu izledikleri meselesi ortaya çıkıyor. Yukarıda zikredilmiş olan İngilizce haritanın tetkiki, Ongin'den geçişin, Ongin köyünün kesinlikle yukarı yöresinde gerçekleşmesinin mümkün olabildiğini, sonra da, Türklerin, ırmağın sol kolunun bulunduğu vadiden en yukarıya doğru çıktıklarını düşünmeye insanı sevk ediyor. Irmak ile sol kolunun birleştiği nokta köyde veya köyün yakınında bulunmaktadır. Adı haritada belirtilmemiş olan bu ırmağın, kuzeyden güneye aktığı anlaşılmaktadır (görülmemektedir); kaynağını Ara Khangai'nın merkez kazası ile Ubur Khangai'nın merkez kazası arasındaki sınırı oluşturan yukarı su mecrasından alır (aynı haritadan edinilen bilgiler-görüntüler). Orhun'un bir kolu kaynağını dağ kütesinin kuzey yamacının üzerindeki havzadan alır; onun adı da (İngilizce haritada) zikredilmemiştir; fakat H.N. Orkun'un daha ayrıntılı bilgi veren haritası (E.T.Y., I., sayfa 86), Kökçin-Orhun ile özdeşleme ye imkân verir. H.N. Orkun, seferin fince haritasını yansıtır (Orhun Yazıtları, Helsingfors, 1892).

O vakit, Türkler, Toğhla (Tola)'dan gelmiş olan Oğuzlarla ilişkiye girerler. Karşılaşmanın İneklerin Gölü (inegek köl) yöresinde gerçekleştiğini, B.T. anıtından öğrenmekteyiz. Bu adı, sadece biz okumuş olmalıyız; fakat, biz, onun mevcudiyeti hakkında pek kesin kararlıyız (bkz. bizim eserimiz: "Bain Tsokto yazıtının eleştirmeli baskısı"). Bu göl, hangi göldür? Buraya kadar gösterdiğimiz güzergâh eğer kabul edilirse, Kökçin-Orhun'dan, biraz doğu tarafına doğru, tama anlamıyla bu göl ile Orhun'un birleştiği yerin yakınına inerlerken, Türkler, batı'ya sapmadan önce, Ugney-Nor'un yakınından geçmek zorunda kalmışlardır. Göl, Orhun anıtlarının bulunduğu yörenin kesinlikle kuzeyinde yer almış bulunmaktadır.

Tümdengelim mantık yöntemiyle, Oğuzların izledikleri yol ortaya çıkarılabilir: Oğuzlar, Khodasin (veya orta Orhun) ile birleştiği yerden itibaren Tola'nın mecrasından yukarı çıkmışlardır; aynı şekilde, Haruha vadisinden yukarı çıkıp (H.N. Orkun'un haritasından elde edilir), günümüzdeki Ulan-bator'dan (Urga'dan) Uliassutai'e varmışlardır. Ayrıca, metin, düşmanların ırmağa düştüklerini açıklar; bu da, savaşın göl ile Kökçin-Orhun ırmağının sağ kıyısı arasındaki yörede gerçekleşmiş olduğunun farz ve kabul edilmesine imkân verir. (İlişki için (t. "inigak" ve n. "ügney") (?) bkz. Unkrig, Wörterbuch der heutigen mongolischen Sprache, Wien-Peking, 1941, burada "inek" için: "üniye (n), ünige (n) = üniye (n) verilmektedir).

Ekte (kitabın sonundaki ekte) verilmiş olan harita I, izlenen yolu ve muhtemel savaş yerini göstermektedir.

* * *

Ötüken'nin ormanla kapalı dağına gelince, onu Khangai sıra dağına yerleştirmek için mutabakat vardır (bkz. özellikle Thomsen "Z.D.M.G." s.123). Bizim sahip olduğumuz en kesin yer belirleme,hiç kuşku yok ki,T 'ang-şu tarafından (bkz.Chavannes tarafından tercümesi yapılmıştır, bölüm XLIII, 6,sayfa 14 r° / D.T.O., sayfa 98, not 2) Uygurların Karabalgasun'da konaklamalarını işaret noktası kabul eden belge şöyle demektedir: "Doğuda düz bir ova bulunmaktadır; batıda (bu arazi), Out-te-kien (Ötüken) dağının üzerinde uzanır; güneyde, Ou-koen (Orhun) ırmağına dayanır. 6 veya 700 li (1 li = 576 m.) kuzeye doğru gidildiğinde Siengo (Selenga) ırmağına varılır". "Düz ova" ifadesinden, Orhun ile Kökçin-Orhun vadilerinin kuzey-güney doğrultusunda işgal ettiği çöküntü alanın kastedildiğini anlamak gerekir. Orhun için, onun sadece yukarı mecrası söz konusu olabilir; hemen hemen dik açılı büyük kıvrıntı yapmadan önce ırmak batıdan doğuya dökülürken, kıvrıntıdan sonra o, güneyden kuzeye akar. Karabalgasun'dan Selega'nın orta mecrasına kadar, kuşbakışı yaklaşık 200 km. mesafe vardır; fakat izlenecek yol, elbette "li" (çin yol ölçme birimi) olarak gerçek mesafe farklı oluyor; yani yol, 250 ile 300 km. kadar tutmaktadır.

Bu bilgilerin kesinlik kazanması, Ötüken ormanını, Karabalgasun'un bulunduğu paralelin biraz güneyine, Orhun ile tamir'in kaynaklarına doğru yerleştirmeye çağırır. Koordinatlar, ayrıntılara kaçmadan (kabaca-kısaca), 101° doğu boylamı ile 47° kuzey enlemidir. Daha tasviri bir biçimde, Ötüken'in ağaçlarla (ormanla) kaplı dağı (Ötüken dağı) 'nın yeri böylece tayin edilebilir: Khangai dağlarının doğu kesimi, kaba taslak, ayası (avucun iç kısmı) aşağıya (yere) çevrilmiş bir sol el görünümündedir; elin başparmağı, en güneydeki dağ kolunu oluşturur; bu elin ayası ile işaret parmağı arasında orman (sözü edilen) bulunur. Orhun ırmağı, kaynağını buradan alır ve Tamir vadisi, ırmağın bir yanından girip diğer yanından çıkmak suretiyle onun (ırmağın) altından geçer. Bölge, kuzeyin ve güneyin rüzgârlarına karşı dikkat çekecek şekilde pek mahfuz bir yerdir. İklim ve bitki örtüsü bakımından imtiyazlı (şanslı) olan bu bölge, ön sırada (birinci dereceden) stratejik bir konuma sahiptir. Bölgenin uluslarının tarihinde o kadar önemli bir rol oynamasını, o

bu üç avantajlı duruma borçludur; üstelik, Moğollar gibi Türkler de, onun kutsal niteliğe sahip olduğuna inanırlar.

* * *

b) Çin'e Yapılan Seferler

Bu seferler, tarihe ayırdığımız bölümde birbir belirtilmiş bulunuyor; orada sadece çin kaynaklardan yararlanılabilmıştır. Türk belgeler, gerçekten de yerler ve menziller hakkında hiçbir bilgi vermezler. Sadece, pek fazla şümüllü (kapsamlı) bir kalıp cümle, şu "randonnée" 'leri düşündürüyor:

"Şantun balıkka, taluy ögüzke (B.T., 19).

"Şantun yazıka, taluyka (I, güney yüz, 3).

"Yaşıl ögüz, Şantun Yazıka (I, doğu yüz, 17 ve II, doğu yüz, 15, Şantung'un şehirleri (veya ovası) ile Okyanus ırmağı (Taluy) veya yeşil Irmak (Yaşıl Ögüz). Yeşil Irmak, Hoang-Ho ("Sarı Irmak") 'dır. Şantung'a gelince, H.N. Orkun'un : "Şandung ise malûm olan Şantung" diyerek yapmış olduğu hatayı işlemekten/sakınmak gerekir. Şantung (Şantung) adı (= "dağların doğusunda"), günümüzdeki Şantung olmayıp, Pekin'in taşra kasabası Hopei'dir.

Türk yazıtsal belgelerinin, 706'da Kapgan'ın askerî birliklerini Çin generali Şa-ç'a Çong-yi'nin karşısına çıkaran ünlü savaşın yerinden de söz etmemeleri dikkat çekicidir (Orhun anıtları, sadece Ça-ça : çaça senün= general Ça-ça). Savaşın yerini çin kaynaklarından öğreniyoruz: Savaş Touen-houang'ın doğusunda Ming-şa şan'da, daha açıkçası, Touen-houang ile Ansi arasında, yaklaşık 90° doğu boylamı ile 41° güney enleminde kan su'da gerçekleşmiştir. (Géographie Universelle, cilt VIII, sayfa 266 ve Moğolistan'ın Haritası, sayfa 257).

Genellikle, oldukça kısa ve özlü bir ifade sahibi, üstelik fazla temkinli bir yazar olan, iyi bir strateji uzmanı olan Tonyukuk, Topoğrafya ile ilgili bu savaşın adını da vermez. Biz, onun, gerçekten bu savaşa katılmadığını sanıyoruz (bak. Bölüm II). Tek gayeleri yağma istekleri dehşet uyandırmak olan bu uzun yolculukların muhtelif yol güzergâhlarını belirtmek evveliyetle pek mümkün olmayacaktır. Bu uzun

yolculukların, Tola veya Orhun'un yukarısında yer almış olan askerî üslerden başlayarak, Gobi çölünü bir uçtan diğer uca geçilmesini kapsamak zorunda oldukları kesindir.

Anıt II'deki metnin bir parçası (güney-doğu yüzünün biricik satırı), bizi aydınlayabilecektir. Metin, maalesef çok sakatlanmıştır. M. Bazin (yayınlanmamış çeviri), şöyle diyor: "...Ön (kök)'den ötede ordu ile birlikte yürürken, yedi gece yedi gündüz süren yolculuğun sonunda, çölü kattım. Kum çölüne geldiğimden, ben...".

Devamı, anıt II'nin güney yüzünde yer almaktadır, Çinlilere karşı yapılan bir savaşa telmihte bulunmaktadır; mesafeler ile ilgili nisbî bir değerlendirmeye göre Gobi çölü söz konusudur.

Sair-Ussu'nun güney-güneydoğusunda, daha çok bataklıktan oluşan kuzey Çin'in tuzunu sağlayan Yeren Dabassu gölü bulunmaktadır; Türkler tarafından bölgeye "tuz çölü" adının verilmesine imkan vermiş olan ve aynı şekilde suları tuzlu olan gölcükler ile çevrilidir. Sair Ussu'nun uzaklığı, düz çizgisel olarak 400 km dir; anıt II'nin yedi gün yedi gece olarak sözünü ettiği mesafeye uygun düşmektedir. Her ne olursa olsun, burada, Türklerin şansı ile Hopei istikametindeki seferlerinde muhtemelen izlemiş oldukları güzergaha sahip oluyoruz. Burada belirtilmiş olan güzergahın, uliassuta'dan pekin'e götüren, çölün ortasında yer alan sair-ussu su kuyusundan geçen bu günkü yolu açıkça izlediği hususunda büyük ihtimaller bulunmaktadır: adı geçen yol, aynı ismi taşıyan köyde, kesinlikle ongin'in üzerinden atlayıp geçer.

Kitabımızın ek kısmında verilen 2 numaralı harita, ming-şa-şan savaşının yapıldığı yeri belirttiği gibi, çeşitli baskınların istikâmetlerini de göstermektedir.

* * *

c) Kırgızlara Karşı Savaş

Yazıtsal belgelerin, kırgızlara karşı dikkate değer iki savaştan söz ettiklerini görmüştük; biri Tonyukuk tarafından anlatılmıştır; 697'de gerçekleşmiştir; diğeri, K. T. anıtlarında yadedilmiştir; büyük bir olasılıkla 709-710 kışında gerçekleşmiştir. (bkz. Bölüm II). Savaşlara ait olan bu sayı, sınırlı değildir; iki ulus arasındaki savaş ne

kadar çetin olmuşsa, kazanılan zafer de o kadar kısa ömürlü olmuştur. Çarpışmalar, Göktürklerin yok olmalarından epey sonra, 840'da Kırgızların Karabalgasun'u Uygurların elinden almaları ve yaklaşık bir asır kadar Orhun havzasında oturacakları zamana kadar sürecektir.

Tannu-ola barikatı tarafından kuvvetle muhafaza altında bulunan Abakan Ülkesini işgal eden Kırgızlar, güney komşuları için sürekli bir tehlike oluşturuyorlardı; Çinliler de, bilhassa bizi ilgilendiren bu devirde, onlarla ittifaklar yapmaktan geri kalmıyorlardı. Ne zaman ki, bilhassa İltiş'in saltanatının ilk yıllarında olduğu gibi, bu yarı vahşi korkunç savaşçılarla bir koalisyon oluşsa, Türklerin yurdunda kendini gösteren korkuyu, coğrafya uzun uzadıya açıklar. İltiş'in saltanatının ilk yıllarında, koalisyon, kuzeydoğudan Çinlileri tehdit eden oğuzları içermektedir.

Fakat, biz, çeşitli anıtlarda kesinlikle zikredilmiş olan sadece iki sefer ile yetinelim.

Burada sadece coğrafi verileri ilgilendiren bu açıklamayı aydınlığa kavuşturmak için, 709-710 kışındaki ikinci seferle incelememize başlayalım. Kırgızlara karşı yapılan saldırının hemen ardından, Kögmen' in yani Tannu-ola (Thomsen'in kuşku götürmez saptaması)'nın aşılmasından söz eden pek kısa öykü, karın yüksekliğine telmihte bulunmasına rağmen, büyük güçlüklerle karşılaşıldığının sanılmasına imkan vermemektedir. Sadece varış noktası, yani savaş yeri belirtilmiştir: Songa ve Sunga (B. "Vahşi Ördek'e ait")'nın "ağaçlarla kaplı orman"ı söz konusudur. Bu izlenen yol hakkında yaptığımız tüm araştırmalar hiçbir sonuç vermedi. Yenisey'e ait tüm havza, ağustos ayından itibaren kar altında kalan dağlarla kaplıdır ve 1.000 ile 2.000 metre arasındaki bütün yüksek yerler, sedir, karaçam, beyaz köknar ve kayın ağaçlarının oluşturduğu bir orman ile kaplıdır (Vidal de La Blache, op., cilt., s.250). Çin kaynakları, Khangaai dalarından başlayıp Kırgızların ülkesine kadar ulaşabilen bir yolu açıklarlar. Tang-şu (Chavannes, D.T.O., s.98)'nun çok önceleri sözünü etmiş olduğu güzergâh şöyle anlatılır: "Selenga ırmağının kuzey yakası üzerinde Foukoen şehri bulunmaktadır, daha sonra kuzeye doğru, gidip, doğuya saparken karlı dağlardan, çam ve karaağaç ormanlarından, pek çok kaynaklardan ve göllerden geçilir; 1.500 li'lik bir yol katedildikten sonra Ku-li-

kan (Kurikan)'ların bulunduğu yöreye varılır; batıya doğru onüç günlük bir yürüyüşten sonra, "Tu-po'ların oymağına ulaşılır; altı ya da yedi gün daha yürüdükten sonra Kien-koen (Kırgız)'ların oymağına varılır". Tu-po'lar Tuba (veya tuva)'lardır. Bütün Yukarı Yenisey bölgesini içine alan bugünkü (Tannu-) Tuva Cumhuriyetinin adı, buradan gelmektedir.

Doğudan batıya Yenisey havzasının uzun bir yürüyüşle katedilmesiyle gerçekleşen yolculuk, Kögmen veya Tannu-Ola'nın doğu yakası tarafından geçilmiş olacağını göstermektedir. İngilizce harita, Ötüken'in bulunduğu yöreden dosdoğru kuzeye uzanan ve Shabuktai tarafından geçerek Selenga'nın sağ kıyısında sona eren bir ilkel yolu apaçık bir biçimde göstermektedir. Oradan kuzeye doğru yönelen hiçbir ilkel yol bulunmamaktadır; fakat, daha batıda, Uliassutai'yi Kubsugul Dalai (Kosogol)'a bağlayan, doğrusunu söylemek gerekirse, Çin güzergâhı (doğuya doğru saparak kuzeye yönelen)'ndan biraz farklı bir eksen üzerinde bir ilkel yol ile karşılaşmaktadır. Daha sonra, bu ilkel yol, batıya yönelir ve Ulu kem veya Yukarı-Yenisey'in güney kollarının oluşturduğu hidrografya subilgisine ait bir sistemde sona erer. Kurikanların ülkesine, daha sonra da Kırgızların ülkesine ulaşmak için, bu vadilerden aşağı inmekten başka yapacak bir şey yoktur.

Fakat bu yol güzergâhı, "turistik" bir yol güzergâhıdır ve biz, sadece onu, Tubaların gibi Kurikan (daha çok Korikan, daha aşağıya bak)'ların ve Kırgızların yerleşim yerleri hakkında yararlı olabilecek açıklamalar verdiği için inceledik. Kurikanların, Kırgızların, Tubaların yerleşim yerleri, yazıtlarda yer almazlar; fakat, onların adı, günümüze kadar aynı yörede varlığını sürdürmüştür.

Oysa, Sibiryadan Moğolistan'a gitmek; ya da tam tersine, Moğolistan'dan Sibiryaya gitmek için sadece bir yol güzergâhı bulunmaktadır. Bu Şamar geçididir; bu derbentin denizden yüksekliği 1.430 m dir; bugün hala kullanılmakta olan düzgün yol buradan geçmektedir. (Kitabımızın sonunda yer alan 3 numaralı haritaya bak).

Bu yol, 709-710 savaşında kullanılan yoldur.

Dağların arasında yer alan bu derbentin varlığını, Tonyukuk bilmektedir: "Kögmen yolu bir ermiş". Herhangi bir sebep (mevsim, karın anormal şekilde yağması) yüzünden, bu yol kapanmış bulunmaktadır.

Demek ki, general, bilinmeyen yollardan geçilmesi için bir kılavuza başvuruyor. Metin, bize, değerli bir ana nokta verir; bu "Ak Termel" 'dir. Hidrografiya ile ilgili bir engebe söz konusuymuş gibi görünüyor; bu engebe için, genellikle dağlar için kullanılan "as-" fiilinden daha çok, bile bile (kasten) "keç-" fiili kullanılmaktadır; her iki fiil de, "aşmak" anlamına sahiptir. Araştırmalarımızın gittiği yönde, aşağı yukarı 49° kuzey enlemi ile 97° doğu boylamının kesiştiği noktada, bugün "Telmen-Nor" adını taşıyan, oldukça önemli bir göl bulunmaktadır. Ne "ak" sıfatının bulunmayışı, ne Termel derbendinin "Telmen" adına sahip olması, dilbilimsel açıdan güçlükler arz etmektedir. Bu göl, Uliassutai kesimini oluşturan ve Tannu-Ola'nın güneydeki ilk kollarına, kesinlikle Şamar geçidine ulaşmak için kuzey-kuzeybatı yönünü izleyen ilkel dar bir yol boyunca uzanmaktadır.

Yol güzergâhının ilk kısmı olarak, Tonyukuk, o halde klâsik yolu izlemiştir; daha sonraki sefer, aynı yolu izlemiştir; sonra, onun karla tıkanmış olduğunu bildiğinden, Tonyukuk, Şamar geçidine varmadan önce, bu yoldan ayrılmıştır. Yanında bulundurduğu kılavuz, Tonyukuk'u batıya doğru, Tannu-Ola'nın güney uzantıları boyunca götürmüştür. İlk engel aşılmış; sonra Tonyukuk, on gün süren çetin bir inişten söz etmektedir. Bu, Ubsa-Nor'un oluşturduğu çöküntü alanının boydan boya içinden geçilmesidir; sonra, İngilizce haritadaki Khrebet-Shapsal'a tekabül eden Vidal de La Blache (op., c., s.257)'in Moğolistan'ın şema halindeki fiziki haritasında yer alan Sailoughen dağları ile Tannu-Ola'nın meydana getirdiği kavşağa ulaşılır. Yol kavşağını, dağlar son derece sıkıştırmıştır.

Kılavuz, yolunu şaşırır ve son derece büyük bir engel ile karşılaşılır. Kılavuz boğazlanır. Ne mutlu ki, Anı'dan pek uzakta bulunulmuyordu. Kağan, Anı'ya doğru, dolu dizgin hücum edilmesini emrini verir (Ton. 26 ve 27).

Besbelli, bu önceki yoldan sadece daha uzun olmayıp, çok daha engebeleridir de. Gerçek anlamıyla, Ulu kem ve Yenisey vadileri tarafından girilen Abakan vadisini o zamanlar işgal eden Kırgızlara nazaran, yol, epey fazla batıda son bulur. Kılavuzun hatası, o halde pek büyüktür. Anı nehrinin adının, B.T. yazıtında yer almadığını ekleyelim. Onun adına, K.T. anıtlarında da rastlanılmaz; 709-710 seferinin oraya kadar uzanmamış olması kabaca (basitçe) güneydoğu-kuzeybatı yönünde bir yürüyüş eksenini izlemiş olması için, şüphesiz bu bir kanıt olmayıp, sağlam bir tahmindir.

Oysa ki, 696 veya 697 seferi, adeta hedefini aştığından, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda bir yön izler.

Haritanın dikkatlice incelenmesi, şunu ortaya çıkarmaktadır: gerçekte, Anı aşağı mecrasına uluştığından, Abakan'ın vadisi, savaşın cereyan ettiği Anı ile birleştiği kavşağa kadar izlenmek zorunda kalınmıştır (3 numaralı haritaya bak).

Anı ırmağı, pek tanınmıştır. Bugüne kadar adını korumuş olması, bizim için çok büyük yarar sağlamaktadır (İngilizce harita). Rusçada, üç değişik şekli bilinmektedir: Anı, günümüzde Ona şeklinde yazılan Ana (türkçedeki "a" 'nın rusçaya "o" olarak geçmesi yüzünden "Ona" olmuştur, başvuru: kozak).

Bu, Abakan ırmağının sağdaki bir koludur; Abakan'ın kendisi ise, Yenisey'in koludur; Minoussinsk yakınında ona karışır, O, 52° kuzey paralelini keser ve 90° doğu meridiyeninin batısında akmaya devam eder; onun aşağı havzasında, bugün Şor Türkleri oturmaktadır.

* * *

d) Türgişlere Karşı Savaş ve Sogdak'a Yapılan Seferler

Biz, tarih bölümünde, Türgişlere karşı yapılan savaşlar ile Sogdak'a yapılan seferlerin ne kadar birbirlerine bağlı olduklarını görmüştük. Coğrafya, Türgişlere karşı yapılan savaşların, Sogdak'a yapılan seferlerin doğrudan doğruya neticesi olduklarını göstermektedir. Bozkırın bütün uluslarının ellerine geçirmek için can attıkları geleneksel hedefleri olan Sır Derya'nın vadisi, doğudaki Türkleri ayırır. Doğu Türkleri, önce Altay kitlesi ile, sonra geniş Cungarya ovası ile; daha sonra ise, çağdaş coğrafyacıların Kırgız Bozkırı dedikleri İli'nin vadisine açılan çeşitli dağ kitleleri ile ayrılırlar. İleriş ile Kapgan'ın döneminde bu yöreler, birlikleri sona eren ve askeri eylemlerin gidişatına göre yeniden kurulan çeşitli Türgiş oymaklarının elindeydi. 701 ve 711'de olmak üzere iki kez, bu konfederasyon (birlik), 'un kendisinin üzerinde en azından itibari bir hâkimiyet kuran, kendilerine doğrudan doğruya batının yolunu açan ve efsanevî Demirkapı 'ya, hemen hemen hiç kan dökmeden ulaşmalarına imkân veren doğudaki Türkler ile aralarında anlaşmazlık çıkar.

Yazıtsal belgeler, bu seferlerin muhtemel güzergâhları hakkında az bilgi verirler. Çeşitli anıtlar tarafından verilen tüm açıklamaları gruplandırırken, yine de elimizde birkaç işaret noktası bulunmaktadır: Altay, İrtiş, Bolçu, Yarış Ovası, İnci Irmağı ve nihayet Demirkapı. B.T. yazıtı, güzergâhın son kısmı, yani İnci Irmağının geçilmesinden sonraki kısmı hakkında dikkate değer bazı ayrıntılı bilgiler ekler.

Fakat, bereket versin ki, tüm bölgenin coğrafi yapısı, yürünen yolu, bir hataya meydan vermeden, yeniden çizmeye imkan verecek şekildedir. Zaten, bu, istilâlara ait büyük yoldur; Peçenekler, daha sonra, Polovstse'ler bu yolu izlemişlerdir. Bu yol, Cengiz Han'ın moğol süvarilerinin kitle halinde geçtiklerine şahit olmuştur; daha sonra da XV. yüzyılda, Kara Kırgızların geçtiklerine şahit olmuştur. İrtiş'in geçilmesinden söz edilmesi, Altay'ın aşıldığı yeri yaklaşık olarak tespit etmeye imkan vermektedir.

Elbette, bu adı Zaisan Gölüne kadar koruyan Kara-İrtiş, burada söz konusudur; ondan sonra, tam anlamıyla İrtiş olur. Gerçeğe en benzer nokta, 48° paralelin Sin-Kiang ile Moğolistan'ın bugünkü sınırının kesiştiği, İngiliz haritasında Kızılkaya'nın civarında bulunan noktadır. Djelti'nin kaynağının yakınında Kara İrtiş'in sağ kolu bulunmaktadır. Kızıladır gnays'ına ait tepelerin güneyinde Yukarı İrtiş'in çukuru üzerindeki yöreye gelmek için, Kara İrtiş'in sağ kolundan aşağı inmek yeterlidir (bk. İngilizce haritaya ve arazi engebese hakkında ayrıntılı bilgi için ise bk. Vidal de La Blache, o., c., t. VIII, s. 253).

Bu ırmağın geçilmesinin gerçekleştiği yer, kesinlikle Djelti ile İrtiş'in birbirlerine kavuştuğu yerin yakınında bulunmaktadır.

Bütün belgeler, daha sonra Bolçu denilen bir yerden söz etmektedirler. Bu belgelerde iki savaş açıklanmaktadır: biri, aynı yerde; diğeri, batı yönünde, daha ötede bir yerde. B.T. yazıtı, İrtiş ile Bolçu arasındaki uzaklığı, yaklaşık olarak, bize vermektedir: ırmağın geçilmesinden sonra, günün geri kalan kısmı ve bütün gece, faraza at ile 15 saat. Başarı düşünülmemeyeceğinden, daha fazla hayret vericidir. Vidal de La Blache (t. VIII, s.279)'ın zikrettiği eser, bugünkü Moğolistan'dan bahsederken şöyle der: "o, onunla (hayvanı ile) gerçek cambazlık numaraları yapar, dolu dizgin iner çıkar, rahatlıkla 15 saat at üstünde kalır ve seve seve günde 75 kilometre yol kateder". Bu 75 kilometre, Ulyungur-Nor'un yukarısında İrtiş'i Urungu'dan ayıran

uzaklığı, hemen hemen dosdoğru olarak göstermektedir. Bolçu'muzu, bu yörede göstermek gerekir. Hiç kuşku yok ki, bir şehir adı söz konusu. Bu şehir, Ulyungur gölünün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Toğoy'un bugünkü yerine tekabül edebilecektir. Günümüzdeki adı "Mongol,", "Bol dönemeci" (veya Bol kıvrıntısı) anlamına gelmektedir. Bul-çu yer adı, iranca açısından sağlam bir açıklama içermektedir: "pul" = "köprü" ve "ju" = "ırmak", bir "izafet" ile şöyle veriliyor: "pul-i-ju" = "ırmağın köprüsü". Vurgusuz "i" düşmüş; farsçadaki "p", türkçe başta "p" tanımadığından, "p", türkçede "b" olmuş; "j" de, "ç" olmuş. Bu, bir geçiş yeri için tam olarak uygun gelen bir "yer adı" dır. Telâffuz, "Bol-ça" da olabilirdi; Bugünkü yer adı "mongol" içinde korunmuş olan irancadaki "köprü", belki de bul ilk eleman "Bol" 'dur; buradaki "-un", isim tamlaması sonekidir.

Daha sonraki döneme ait olan "Şine-Uşu" yazıtının, aynı Bolçu'yu hiçbir tereddüte yer bırakmadan, ırmak adı olarak: "Bolçu-Ögüzdü" şeklinde verdiği doğrudur. Fakat yer adları arasında böyle karışıklıklara sık rastlanır; ırmak adını şehirden; ya da tam tersine, şehir adını ırmaktan almaktadır (başvur. Güney Cungarya'da ırmak ve Manas şehri).

Oldukları yer ne kadar kesin olarak belli olsa da, her iki savaş, tam olarak Yarış ovasında; yani, tereddütsüz, Cungarya'da cereyan eder. Kuzey kesiminin çölümsü yapıya sahip olmasına rağmen, Cungarya, geçiş hususunda hiçbir güçlük arzetmez. Dosdoğru batıya doğru, 80° doğu meridiyenine gidildiğinde, Ebi Nor'un tam kuzeyinde, ünlü Cungarya (Dzoungare) Kapısı'na varılır. Bu kapı, çoğu kez, tasvir edilmiştir. Başlıca karakteristik nitelikleri, Géographie Universelle'e borçluyuz. 2.000 metrenin biraz üstündeki bir yükseklikte, batıda tam anlamıyla Ala tau ile doğuda Mai-li ve Barlik dağları arasında, güneydoğu-kuzeybatı isitkâmetinde Ebi Nor ile Ala-kol'a ait büyük çöküntü alanlarını birbirlerine birleştiren eksen üzerinde yer alan derin dar bir geçittir bu. Geçit, kışın olduğu gibi yazın da kötü havalardan yüzünden güçleşmektedir. Orta-Çağın büyük ulaşım yolu olan bu yol, bugün kullanılmamaktadır. Hiç olmazsa, batı-Sergiopol-Çuguçak-Urimçi büyük yolu, 1.800 metre yükseklikteki Djair derbentini (geçidini) aşmak için daha doğudan geçer.

Cungarya Kapısı aşılmca, Kara Tau'nun kuzeyinde, Perovsk-Kızıl Orda'ya erişen İnciler Irmağına varmak için, düz çizgisel yaklaşık 1.500 kilometrelik

katedilecek yol kalmaktadır. Biz bu konuya tekrar döneceğiz. Yolculuk uzun ise de, o hiçbir güçlük arzetmemektedir; üstelik yazıtsal metinler, bundan söz etmezler. Kırgız Bozkırları, çoğunlukla 200 metrenin altında, nadiren de üstünde olan pek tatlı bir engebe ile ortaya çıkarlar. Buna karşılık izlenecek mükemmel bir yol güzergâhı sağlayan Çu vadisinin elbet dışında, akarsular, bulunmaktadır; onlar, seyrek olup, derin değillerdir.

İnciler Irmağı (türkçede yençü-ögüz) ile Sır Derya'nın özdeşliği hususunda herhangi bir tereddütün olması mümkün değildir. Türkler ile Çinlilerin ona verdikleri ad olan "inci" adı, çince, rusçada ve türkçede (çağda yeni türkçede "inci") müşterektir; ilk şekil muhtemelen çince.

* * *

Sır Derya'nın geçilmesi için bizim önerdiğimiz (bu güzergâh Kara-Tau'yu aşma zahmetinden kurtardığından) nokta Kızıl Orda'dan, güneye doğru yapılan seferler ile erişilmiş olan en uç nokta Demirkapı'ya kadar olan mesafe, düz çizgisel olarak 800 kilometredir. Semerkand'a varmadan önce, yolun yarısından biraz daha fazla kısmında, Khiva savaşı sırasında (1873), binlerce deveyi mahveden hortumun görüldüğü, az rastlanan su kaynaklarının bulunduğu, şiddetli rüzgârların estiği, kum çölü Kızıl-kum'un geçilmesi gerekir. Sadece güney kısım, Kırgız çobanları tarafından iskân edilmiştir.

Öyle ki, Sır Derya'nın geçilmesini böylesine kuzeye aktarmak hususunda haklı nedenimiz olmuş mudur? Başka bir yol güzergâhı arasaydık daha rahat soluk almaz mıydık? şeklinde sorular sorulabilir. Muhtemel biricik giriş yolu, o halde, Frounzé'den daha sonra da Taşkent'den geçen yol olacaktır. O halde, ırmağın geçilmesi, bu şehrin biraz batısından olacaktır. Fakat coğrafi güçlükler, başka bir yol söz konusu olsa da olmuş olmayacaktır. Diğer taraftan, Türkler, bütün Alexandre Dağlarının bulunduğu bölgedeki sağlam kalelere, özellikle de Isık Göl'ün kuzey-doğusundaki Tokmak meydanına sahip olan Çin'i karşılarında bulmuş olacaktırlar. Çinlilerin hizmetindeki Türk paralı askeri A-şo-na Hien, 714'de, Tu-lu (Cungarya'daki) ve Karluk oymaklarının boyun eğmesine neden olan büyük bir zafer kazanmıştır (Grousset, Empire..., p.153).

Zaten seçilen güzergâh hangisi olursa olsun, iklim değişikliklerinden etkilenmeyen, ovada veya çölde olduğu kadar dağda da halinden memnun olan ve binek hayvanlarının dayanıklılığının efsaneleştiği bu askerlerin hem fiziksel güç, hem tahammülünü belirtmek için bir parça beklememiz gerekiyor. Fakat, bugün söylediğimiz gibi, askerî üslerinden o kadar çok uzaklaşmış olan bu orduya sorulması gereken "lojistik" meseleleri anımsatmaktan pek geri kalınmayacaktır. Üstelik taşın bize açıkladığı öyküleri okumakla, daha çok askerî bir gezinti hatırlanacaktır. Bu sözcüğün içerdiği bütün aşağılayıcı değerler ile adlandırıldıkları gibi, bu göçebe yürüklerin, dikkat çekecek derecede örgütlenmiş olmaları gerekmiştir.

Fakat güneye doğru uzanan yolumuzu tekrar ele alalım. Türklerin, Semerkand'an geçmiş olmalarını hiçbir şey göstermemektedir; tam tersine, onlar, onu Doğuda bırakmak zorunda kalmışlardır. Hiç olmazsa 711 seferini ilgilendiren hususlarda, biz, ülkedeki durum hakkında Barthold (Turkestan, 185-188)'un yararlandığı arapça kaynaklardan (Taberî, Belâzuri) bilgi edinmiş bulunuyoruz. Bundan çıkan sonuç, Türklerin bütün Sogdak'ı işgal etmiş olmalarına rağmen Semerkand'ın Arapların elinde kaldığıdır.

701 seferini ilgilendiren hususlarda, B.T. 'nin tezik = "Araplar" 'a telmihi, ondan herhangi bir netice elde edilemeyecek derecede aşırı müphemdir.

Fakat başka bir açıklama, belki de bizi doğru yola çıkaracaktır. Demirkapı'ya gelmeden önce, aynı anıt, bir dağdan söz eder. Bu dağa, "benlig ek" yani "Benekli Altın dağ" dememiz için, sağlam sebeplerimiz bulunmaktadır; "ek", "altın" 'ın eski adı olduğundan, onun yerini daha eski bir devirde altayca "altun" sözcüğü almıştır. Halk etimolojisi, bu sözcükten "Ak dağ" olarak anlaşılan "ak tağ" 'ı yapmıştır.

Bir başka pek ilginç bir tartışmayı, Chavannes (D.T.O., s. 235-236 ve 237), açmıştır. 568'de, Cilicie'nin Zémarque elçisinin, Dizabul (= İstemi) kağanın hükümdarlık konutu ile karşılaştığı dağ söz konusudur. Ménandre, haklı; ona göre, dağın adı, Ek-tağ'dır ve "altın dağ" anlamına gelmektedir. Çince A-kie-t'ien çeviri yazısını göz önünde bulundurarak, Chavannes, "Ak tağ" olarak okunmasının ve "beyaz dağ" olarak yorumlanmasının doğru olduğunu kabul eder. Şayet bizim B.T.'yi okuyuş şeklimizin doğru olduğu ortaya çıkarsa, o, bir Türk kaynağı tarafından Ménandre'in tanık olarak verdiği ifadenin tasdik edilmesi saygınlığına erişecektir. Her

ne olursa olsun, Chavannes, batıdaki Türk kağanının konaklama yerini tespit etmek şerefine sahip olmuştur: Kuça'nın kuzeyindeki Teke vadisindeydi. Grousset (Empire..., s.128 ve 129), Aktağ'ı T' ien şan'lar ile özdeşler; bu husus, Chavannes'ın görüşü ile birleşir; fakat Kağanın konaklama yeri, daha güneyde, üstelik Karaşar'ın kuzey-batısındaki Yukarı Yulduz'a ait vadide batı yöresindedir. Batı Türklerinin kışın konakladıkları yerin, ya Isık Göl sahillerinde, ya Talas'a ait vadide yer almış olduğu bizzat Grousset ile birlikte kabul edilirse; yukarı Yulduz'u Talas'a ait vadiden, hatta Isık Göl'den ayıran dikkate değer mesafeyi belirttiğinden, Chavannes'ın yer tespiti, gerçeğe daha yakın olmaktadır.

Ne olursa olsun, bizi burada ilgilendiren ve batıdaki Kağanların yazlık konaklama yeri olarak tanınmış olması pek gereken ünlü Ak tağ'dan onu tamamen ayırmak için, "benlig" (benekli) niteliğini almış olması gereken Ak tag, büyük hataya düşmeden, aynı bir sesbilimsel evrim sonunda, Buhara'nın bulunduğu meridyen üzerindeki Zarafşan'a ait vadinin kuzeyine hakim olan bugünkü Ak-tan ile özdeşlenebilir. Madem ki Türkler, Kızıl Orda-Pérovsk'den Kızıl Kum'a gelmişlerdir, onlar bu dağ boyunca ilerlemekteydiler ve bizim tarihsel incelememizin içinde ihtiyatlı bir tahminin konusunu teşkil eden pek bilinmeyen sebeplerden orada kalmışlardır.

Bu andan itibaren, Demirkapı'ya doğru yürüyüşü sırasında, Tonyukuk'un ordusu, Kerminé yüksekliğindeki Zarafşan'ı geçmiş olacaktır; sonra Semerkand'ı epey batıda bırakarak ve Alai Kitlesini kullanmaktan sakınarak, tam güneydeki yolu, Karşi'ye doğru takip etmiş olacaktır. O sırada, ordu, elli kilometre kadar güney-batıda, bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde, Semerkand'ı Belh'e bağlayan, güneye doğru sarkan büyük yola varmaktadır. Ordu, Demirkapı'nın dar geçidi "Temir-Kapı" ' ya bu yoldan erişecekti.

Seferin en uç kısmını teşkil eden bu dar geçidin (boğazın) yerini tespit etme hususunda hiçbir tereddüt olamaz. Bu yerin uzun zamandan beri Thomsen (I.O.D., s. 137) tarafından tespit edilmiş olup, özellikle tasviri yapılmıştır. Ne var ki, şunu hatırlatalım: yaklaşık 38° paralelin yüksekliğinde Birabad'ın üstünde Belh'den Semerkand'a uzanan yolun üzerinde, 12 ile 20 metre genişliğinde, 3 kilometre

uzunluğunda dar bir geçit (boğaz) söz konusudur. Orada, bugün hâlâ, Temir-kapı adını muhafaza eden küçük bir köy mevcuttur.

Metinler, dönüşte takip edilen yol hakkında herhangi bir bilgi vermezler. B.T. anıtı, eğer bizim okuyuş uygunsuzsa, sadece Karaçuk tağ= (= Karacuk Dağı)'dan söz eder; orada Tonyukuk'un komutasındaki ordu, Demirkapı'ya yapılan seferden sonra çocuk Kağan'a katılır. Karacuk kelimesi, Kaşgarî tarafından şehir adı olarak zikredilmiş olup, Sır Derya'nın batısındaki Farab'a denktir; fakat, "Divan" 'a ekli bulunan haritada Karaçuk tağ görünmektedir. Dede Korkut'da, o, aynı şekilde dağ adı olarak verilmektedir.

Hiç şüphe yok ki, bugünkü Kara-Tau söz konusudur; Alexsandre dağlarının batıya uzanan küçük koludur; Çim-Kent'deki Sır Derya'nın sağ kıyısı boyunca Kızıl-Orda'ya kadar uzanmaktadır ve bu havzayı Talas'inkinden ayırmaktadır. Türkler, ona, onun kuzey ucundan ulaşmışlardır; üstelik, askerî birliklerinin bir kısmını, Küçük Kağanın komutasında orada bırakmışlardır; oysa ordunun diğer kesimi, belki de büyük bir öncü birliği, güneye doğru yürüyüşünü sürdürmekteydi.

Dönüş, yeniden Kırgız Bozkırından ve Çu'nun vadisinden olmak zorunda. Büyük ağır bir ganimet yüklenmiş olarak dönen bir ordu için başka bir yol güzergâhı pek tasarlanmaz.

* * *

e) Ulus Adları Hakkında Bazı Açıklamalar

Yazıtsal belgelerin ortaya koyduğu en nazik meselelerden biri, adları anılan ulusların kimliklerinin ve onların yerleşim yerlerinin tespitidir. Bu husus bu çalışmanın çerçevesi içine pek giremeyecek kadar özel bir incelemeye değecektir. Biz, adı geçen ulusları, birbir sıralamakta ve VIII. yüzyılın başında onların durumu hakkında türkçe belgelerden çıkarılabilen özet bilgileri tekrar daha yakından gözden geçirmekle yetineceğiz. Çeşitli devirlerde meydana gelen çok büyük göçler, isim mübadeleleri, yabancı uluslara ve oymaklara ad vermede çinlilerin ülkesinde hüküm süren fantezi (bu hususta bkz: Barthold, Histoire des Turcs, s.18) ("İli ve "Tatabi" konusunda) olağanüstü ihtiyatlı sonuçlar vermektedir ve bizim bahsettiğimiz özel

inceleme, pek statik olmayacaktır ve şayet kronolojik ise, ancak bundan dolayı değerli olacaktır. Bizim bu çalışmaya pek küçük bir katkımız, mümkün olduğu kadar, 700 yıllarını ilgilendiren hususta durum saptaması yapmak ve coğrafyacıya küçük bir dilbilimsel yardım sağlamak olacaktır.

Kuzey-doğudaki Türklerin hemen bitişiğindeki komşuları Oğuzlardır; Oğuzlar, hiç olmazsa göz önünde bulundurulmuş dönemde, Türklerden ayrıldıkları (farklı kavimlerdir). Anıtlardaki iki metin parçası, oldukça doğru olarak, onların yerlerini belirtmeğe imkan verirler. B.T. 15'de, onların Tola'dan gelirken İleriş'in askerî birliklerine saldırdıkları görülür. Anıt II, doğu yüzü, satır 30'da Türklerin, Oğuzlara saldırmak için, Tola'yı bir baştan bir başa yüzerek geçtikleri zikredilmektedir. O halde, Oğuzların, Tola'nın büyük menderesine (kırımına), Orhun'un doğusundaki tüm bölgeye, belki de Baykal gölüne kadar, yerleşme yerleri olarak sahip olmaları gerekiyordu. Yerleşim yeri olarak, Dokuz-Oğuzlar ile Otuz-Oğuzlar arasında ayırım yapmanın uygun olmayacağını düşünüyoruz.

Oğuzlara karşı yapılan savaşlar dizisinde ve sadece anıt I, kuzey yüzü, satır 5 ve 6'da Kuşlagak ve Kuşlagak denen yörede, Ediz adlı bir ulusa karşı yapılan bir savaş yer almaktadır. Bu yerin özel adı, tespit edilememiştir. Ediz'e gelince, orada A-tie'lerin görülmesi istenmiştir. Bu, bizim kabul edemeyeceğimiz bir husustur. Uygurlar hakkındaki kısa bilgiye bakılırsa, A-tie'ler, uygurların ondördüncü oymağını teşkil etmektedir. Onların yerleşim yerleri tam olarak belirtilmiş olmasa da, Chavannes (D.T.O., 88, n.), 647'de, İmparator, onların topraklarını, Ka-Su'daki Ning'ha'nın bir taşra ilçesi yaptığını açıklamaktadır. Oysa, yukarıda adı geçen savaşlar, Tola'nın ötesinde cereyan etmiştir. Böyle bir göç olacak gibi değil (Böyle bir göçün cereyan etmiş olması mümkün değil). Ediz'ler, anıt II, doğu yüzü, satır 1'deki metin parçasının da belirttiği gibi, Oğuzlara sınıksız bağlanmışlardır. Metinde şunu okuyoruz: "tokuz oğuz / eki ediz kekülig / beyleri bodunı"; burada "beyleri" ile "bodunı" iyelik çatısındadır; ve de, burada tamlayan durumu, hem "tokuz oğuz" 'a, hem "eki ediz (iki edizler" 'e ait bir çağrışım simgesi teşkil etmektedir. Geri kalan kısmının okunma şekli, bize kalırsa, önemli değildir.

Bununla beraber, burada başka bir ulus ile karşı karşıya bulunduğumuza göre, konu dışı kısa bir açıklama faydalı olacak. Cümlelerin orta kısmı, H.N. Orkun

tarafından şöyle okunmuştur. "tokuz oguz eki edizler Külig beyleri bodunu (= Dokuz Oğuzların ünlü beyleri ve Ulusu ile İki Edizler). Bu "-ker" soneki ile kelime türetme bilinmemektedir; fakat buna ait bir başka örneği, "Berçeker" (= persler)'de ele geçirdiğimizi gözardı etmek olmaz. Bu durumda ise, "Berçe-ker" olarak okunacaktır (daha aşağıya bak). Fakat hiç alışılmamış, tuhaf olan husus, kelimelerin parçalanışdır. Şayet "külig", "kü (= ün) " 'den oluşan (türeyen) "tanınmış, ünlü" sıfatını temsil ediyorsa, bu sıfatın nitelediği isimlerden ayrılmış olması ve içinde bulunmaması gereken yer olan önceki grubun içine keyfî atılması, imlâ kurallarına aykırıdır.

M. Bazin, "çadır" anlamına geldiği iyice kanıtlanmış olan "kerekü" 'nün, kerekülig" şeklinde okunmasını önermektedir. O halde, biz, başka bir ulusun adı olan "Keçe Çadırlı İnsanlar" 'a sahip olacaktık. Biz, bu ulusu tanımıyoruz, esasen "Ediz" 'ler hakkında edindiğimiz bilgiler de fazla değil. Her ne olursa olsun, Edizler, "A-tie" 'ler değillerdir ve onlar, Oğuzlara sımsıkı bağlanmışlardır.

Anıt II'nin doğu yüzünün 34. satırında, Oğuzların müttefiki olarak Otuz-Tatarlar zikredilmiş bulunmaktadır; bunlar, başka yerde "Dokuz-tatar" 'lar adı altında belirtilmişlerdir. Thomsen, haklı olarak, bunun, Baykal'ın doğusu ile güney-doğusunda yerleşmiş olmaları gereken bir Moğol oymaklar birliği (topluluğu) "ta-ta" (çince) olduğu kanısındadır. Güneye doğru, onların yerleşim yerleri, Oğuzlar ile Kıtanelerin yerleşim yerlerinin içinde yer alacak şekilde Kerulen'e varmış olacaktır. Bu faraziye tartışılabilir. Yazıtlardan, Türklerin, hiç olmazsa Oğuzlar ile birleşip kaynaşmalarından sonra Kıtanelerin hemen bitişiğindeki komşularıydılar. Şayet böyle ise, Tatarların, Baykal gölünün güney ucunu aşmamaları, ya da pek aşmamaları gerekecektir.

Oğuzlara karşı yapılan savaşlar sırasında, Tongra (Tonra) 'ların bir kesimine karşı bir iltihak ta belirtilmiştir. Oğuzlara iltihak etmiş küçük bir oymak mı acaba söz konusu? Bu hususta hiçbir şey bilmiyoruz. Hiç kuşkusuz, bu ad, B.T.'nin 9. satırında yer almaktadır; orada, Oğuzlar tarafından Kıtanelere gönderilen aracının adı, "Semle Tongra" diye yorumlanması gereken Tonra Sem'dir. Uygurlar hakkındaki kısa bilgi içerisinde, dokuzuncu oymak olarak Türk Tongraları temsil eden Tong-lo'lar yer

almaktadır. Bir ulus adı örneğine de, doğuda rastlıyoruz; oysa çin kaynaklarına göre, bu ulusun yerleşim yeri batıda bulunmaktadır.

Kendinin ulaştığı en uçtaki bölgelerin sayım dökümünü yaparken, Bilge, kuzey yöndeki "Yer Bayurku"dan söz etmektedir (Anıt I, güney cephe, satır 4/Anıt II, kuzey cephe, satır 3). Kuzeye ait bu ad anma tuhaftır. Chavannes'a göre, bayırku'lar (çince Pa-ye-ku'lar), bozkırın kuzeyinde oturuyorlardı: Mlle v. Gabain, kendine ait sözcüğündeki yöndeş maddede şöyle der: "Türk Devletinin kuzeyinde veya kuzeydoğusunda oturan Türk ulusu, belki Oğuzların mensubudurlar". Hemen yukarıda zikredilmiş olan metin parçası bu yorumu ilham etmiş olurken, Grousset, Bayırku'leri, Yukarı-Kerulen'in üst yöresine yerleştirmektedir; böylelikle de o Chavannes'ın yer belirlemesine katılmaktadır. Şayet Anıt I, doğu yüzü, satır 34'de zikredilen savaşın cereyan ettiği Türgi-Yargun gölünün yerini tespit edebilseydik, her şey aydınlığa kavuşmuş olacaktı; acaba, kesinlikle Kerulen ile Argun (Yargun)'un bugün sularını içine akıttığı büyük göl mü söz konusu? Bu gölün konumu, şüphesiz, Mançurya'nın bugünkü sınırının ötesinde olup, aşırı doğudadır. Nihayet, bilmediğimiz bir kaynağa göre, Grousset, Tola'nın sahillerinde müthiş bir bozguna uğrayan Bayırkuların, Kapgan'ı bir pusuda ele geçirip, öldürmeyi başardıklarını söyler. Bayırkuların, Türklerin doğusunda, Tola ile Kerulen arasında buldukları kesinmiş gibi görünüyor, bir zamanlar Oğuzlara bağlı oldukları da muhtemel.

İzgil'ler hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Metin (anıt I, kuzey yüzü, satır 3), onları, aynı şekilde doğuya yerleştirmeye davet eder.

Kıtanlar (doğrusu "Kıtanlar"), Çin'in siyasetinde temel kozu teşkil eden Göktürklerin tarihinde büyük bir rol oynamışlardır. Bununla beraber, çin kaynaklarında, Kıtanların Çinlilere karşı ayaklandıkları bir durum saptanmaktadır ve bu durum karşısında Türkler, onlara karşı savaşmak için (694), bir kez daha, Çinlilerin müttefiki olurlar. Thomsen, onları, günümüzdeki Mançurya'nın güney kesimine yerleştirir (I.O.D., s.61n.7). Bu olmayacak bir şey. Kıtanların menşei her ne olursa olsun, onların, İleriş'in hükümdarlığının başlangıcında veya Bilge'nin saltanatının sonunda olsun VIII. yüzyılda, Türklerin doğrudan etkisinde oldukları kesin. Onları, Kingan dağları ile Yukarı-kerulen arasına yerleştirmek gerekir.

Yazıtsal belgeler, "Tatabı" adı altında; çin kaynaklarında ise, "ili" adı altında kıtanlara katılmış bir ulus bulunmaktadır. Kıtanlar ile Tatabılar veya İliler arasındaki ilişkiler hakkında, yazıtlardan elde edilebilen bilgiler işte böyle. Bu son iki ulusun özdeşlik oluşturduğuna artık şüphe kalmamıştır.

Anıt I,D,T/Anıt II,D,5/Anıt I,D,14'de yer alan metin parçalarında, Kıtanlar ile Tatabılar, çeşitli uluslara ait yapılan bir sayım dökümde yer almaktadırlar ve bunlar hakkında, her ne olursa olsun, sonuç çıkarmak mümkün değildir.

Anıt I, doğu yüzü, satır 28/ Anıt II, doğu yüzü, satır 23'de yer alan metin parçası, daha fazla açıklık getirmektedir. Bu metin parçasında şöyle denmektedir: "yırganı oğuz bodun tapa, elgerü kıtan tatabı bodun tapa, birgerü tabgaç tapa... süledim"; yani: "Oğuz ulusuna karşı kuzeye doğru, Kıtan ile Tatabı uluslarına karşı doğuya, çin ulusuna karşı ise güneye seferler yaptım".

Aynı şekilde, Anıt I, kuzey yüzü, satır 11 ile 12'de, "kıtan tatabı bodun" ifadesi, "tabgaç kağan'a, "tüpüt kağan" 'a ters düşmektedir.

Anıt I, doğu yüzü, satır 4/ Anıt II, doğu yüzü, satır 5/ ve Anıt I, doğu yüzü, satır 14'deki sayım dökümde, "kıtan" ile "tatabı" 'yı, demek ki diğer uluslardan ayrı tutmak ve her iki kelimeyi bir bütün olarak telâkki etmek gerekmektedir. Bu bir tek ulusun, üstelik aynı ulusun söz konusu olduğu anlamına mı acaba gelmektedir? Bu sorunun cevabı, Anıt II, güney yüzü, satır 2'de bulunmaktadır ve orada şöyle denmektedir: "otuzsekiz yaşımdayken, Kıtanlara karşı bir sefer yaptım; otuzdokuz yaşımdayken Tatabılara karşı bir sefer yaptım. Kıtanlar ile tatabıları birbirine sımsıkı bağlanmış iki ulus olarak görmek gerekir. Bu iki ulus, 722-723 yıllarında, birbirlerinden ayrı yaşamaya başlarlar. Parçalanma, 734'de, Bilge elli yaşındayken tamamlanır; en azından Anıt II'nin güney yüzündeki 8. satırı iyice okursak: maalesef orada fiilin sonu sakatlanmıştır, şu açıklamayı elde ederiz: "tatabı bodun kıtanda ad (nltı)" (= Tatabıların ulusu, kıtanlardan ayrılmışlardır). Her ne olursa olsun, kıtan ile Tatabı, VIII. yüzyılın başında aynı yörede; yani, Kerulen vadisinde oturmuşlardır.

K.T. anıtlarında, "bökti" sözcüğüne, iki kez rastlanmaktadır. Şüphesiz, bir ulus adı söz konusudur. Bundan emin olmak için metne baş vurmak yeterlidir. Bumin ile İstemi dedelerin cenaze merasiminde yer alan ulusların yazım dökümünün yapıldığı

Anıt I, doğu yüzü, satır 4 ile anıt II, doğu yüzü, satır 5'de, delegelerin ilk sırasında (liste doğudan başlayarak düzenlenmiştir), "Bökli çöllig el (Bökli'nin çölümsü İmparatorluğu)" (?)'na ait delegeler bulunmaktadır.

"Anıt I, doğu yüzü, güney yüzü/anıt II, doğu yüzü, güney yüzünde Türklerin ulaştığı en uç noktalar (yerler) zikredilmiştir; oysa onlar çin kağanına tâbi idiler; doğuda "Bökli" 'lerin kağanının bulunduğu; batıda ise, "Demirkapı" 'nın yer aldığı kaydedilmektedir.

Biz, H.N. Orkun'un salık verdiği gibi, "bökli" 'nin, "bök" (=ağaçlı yöre, orman)'den gelen "-li" çatılı sıfat olabileceğini devrin dil yapıbilimi ile yapısal çelişki halinde olduğundan pek kabul edemeyecektik. Türemiş sıfat, daima "-lig" soneklidir, asla "-li" sonekli olmaz. Oysa, Fu-jen-hsüch-chih'in makalesinde (vol.6,N.1/2, s.252-253), batı Kore'nin bir devletinin adı, Kao-li'ler olduğuna göre, "Bökli" 'ler söz konusudur.

Ayrıca, her iki durumda da "bökli" adının, hemen hemen sembolik olarak kullanılmış olduğu metinden anlaşılmaktadır. Bu ulus, sadece, bir yandan Bumin ile İstemi'nin, diğer yandan Çinlilerin hizmetindeki Türklerin ulaşmış olacakları, dünyanın ucunda yer alan bir ulustur. Fakat anıtların öykülerini naklettiği üç kağanın saltanatları döneminde, Türklerin, ünlü Bökliler ile ülke topraklarıyla ilgili hiçbir çatışmaları olmamıştır.

Anıt I, kuzey yüzü, satır 1'de, "tutuk Koşu'ya karşı bir savaş (veya Koşu'ların bir savaşı) söz konusudur. "Tutuk" ünvanının bir çin ünvanı olduğunu ve bir eyalet askeri valisini belirttiğini biliyoruz. Oysa, biz, T'ang şu'nun coğrafya ile ilgili bölümünden, Ko-şu ilçesine ait bir çin yönetiminin bulunduğunu öğreniyoruz; hiç kuşku yok ki, o, adını, beş Nuş'pi oymağından biri olan Ko-şu'ların batıdaki Türk aймаğının adından almaktadır. Bu hükümet, Pei-t'ingi (Beş balık)'ın denetimi altındaydı. Anıt I'de Ko-şu'ların zikredilmesi, batıda Türgişler ile Azlara karşı yapılan bir dizi savaş içerisinde yer aldığından, anıt I'in Koşu'su ile Çinlilerin Ko-şu'sunu özdeşlemek uygun olur. Bununla beraber, Fu-jen'de, Çin'in idaresi altındaki Ko-shu'lara ait moğol oymağından söz edilmektedir (sayfa: 264). Bizim düşüncemize göre, bu, basit bir eşsencilik (telâffuzların aynı fakat anlamların farklı olması) hususudur; üstelik, Anıt I'in Koşu'larını, batıya yerleştirmek uygun olur.

Güney-doğuda, Türkler, Çinlileri, eski adları olan "Tabgaç= To-pa" türkçe adları ile belirtirler. Bu kelimenin kökenini incelemek, bu bölümün çerçevesi içine girmeyecektir; (Bu konuda baş vurulabilecek eserler: Thomsen, I.O.D.,39; Hirt, Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk, s.35; Chavannes, D.T.O., 230; Bazin, Recherches... s.294-295).

Cenaze merasimine gelen delegelerin listesinde izlenen sıraya göre, çinlilerden sonra daima (=tibetliler) bulunmaktadır. Hatta biz, Tüpütlerin kağanının Kültegin'in cenaze merasimine, bir temsilci yolladığını da görüyoruz (Anıt I, kuzey yüzü, satır 12). Aynı şekilde, Bilge , askerî kuvvetlerinin ulaştığı en uç noktaları belirtirken, şöyle demektedir: "Tibetlilerin yurduna vasıl olmama az zaman gerekmiştir" (Anıt I, doğu yüzü, satır 3/ Anıt II, doğu yüzü, satır 3). Aynı bölgede ("bir gerü: güneye doğru"), "tokuz ersin"lerden söz edilmektedir. Thomsen, burada, bir ulusa ait veya Tibet taraflarında bir yere ait olduğunu sandığı kimsenin bilmediği bir adın söz konusu olduğunu düşünür. H.N. Orkun ise, burada bir yer adının söz konusu olduğunu düşünür. Sözcüğün görünümü, bir ulus adı lehindedir (bkz. "tokuz oğuz", "tokuz tatar"). Fakat Fu-jen (sayfa 251), yorumla ilgili yeni olasılıklar ortaya çıkarmaktadır. Orada, "Tokuz ersin"ler, yerleşim yerleri Kuku-nor'un bölgesi olan, yarı moğol yarı tibetli bir ulus olan, Çinlilerin T'u-yü-hun'lar dedikleri kimselerin özdeşleri olarak verilmişlerdir. Başka metinlerde, bu ulus, "loghosun" olarak adlandırılmıştır. Bu husus, türkçedeki "tokuz ersin" 'in, yabancı özel isimlerin tercümelerinde o kadar sık bir biçimde rastlanıldıkları gibi, halk dili kökenli bir ifade olduğunu ortaya koyacaktır. İkinci bir faraziye, "Monumetna Serica vol. 9, s. 81 ve 84" 'e dayanmaktadır. Ona göre "ersin", çincedeki "yen ş'i" 'nin özdeşidir. Chavannes, aynı şeyi, "Y en-k'i" olarak vermektedir; yani "Karaşar şehri olarak vermektedir. Bu şehir, kesinlikle dokuz şehri kapsıyordu. Bu sonuncu varsayım, memnun edicidir. Bilge'nin Kapgan döneminde, Karaşar yöresine ulaşmış olabileceği gerçek gibi görünüyor; oysa Tibette bu sefer, Bilge'nin kendisinin de içinde yer almasını oldukça sevdiği efsanelere ait kategori içinde gösterilmiş olmalı. "Kiçig (= az kaldı)" kısıtlaması, bu bakımdan anlamlı (manidar) ve eğlendiricidir. Tibetliler, bu efsanede, güneyde bulunmaktadırlar; doğuda olanlar ise, Bökliler'dir.

Bir saatin akrepleri gibi yolumuza devam edelim; Altı Çub ve Çuv'ların yerleşim yerlerine varırız. Sogdak'da yapılan ilk savaş (701) sırasında, onun adından

bahsedilmiştir. Çin kaynaklarına dayanarak, Fujen'in çok daha önceden sözünü ettiği makale (sayfa 263), aynı yıl, Şao-vu'ları (bunlar, Çuv'lar da olabilir) ilgilendiren bir olayı açıklar. Şao-vu'lar, Türkistanda yerleşmiş bulunan hint-avrupa kökenli bir kavim topluluğudur. "Altı çuv", "şao-vu" grubunun altı kolunu temsil edecektir. Faraziye, dikkate alınmış olmaya değer.

Taşın durumu, bunu tasdik etmeye ne kadar imkân verse de, B.T. anıtı, Tokar'lar ile tezik'lere pek kısa bir telmihte bulunur. Tokarlar, Tokarlılardır; onların incelenmesi, bizim konumuza girmemektedir. Tezıklere gelince, onların ne olduklarını söylemek gerçekten zordur. Bu sözcük, İranlıların, arapların ülkesinde, "tezik" çatısı altında gösterilmiştir. Çinliler ve muhtemelen Türkler, aynı şekil doğrultusunda onu kullanmışlardır. Fakat, o zaman, biz büyük ciddî bir zorlukla karşı karşıya kalmaktayız. K.T. anıtında, bu ada rastlanılabileceği düşünülebilecektir; ama orada, yer almamaktadır. O zaman, ona, B.T. anıtında rastlamak sürpriz olabilir. Arapların henüz bu bölgelere ulaşamadığı 701 savaşı sırasında ondan söz edilir. Tonyukuk'ta karışıklık veya olayları öne alma durumu olmuş mudur? Ya da, burada söz konusu, Araplar değil mi? "Tezik" sözcüğü, İkke-Khüşötü yazıtında da, Demirkapı'ya doğru yapılan bir saldırı anlatılırken, aynı şekilde yer almaktadır. Metin burada daha sarıhtir. Kesinlikle "tezik" 'lere yönelik bir savaş söz konusudur: "temir kapıgka tezikke tegi sü..."=O, Tezıklere karşı, Demirkapı'ya doğru bir sefer yaptı). 707 yılında Buhara halkının çağrısına 711'de Semerkant ahalisinin cevap vermek gayesi ile, Türklerin, Kutayba ibn Muslim'in ordusuna karşı bölgeye taarruz kevvetleri gönderdiği bilinmektedir. İkke-Khüşötü yazıtında "Tezik" 'in kullanılması, bu iki seferden birinin, muhtemelen ikincinin söz konusu olduğunu düşünmeye yol açıyor. Onun B.T. anıtında kullanılması, anlaşılır olmaktan yoksun kalmaktadır. Kaşgarî'nin döneminde, "Tejik" 'in Arapları değil de İranlıları (Tacik'leri) göstermek için kullanıldığını müşahade etmek, insanın tuhafına gitmektedir.

K.T. anıtlarında, B.T.'deki gibi, Sogdak'lardan (Soğdaklardan), elbette, söz edilmiştir. Anıt I'in, kuzey yüzündeki 12. satır., üstelik Sogd (soğd)'a ait şehirlerden olan Buhârâ (Bukarak)'tan söz eder. Soğd'un yanında, Marquart'ın "Soğd" un iranlı insanları" şeklinde yorumladığı "Berçeker" 'ler zikredilmiştir. Thomsen, bu yorumu, en sonunda, fakat ihtiyatla kabul eder. Bu yorum, "er" (insan/adam)'in ayrılmış durumda olduğuna imkan verir. Barthold, "Berçek" 'in, "Parsî" 'nin bir intibakı

olabileceğini düşünmez. Oysa, kesinlikle olamaz şeklinde düşünmemek gerekir; bilhassa, "berçek-er" göz önünde tutulduğunda, kötü bir okunuş ortaya çıkabilmektedir. Gerçekten de, anıt I, doğu yüzü, satır I'de "Adizker" adı bulunmaktadır; belki de bu, Ediz ulusunun adına dayanılarak yapılmıştır. Burada "Berçe -ker" şeklinde okumak gerekecektir; sözcük ya da sonek olan "ker", aslında bilinmemektedir (yukarıda yer alan ediz hakkındaki tartışmaya bak.)

Dedelerin cenaze merasimlerine delegeler göndermiş olan ulusların listesinde, aynı şekilde, iki ulus yer almaktadır. Bu ulusların adı hakkında, uzun tartışmalar açılmıştır. Burada bir taraftan avrupalı "Avar (Apar)" 'ları, diğer taraftan Romalı (Purum)'ları görmek için günümüzde hemen hemen uzlaşma sağlanmıştır. Bu okuma şekli, Pelliot (J.A., 1914, I, 499)'a aittir. Romalılar ifadesinden, kuşkusuz, Bizanslıları anlamak gerekir. "Apar" 'a gelince, M.Haussig, onda Avarları değil, Aparnien'leri görmektedir (Theophylakts Excurs, s.329). Faraziye ilginç görünmektedir.

Şayet biz, denetlememize devam edersek, Balkaş gölünün yamaçlarına, sonra da Cungarya ovasına varırız. Burası, batı Türklerinin yurdudur. Bizim işimiz, burada pek karmaşık hale gelmektedir. Anıtlar, pek müphemdir; çoğu zaman fazla bilgi vermezler; yer adlarının kimliklerinin tespiti, güç veya imkânsızdır. Diğer taraftan, kesinlikle, az ya da çok göçler olmuştur. Bununla birlikte, orada ışık bulunduğunu görmeye çalışalım; bunun için de, en basitinden, B.T.'nin yorumu ile yola çıkalım.

Her yerde ortaya çıkan Çinlilerin adından bahsetmezsek, Tonyukuk, batıda ve kuzey-batıda, sadece iki düşman tanımaktadır: On-Ok'lar ve Kırgızlar. Aynı zamanda, On-Ok'lar, Türgiş ulusu olarak zikredilmiştir; Çinliler onlara "Tu-k'i-ş" derler. Tonyukuk'un Türgişler ile On-Ok'lar arasında hergangi bir ayırım yapmadığı metinden pekâlâ anlaşılmaktadır. Bir keresinde, o, şöyle demektedir: "on ok kağan", biraz daha ötede ise: "türgiş kağanı", başka bir sefer de, "Türgiş kağanı on ok bodunu" diyor. Çelişki, sadece zâhîrîdir. Türgişlerin, On-ok'ları oluşturan on oymaktan biri oldukları gerçek; fakat bizi ilgilendiren dönemde Türgiş kaanı "U-çele", diğer oymaklar üzerinde, sözde de olsa bir üstünlük sağlamıştır. 708'de yerine geçen oğlu Suo-ko için de aynı durum söz konusu olacak. Kapgan döneminde, vaktiyle Çu'nun bulunduğu vadide ve Isık Göl'ün yer aldığı yörede oturan Türgişlerin, Urungu ve kara İrtiş'e kadar Cungarya'yı işgal etmeleri gerekecektir. Onları,

Türklerden, artık sadece Altay sıradağı ayırıyordu. K.T.I, kuzey yüzü, satır 13'deki metin parçası, Türkler için ileri sürülen, "on ok" ve "Türgiş", sadece bir bütünü teşkil ediyorlardı faraziyesini, tamamen doğrular. Bilge, gerçekten de şöyle der: "Türgişlerin kağanından, On-Oklardan olumu..."

Yazıtların zikrettiği Kara Türgişler, Türgişlerin bir parçasıdır; ona, Suo-ko'nun halefi Su-li kağan komutasında 720-730 yıllarında rastlamaktayız; o, "sarı" oymakların karşısında yer alır.

Kırgızlara gelince, onların yerleşim yerleri, hiçbir güçlük arzetmez. Onların meselesi, her seferinde Kögmen'in aşılmasının ortaya çıkardığı çetin meseledir. Kögmen, bugünkü Tannu-Ola'dır. Fakat, B.T. anıtı, yararlı bir açıklık getirmektedir: Türkler ile Kırgızlar arasındaki çarpışma, ani'nin kıyılarında, ırmağın aktığı tarafta; yani bu ırmağın Abakan ile birleştiği yerin yakınında cereyan etmiştir. Kırgızların yerleşim alanını, bu bölgeye, yani Saransk dağlarının ötesine yerleştirmek gerekir. Bugünkü Tannu-Tuva Cumhuriyetindeki Yenisey'in yukarı mecrası "ulu kem" 'e yerleştirmek olmaz. Ulu Kem, başka uluslar tarafından iskân olunmuştu.

K.T. anıtları, ortaya başka meseleler çıkartmaktadır. "Töles" ile "Tarduş" sorunu, aynı tip güçlükler arzetmektedir. -Bir çözüme varmak için-güçlükler, tarihin falan devrindeki bir ulusun yerini hemen hemen doğrulukla tayin etmek isteyen tarihçiyi bekliyor. Töles (çincesi: T'ie-le)'ler, çin tarihçilerinin günlüklerinde pek önemli bir yer tutarlar. Fakat bu tarih günlükleri, apaçık çelişki halindedir. Daha doğrusu, Chavannes'da, hemen hemen bu konuya ayrılan bütün bölümlerde karşılaşılan böyle bir gelişme, Töles'lerin başına gelmiştir. Onlar, kimi kez, daha sonra "uygur" adını alacak olan bir ulus olarak; kimi kez, bir oymaklar topluluğu (birliği) olarak bildirilmişlerdir. Bu oymakların en yiğiti ve en müreffeh olanı, "sir-Tarduş" 'lar olacaktır. "Kuça" hakkındaki notçukda, aynı oymak sayısı (13) ve aynı asker sayısı (100.000) verilmiştir. Uygurlar hakkındaki notçukda ise, oymakların sayısı 14'e varır; bu oymakların birincisi Uygurlar olduğundan; ikincisi, "Sie-yen-t'o" (sir-Tarduş)'lardır. Hirth, tölesler konusunda, onların sayılamayacak kadar çok sayıdaki oymaklarının, doğuda Tola'dan başlamak üzere batıda doğu Roma'nın sınırlarına kadar yayıldıklarını kaydeder (Nach-worte s.37-43).

Anıtlara ait ana metin, çok daha mütevazı bir şekilde, Tölesler ile Tarduşlara değer vermeye ve bu isimlerden, İleriş'in ilk Türklerinin hemen yakınındaki çok mütevazı oymakların adlarını elde etmeye zorlamaktadır. Gerçekten de, Bilge'nin iki öyküsünde (Anıt I, doğu yüzü, satır14/ Anıt II, doğu yüzü, satır 12) tahta çıkışından sonra İleriş'in yaptığı ilk iş, Töles-Tarduş ulusunu örgütlendirmektir. Ancak ondan sonra, Oğuzlara karşı cephe alır. Tonyukuk'un öyküsünde, bu menkıbe, üstelik zikredilmemiştir ve öyküye, doğrudan doğruya, Oğuzlara karşı yapılan savaş ile başlanır. Bizim genel kanaatimize göre, Tonyukuk açısından ne Tarduşlar, ne de Tölesler düşmandılar; fakat daha çok, daha ilk andan itibaren İleriş'e katıldıklarından, Türk ulusunun bütünleyici parçasını teşkil ediyorlardır. Bu görüş, anıt II, güney yüzü, satır 13 ve ondan sonraki satırlarda yer alan metin parçasına dayanmış bulunmaktadır. Oğlunun anlattığı gibi, orada, Bilge'nin ünvan beratı töreni söz konusudur. Bu bir "imparatorluk" töreni olmayıp bir "ulusal" törendir: Bu törende, sadece aileye ait kişiler, bütün Türk beyleri hazır bulunur; bunların arasında, batı'da tarduş beyleri, doğuda Töles beyleri yer alır. Kısacası, yazıtlarda adları geçen, geçici olarak birliğe katılmış olup, en geç Türklerle savaş halinde olacak olan bütün diğer ulusların tersine; sadece Tarduşlar ile Töleslerin, Türkler ile hiçbir anlaşmazlıkları olmayacaktır. Geniş bir ailenin bu iki kolu, bütünleşmeyi sağlamışlardır. Şayet tam anlamıyla ele alınacak olursa, ana yönler, şöyle belirtilmiş olur: Tölesler için doğu Tarduşlar için batı. Tarduşları Tola'nın batısına, Tölesleri ise, Ötüken'in batısına yerleştirmek gerekiyor. Bize göre, daha çok, esrar perdesi altında kalan kurallara tâbi protokole uygun bir düzen söz konusu. Ne var ki, yazıtların Tarduşları ile Töleslerinin, Orhun'un hemen civarında araştırılmış olmaları gerekir.

Uygurlar hakkında da benzer bir mesele ortaya çıkmaktadır. Tüm Çin belgeleri, onların sürekli yerleşim yerleri hakkındaki tüm olası bilgilerin karşılaştırılması, tüm mantıksal değerlendirmeler, adlarından sadece bir kez bahsedilen yazıtlardaki uygurların, başlarında bir kağan değil de, bir "elteber" olmak üzere, Selenga'nın kuzeyinde (Anıt II, doğu yüzü, satır 37), ırmağın aşağı yöresinde; o halde, bu ırmak ile Baykal gölü arasında kendi yerleşim yerlerine sahip olmalarını ancak engellemeyeceklerdir. Bu yörede ancak uygurların bir kolu var olabilir. Bu kol Basmlı'lar ile Karlukların işbirliği yapmaları sonucu Göktüklere son darbenin

indirilmiş olmasından (744) sonra başkentini Karabalgasun'da kurarken, Göktürklerin eski yurtlarında iktidarı ele geçireceğine göre, parlak bir geleceğe zaten adaydı.

Basmıl'lar konusunda, oldukça dikkate değer bilgi toplamış bulunuyoruz. Gerçekten de, "Les Documents sur les Toukiue" (S.Julien, s.459)'da, 720 yılında, Pa-si-mi (Basmıl)'ler, İli (Tatabı)'leri ve Khi-tan (Kıtan)'ları içeren ve Çin tarafından yönetilen bir koalisyonun adından bahsedildiği görülür. Onların yerleşim yeri, iyice belirtilmiştir; bu, Pe-thing şehridir; yani yazıtlarda yer alan Beşbalık'tır (Chavannes'a göre ise, Pei-thing'tir). Beşbalık, uzun zaman, "Urum-çsi" ile özdeş tutulmuştur ve H.N. Orkun, bu kimlik tespitini benimser. Chavannes ise, şehri, Goutchen'in yakınında bugünkü Ç-mu-sa'nın bulunduğu yere yerleştirmek gerektiğini açıklamıştır. O halde, Basmıl'lar, Cungarya'nın güney-doğu kesimini işgal etmekteydiler.

Karluk'lar, kuzeyde bulunuyorlardır. Chavannes, onların üç oymağına, yerleşim yerleri olarak, Zaıssan gölü ile Urungu gölü arasındaki, Urungu gölünün batısı ile Tarbagatay arasında yer alan bölgeyi tahsis eder. Bununla beraber, anıt II, doğu yüzü, satır 40, kesin açıklar: Bilge, Karluk'lara saldırılması emrini verirken, o, "beriye (=güneye):", der. Eylemin tarihi, 720 olabilir. Diğer taraftan, 715'de, Tamıg'ın kutsal kaynağında, Karluk'lara karşı bir savaş gerçekleştirilmiştir. Şayet Fu-yen-hsüch-chih (vol. 6, N. 1/2, s.265-267)'in söylediği gibi, bu kaynağın Çinlilerin "T'o-jen-shui" dedikleri kaynağın aynı olduğu; onun yakınında Türklerin beşinci ayın ortasında büyük âyinlerde toplandıkları ve bu kaynağın "Gizli tarih"de zikredilen Tamir'in kaynağı olduğu kabul edilirse; şöyle bir sonuç çıkarmak gerekir:

Karluk'lar, ya da onların arasından bir kesim, altay'ı almışlar ve onların bilinen yerleşim yerlerinden çok daha doğuda "vassal" olarak yerleşmişlerdir. Bağımsızlık teşebbüslerinden ve 715'de Tamir'de bozguna uğramalarından sonra, onlar, yurtlarına ulaşamamışlar; fakat güney taraftaki bölgeye sığınmışlardır. Bunun tamamen ne kadar tahminî olduğu görülmektedir.

Anıt II, doğu yüzü, satır 24, "Tangut (tanut)" ulusundan söz eder. Sogdak'da cereyan eden ilk savaştan hemen önce, 700 yılında yapılan bir baskın anlatılırken "Tangut'ların adı geçmektedir. Savaşın gayesi açıkça belirtilmiştir: kadınları, çocukları, sürüleri götürürler. Thomsen, onun yerleşim yerinin, daha sonra Tangut adını alan aynı ülkede aranmasının gerektiğini, yani Kuku Nor gölünün kuzeyinde,

aşağı yukarı Hoang-ho'nun kuzey-batıdaki kıvrımına doğru ve Şen-si'nin Çin eyaletinin kuzey-batısı ile batısında yer alan dağlık bölgelerde aranmış olmasının gerektiğini düşünür (I.O.D., 178, n.86). Bu Tangut'lar, tibet ırkındandırlar. Şayet durum böyleyse, bu baskın, Kapgan'ın saltanat döneminin ilk yarısına damgasını vuran Çin'e yönelik seferler dizisinde yer alır.

Sonunda başlangıç noktasına varılan yolculuğumuzu bitirmek için kuzey-batıya, Tannu-Ola (Kögmen)'nin ötesine dönüyoruz. Biz, orada, Çik'ler ile karşılaşyoruz. Çikler, başka yerde zikredilmemişlerdir; fakat, biz, onları, ana metin sayesinde, tamamen kesin olarak, Yukarı Yenisey ile Sayansk dağları arasına yerleştirebiliriz.

Çin yol güzergâhı, bize, daha önceden Kurıkan'ların yerleşim yerlerini, yani Tannu-tuva Cumhuriyeti'nin batı kesimini belirtmiş bulunuyor. Çinlilerin Ku-li-kan adı altında tanıdıkları Kurıkanlar, Göktürklerin tarihinde önemli bir rol oynamamışlardır. Onlar, sadece, Bilge'nin dört ana yöndeki düşmanlarını saydığı metin parçasında -Kırgızlar ile birlikte-zikredilmişlerdir (Anıt I, doğu yüzü, satır 14). "Korıkan", moğolcada "kuzu" 'yu belirttiğinden, "Korıkan" değişkesi, "kurıkan" 'a tercih edilecektir. Bu ad, bizzat Oğuzların adı gibi, Az'ların adı gibi, totemizm ile ilgili ad olacaktır. Şimdi biz "Az" 'lardan söz edeceğiz.

* * *

Yazıtlarda adları geçen uluslara ait bu denetime, sık sık üzerine dikkatleri çeken "Az" adına mahsus bir incelemeyi ekleyeceğiz. Arkadan gelen dilbilimsel müşahedeler, nazik bir meselenin çözümüne herhangi bir katkıda bulunmak isteyecektir.

Ana metne göre, Az'lar, başlarında bir elteberi olan bir ulus oldukları pek açıkça belirtilmiştir. Onların yerleşim yerleri, Tannu-Tuva'nın bugünkü yurdunda Kögmen (bugünkü Tannu-Ola)'in kuzey yamacı üzerinde, Yenisey havzasının en yüksek vadilerinde, eski kırgızların buldukları yerin hemen güneyinde ve onlarla karşı karşıya bulunur. Barthold (anıt II, T.A.C., s.28)'un farzettiği gibi, bunların, sözümona "yenisey'deki Ostiaks" 'ların ataları olmaları için aşırı derecede olabilirlik durumu mevcut; gerçekte, Ostiaks'lar, "Assin" (As'tan mı türemiştir?)'ler olup,

kuşkusuz, Altaya ait bir ulus değillerdir. Fakat bu "assin" 'ler, Yenisey'in aşağı havzasında (Turukhan çemberi) içinde bulunmaktadır. Diğer taraftan, "As" adının, hatta çok eskiden (kıpçakçada ve çağataycada) "Alain" 'leri (günümüzdeki Osséte'lerin atalarını) belirttiğini gözden kaçırmamak gerekir. Alain'ler, iranlıdır ve M.Ö.I. yüzyıldan beri "Sarmatie" (Caucase'ın kuzeyindeki bozkırlar)'nin ahalisi olarak bilinirler. Avrasyanın bozkırının bu göçebe ulusları arasında bir ilişki var mıdır?

Metinlerimizde, Azlar, kimi kez, Yenisey'in ötesindeki çikler ile (709 yılında: Anıt II, doğu yüzü, satır 26); kimi kez, Kırgızlar ile 710 yılından sonra: Anıt I, doğu yüzü, satır 20); kimi kez, türğişler ya da batıdaki Türkler ile (710 yılında: Anıt I, doğu yüzü, satır 38); kimi kez ise, sadece onlar (715 yılında: Anıt I, kuzey yüzü, satır 3) zikredilmişlerdir. Anıt I, doğu yüzü, Satır 19, onların VI. yüzyılın ortalarında Bumin ile İstemi döneminin Büyük Türk imparatorluğunun mensubu olduklarını bildirir. Avrasyanın bozkırında, Kafkas dağlarının kuzeyinden batı Sibiry'a'nın sınırına kadar uzanan yörede aşırı derecede dağınık bir halde bulunan, iran kökenli bir ulus (Aslar veya Alain'ler, Alain: Alan, lâtincesi: Alain)'a bizim işimiz düşmeyecek midir? O zamanlar, VIII. yüzyılda, "Az", türkçedeki aynı sözcüğün söyleniş şekli olacaktır. Türkçenin, lehçelere göre, başka dillerden aldığı alıntı kelimelerin sonlarındaki "-s" harfini, "z" şeklinde seslendirmek eğiliminde olduğu bilinmektedir (bkz. Osmanlıca "burgaz")., hatta türkçe sözcükler için bile, sondaki "-s" ile "z" arasında çoğu zaman kararsızlık olur (karşılaştır: köküs/köküz (gögüs). Oysa, "Az" adına uygun, ses bakımından özdeş bir kelime olarak, Kaşgarî, XI. yüzyılda kullanılan iki söyleniş şekli olduğunu bize gösterir; bu iki söyleyişten "-s" 'li yani "as" olanın en doğrusu olduğuna dair inancı verir: "az" hakkında daha uygun olan: "as" (kakun postmetres köle), uzun ünlü ile (2 elif: B.A., I, 80). Bir taraftan farsçada "as" (kakun postu) diye bir kelime bulunmaktadır. Bu kelime, kimi kez, "az" (kaşgarî); kimi kez, "as" (kaşgarî'ye göre daha doğru, yani daha muhafazakâr biçim) (bak: Osmanlıca, Sibiry Türk lehçeleri uygurca, çağatayca) olduğuna göre; ve de aynı sese sahip olan "As" sözcüğü, çağataycadaki gibi farsçada "Alain" 'leri ifade ettiğine göre; insan kendi kendine, aynı sözcük hakkında, "Hermine (kakun)" 'ların ulusu olan "Azlar" (bizim metinlerimizdeki azlar) söz konusu değil mi diye sorabilir.

Bazan hayvan adlarının bir oymağa ad olarak hizmet ettiğini (belki kökü toteme dayanıyordur), biz görmeye alışkınız (metinlerimizde: "Oğuz" (genç boğa),

"korikan" (kuzu). (Tarih bakımından en farklı uluslarda, totemizm kalıntıları veya işaretleri olarak çoğu kez açıklanmış olan pek çok sayıda başka örneğin bulunduğu bilinmektedir.) Ne olursa olsun, "alain-Osséte" 'lerin adı ile "hermine/as:kakun" adının özdeş olduğu uluslar (Persler, Türkler)'in onları, böyle (burada sadece kökeni bir halk diline ait olma özelliği söz konusu olsa bile) algılamamış olmaları inanılacak gibi değil: böylelikle, Osmanlılar (redhouse, s.83 b), Sibirya'yı, bütünüyle hem "as (Alain-osséte)'ların eyaleti, hem "Hermine (As/kakun)"ların eyaleti anlamına gelen, ilk anlamının ne olduğunu bilemeden (belki de, her ikisi de, başlangıçtan beri, birbirlerine sıkıca kenetlenmiş olduklarından), "As Vilâyeti" adı altında göstermişlerdir. Gerçekten de, As'lar, "Moğalların Gizli Tarihi"nde, 262,270. ve 274. sayfalarda yer alan, pekâla "alain" 'leri belirten moğolca "As-ut" 'un çoğuluna başvur), Avrasyanın bozkırında pek çok yöreye dağılmış bulunurlar. Avrupada, Ukrayna ovasında ve Kafkasya'nın kuzeyinde onların çektikleri acılar bilinmektedir; fakat öte yandan, onların çincedeki adları (Yen-ç'e, Chavannes, D.T.O., s.69, note), M.S.661 yılında, doğu Türkistan'ın bir ilçesinin (Kuça'nın boyunduruğu altında bulunan bir ilçenin) adı olarak bulunur.

Onların, kuzey-doğu yönünde, nereye kadar yayıldıkları kesin olarak bilinmemektedir; fakat, onların en uç noktalarından birinin güney Sibirya' (Osmanlıların "As Vilâyeti")'ya, Yenisey'in yukarı havzası (Kem)'na kadar yayılmış olmalarını kabul etmemek olmaz: O halde, bizim yazıtlarımızdaki "Az"lar, Kırgızların uzağında olmayan Kögmen Dağlarının yakınında cereyan eden olayın anlatıldığı metinler (bkz. Anıt I, doğu yüzü, satır 20 / Anıt II, doğu yüzü, satır 17 / Anıt L, doğu yüzü, satır 19 ve Anıt II, satır 6 ve 26)'de yer alan "Az" 'lar olacaktır. Şunu da belirtelim: Anıt I, kuzey yüzü, Satır 2'nin bu aynı Az'ların, Kobdo'nun doğu-kuzeydoğusuna yaklaşık 130 kilometre uzaklıktaki bugün Khara-Nor (çağdaş yeni şekli Kara nor "Kara Göl") olması gereken kara Göl'ün yakınında Türklere karşı savaşa girdiklerini zikrettiği göz önünde tutulursa; onlar, zaman zaman, Kögmen (Tannu-Ola)'in güneyine kadar giderler.

Fakat, 710 yılında, az'ların bir askerî valisi (Tutuk, anıt I, doğu yüzü, sayfa 38), aynı zamanda batı türklerinin Kağanı (Türgiş Kağan)'nın Ordu Komutanı (Buyruk) iken, Cungarya'nın sınırında, Bolçu'nun yakınında, Kültegin tarafından ele

geçirilmesi, bu aynı az'ların, batı ile sıkı ilişki içerisinde oldukları anlamına gelmez mi?

Kısacası, Orhun anıtlarındaki "Az" 'ların, farsça, çağatayca metinlerdeki "As"ların kuzeyde ve doğuda yaşayan bir kolu olmaları mümkün olabilir. As'lar, Alain-Osséte'lerdir (farsçası Alan u As, Desmains, s.69 a; cf. 145 b: Alan "Türkistan'da bir memleketin adı). Hatta, onların adlarının, kesinlikle doğrulanamasa da, "Kakun" (farsçada "as", türkçede "as/az")un adı olması mümkündür. Şayet böyle ise, eski Osmanlıcada bir "ars" (kakun) şeklinin ve kırgızcada "aris" şeklinin bulunması, belki de kelimenin sesbilgisel tarihini tasarlamaya imkan verecektir: kelimenin başlangıç şekli "ar(ı)s" olabilecektir; oradan kırgızca "aris; eski Osmanlıcada "ars" veya "r" harfinin düşmesi ve denge sağlayıcı uzatma ile "as" (bkz. "barur bar "var, var olan q.v.) veya hatta "r" 'nin düşmesi ve "r" 'nin düşmeden önce "s" 'nin, "r" sadası tarafından seslendirilmesi ve dengeleyici uzatma ile "aras âz olmuş olabilir. Anlam, "Kakun postu" olacaktır: yakutçada "âs" (beyaz, tüy), belki de ikinci anlamsal bir evrim ile aynı sözcüğü temsil etmektedir (kakun postu, beyazlık simgesi, fransızcasına başvuru). "kakun postu", "en üstün özelliğe sahip kürk" olduğundan, türkçedeki ilk ortak şekli "aris", belki de moğolcadaki "arison, arasun" (kürk, hayvan postu/derisi)'un "aris-" elemanına özdeştir. Sözcük, belki de "altayca" 'dır ve onun farsça'da bulunması (şayet Alain-Osséte'lerin adı olan "As", üstelik, "Kakun postu" 'nun adıyla, "alain" 'de olduğu gibi), o zaman kuşkusuz eski bir alıntı sözcüğe dayandırılacaktır.

Alain-Osséte'lerin tarihine ait geriye kalan iş, yapılacak uzun bir inceleme olacaktır; bu da, bizim ancak ortaya koymağa çalıştığımız bu meseleleri daha aydınlıkla görmemize imkan verecektir. İki faraziyemizi: "Az" 'larımızın tarihteki "As" (Alain-Osséte)'lara özdeşliği ve adlarının "Kakun postu" 'nun adı ile ifadesi şeklinde sona erdirmek için, onların, zarurî olarak mütesanit olmadıklarını belirtelim. Gerçekten de, birincisi kabul edilebilir ve de ikincide ise sadece halk diline dayanan bir köken (aslında o, Türk uluslarına kendine benimsetmek için büyük imkânlarla sahipti) görmek mümkündür. Hatta onların (faraziyelerimizin) her ikisi de reddedilebilir.

Her ne olursa olsun, ortaya adamakilli çıkan husus, VIII. yüzyılda, Kögmen (Tannu-Ola) Dağlarının bulunduğu bölgede, hem Kırgızlar ile, hem batıdaki Türkler ile, hem de doğudaki Türkler ile ilişkileri olan ve VI. yüzyılda Bumin ile İstemi'nin Büyük Türk imparatorluğunun vassal'ı (tebası) olan bir "Az" ulusunun bulunmasıdır.

* * *

Bu bölümün başlıca sonuçlarını, metnin dışındaki dört haritada göstermeye çalıştık.

SONUÇ

Bu incelemenin sonunda, ona giriştiğimiz zaman edindiğimiz gayeye acaba ulaştık mı diye kendi kendimize sormak zorundayız o zaman bizim için önemli olan husus, moğolistandaki Türk anıtlarının içinde meydana getirilmiş olduğu "ortamı" keşfedip; ortaya çıkmaları bir çok bakımdan bize akıl almaz gibi görünen siyasal ve toplumsal bir yapıyı açıklamaktır. İleriş'in zamanında Orhun ile Tola'nın havzalarındaki oymakların ittifakı; tam bir yenilenme içerisinde bulunan bir Çin devleti karşısında, Kapgan zamanında Türk imparatorluğunun aşırı büyümesi, derinlerdeki sebeplerini ortaya çıkarmanın tarihçi için öylesine zor olduğu hadiselerdir. Savaş içgüdü, cüret, mukavemet, sadelik, savaş araçlarının en iyi derecede kullanılması, orijinal bir savaş yöntemi, geçiciliğine rağmen böylesine tam bir başarıyı açıklamaya yeterli olmamaktadır. Anıtlar, sadece kaba taslak bir bilanço vermektedirler ve K.T. anıtlarında açıkça görünen bir bilgilendirme arzusu olmasa onların başkaca bir amacı pek olmayacaktı. Kuşkusuz, onlar söylemekten çok telkinde bulunurlar; fakat onları okumakla bir örgütlenme arzusu ile siyasal bir içtihadın bulunduğu sezilir. Belki de en dikkate değer olgu - Barthold'un aydınlığa kavuşturduğu eylem yurttaşlık duygusunun doğuşudur. Değişik görünümde henüz oymak aşamasında olan bu toplumda yurttaşlık duygusunun tezahürü pek beklenmiyordu. Bu yurtseverlik birleşimini oluşturan elemanları ortaya koymak pek güçtür. Yabancıları sevmeme, geleneklere canı gönülden bağlanma, kağanın şahsına ait fetişst saygı gösterme (hükümdarlık gücü, bey'lerin olmak zorunda kalmış oldukları vergi toplayıcılarına karşı etkin bir himaye teşkil ettiğinden, bu saygıda ayrıca bir menfaat payı yer almaktadır), yağma-ganimet'in cazibesi, azçok birbirine ulymayan oymakları bir müddet için birleştirmekte katkısı bulunan bunca unsur ve özgür düşünme biçimi ve kağana siyaseti için gerekli desteğin sağlanması. Buna, strateji açısından olduğu kadar zenginlik kaynakları açısından da ayrıcalığı olan coğrafi durumu eklemek gerekir. Kısacası, dikkate değer üç kağana ait bir hanedanın mevcudiyeti başarıları anlamaya yardım eder. Bu ulusun sahip olduğu eşsiz şans o sırada hanedanlık kavgalarının başına gelmemiş olmasıdır. Kapgan'ın ölümünü izleyen saray faciası gerçekten de tutarlı olmamıştır. Bozkırda örneğinin sık sık

görüldüğü gibi düşman kardeşler olmaları mümkün olmuş olan her iki kardeş Bilge ile Kül-tegin daima mükemmel dostluk halinde ve tam uyum içinde bulunmuşlardır.

Hiç kuşkusuz, dev dıştan güçlü içten koftu; imparatorluk ise, ancak elli sene sürmüştür. O, sıraları gelince tarihî bir rol oynamayı veya daha basit bir ifadeyle göçebenin onsuz uzun zaman yaşamasının pek mümkün olmadığı bu özgürlüğe yeniden kavuşmayı çok isteyen aşırı fazla ulus içermekteydi. Bilhassa amansız bir düşmanları vardı: çin. Kendisi için Yukarı asyanın zilyetliğinin sadece bir gelenek olmadığı fakat iktisadî bir zorunluluk da olduğu yaşlı imparatorluk Çin, kuzey sınırlarında-başka bir devletin varlığına izin vermesi pek mümkün değildi. Bu devletin çevik hafif süvarî birlikleri çinin çalışkan ve barışı seven köylüleri için devamlı bir tehlike teşkil ediyorlardı; üstelik de bu devlet, oradan batı'ya doğru gitmekte olan veya batı'dan dönmekte olan zengin kervanları ele geçirebiliyordu. Kendisine özellikle düşman olan Türk askeri gücüne karşı hemen hemen güçsüz kalan, Gobi'nin ötesinde askeri üslerinden uzakta etkinlik gösterecek durumda olmayan çin'in elindeki silâh, siyaset, baştan çıkarma idi; onun entrikalarının ördüğü ağ, hemen hemen Bilge'nin imparatorluğunu bütünüyle kuşatıyordu.

Bütün bu durumu, Bilge tamamen bilmekteydi ve o selâmetin çin ile bir uzlaşma içinde olduğunu pek zekice idrâk ediyordu. İş işten çoktan geçtiğinde, o, askerlik şerefının iktidarı güven altına almaya yeterli olmadığını ve dinmek bilmeyen savaşların onun askeri gücünü yıprattığını anlamıştı. İmparatorluğunun iktisadî desteklerden yoksun olduğunu ve barışçıl faaliyetlere girişmek, kendini ticarete vermek zorunda olduğunu, fetih fikrinden vazgeçmek gerektiğini, kırallığını orijinal sınırlar ile sınırlandırmak gerektiğini de pekâlâ idrâk etmiş görünüyor. Onun Ötüken ormanına olan bağlılığı sadece duygusal olmayıp, akla dayanmaktadır ve belli bir anlayışın belirtisidir. Fakat elli yıllık egemenlik veya fetih, planın gerçekleşmesine imkân vermeyecek şekilde düşman kuvvetler ortaya çıkarmıştı. En azından, yaşarken; çünkü başka ulus olan fakat onun soyundan olan uygurların, K.T anıtlarında bulunan temel ilkeleri veya Çinlilerin bize hayatının sonlarına doğru Bilge'nin neler olduğunu söyledikleri ilkelerini, hemen hemen harfi harfine uyguladığını göreceğiz. Uygurlar, Kara balgassun'u kuracaklar, mabetler yükseltecekler; kırsal yaşama tarımcılığı, akserî yasaya ahlâki fikirleri sokacaklardır; onların çinlilerle sadece iyi komşuluk ilişkileri olmayacak, onlarla ittifak da yapacaklardır. Kara-balgassun yazıtı: "vahşî hal

ve tavırlı, üstü başı kan kokan bu ulus, sebze ile beslenen bir ülke haline dönuşdü; insanların öldürüldüğü ülke, iyilik yapılmasına teşvik eden bir ülke haline dönuşdü", demiyor mu? İleriş'in imparatorluğunun hemen hemen sınırları içinde kalmış olan uygurların Khanat'ının akıbetinin ne olacağı hakkında Bilge'nin gerçek bir önseziye sahip olduğu zannedilebilecektir. Kesin olan şu ki, Bilge'nin saltanatının sonuna doğru başlamış olan siyasî ve ahlâkî evrim, gelişmesine, VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın birinci yarısı arasında sahip olacaktır.

Fikir hayatında da aynı şey söz konusudur. Uygur edebiyatının, anıtlardaki Türk edebiyatının uzantısı olduğunu iddia etmek, kuşkusuz pek mümkün olmayacaktır. Alfabe bile farklıdır. İlham, başka kaynaklardan alınmıştır. B.T. ve K.T. anıtları, saptayabildiğimiz kadarıyla, tümüyle güçlü yabancı etkiden uzak, gerçekten orijinal, millî eserlerdir. Uygur edebiyatı, hemen hemen mani'cilikle ilgili metinler yönünden irancadan; buda dini ile ilgili metinler bakımından sanskritçeden, kuşçeden veya çinceden yapılmış olan çevirilerden sadece oluşmuştur.

Fakat hiç kuşku yok ki Uygurların gözgöregöre sahip oldukları bu anıtlar, model olmamışlarsa da, hiç değılse, bir örnek olmuşlardır.

Karşılaştırma, maalesef, burada kalmaktadır. Göktürklerin döneminden bugüne heykellere ait bazı kırıntılardan başka hiçbir şey kalmamıştır. Mezar binalarının (türbe) duvarlarındaki tasvirler, sanat tarihi için pek kıymetli yardımcıları olacaktır. Bu tasvirler, edebî eserler ile aynı özel karaktere sahip miydiler? Ya da, uygur freskleri gibi, sadece benzetme (öykünme) miydiler? Kuşkusuz, bu hususta asla hiçbir bilgiye sahip olamayacağız; üstelik, ilerlemiş bir kültürün belirtisi olan, bir yontu ve bir resim sanatının VIII. yüzyıldan beri var olduğunu hatırlatmak, bizi memnun etmeli.

Yarım yüzyıllık bu tarihe ait muhtemel gelişmelerden bazıları işte böyle! Bizzat bu tarihin bütün karanlık noktalarını deşdik mi? Ona yeniden, girintisini, çıkıntısını, rengini verdik mi? Çalışmamıza dönüp bakınca, onun eksiklerinin farkına varıyoruz. Hiç şüphe yok ki biz çözdüğümüzden daha fazla soru sorduk. Birçok husus, karanlıkta duruyor; anıtların yapısı ve içeriğı, bunları aydınlatmaya imkân vermiyor. Önemli meseleler hakkında, metni yorumlama, boşlukları doldurmak, ister

istememez tasvip görmeyen faraziyeleri kısaca dile getirmek zorunda kaldık. Her yanlışını önlediğimizi de pek ileri süremeyeceğiz.

Bununla birlikte, sadece bir takım uzun at gezintilerinden ve kanlı çarpışmalardan oluşmayan bir öykünün tanıkları olup, moğol bozkırında kaybolmuş olan bu taşları yeniden hayata kavuşturmak için elimizden ne geliyorsa yaptığımızın bilincindeyiz. Kahramanların insanî yanı, bir ulusun kaderi ve özlemleri, bir toplumun yaşamı, bizim dikkatimizi alıkoymuşlardır ve çalışmamıza imkan vermişlerdir. Şayet okuyucu bu yeniden dirilme teşebbüsüne az çok bir ilgi duymuşsa, biz sevineceğiz.

NOT

Bu tezin savunma tarihini, onun kitabevinde yayın alanına çıkmasından, iki yıl ayırmaktadır. Üniversiteler ile ilgili yönetmeliklere uymam için, baskıya verilecek metne dokunmadan (ilk yazdığım şekliyle), bugün bana kaçınılmaz zorunlu görünen bazı değişiklikleri onda yapmaktan böylece vazgeçerek, onu yayımlamak gerekti. Zamanla zihnimde konu çok olgunlaştı ve bilgilerim artıp genişledi. Bazı hususlarda fikir değiştirdim. Burada ayrıntıya girmeden ve sadece bir örnek edinmek için, kutsal yerler ve kutsal akarsular olarak yorumladığım, birçok tartışmaya yol açan "ıduk yer sub" ifadesinin sadece bir yeri (: ötüken ormanı ile bir tek akarsu: Tamir veya daha çok onun kaynağını) belirttiğine bugün inanmış bulunuyorum. Bu husus, aynı şekilde büyük saygı duyulan başka yer ve akarsulara sahip olunmasını engellemektedir. Fakat "ulu" yerler, gerçekten bunlardı.

O zamandan beri, kâh onları eleştirmek için olsun, kâh onlardan kendim yararlanmam için olsun, göz önünde bulundurmaya istemiş olacağım incelemeler, aynı şekilde, yayımlandı. Osman Nedim Tuna tarafından, Türk Dilbilim Topluluğu VIII. Kongresi'nde, "ölmek" anlamında, "kergek-bol-"tabiri hakkında yapılan bir tebliğ, özellikle hiç unutmam. Yapıt sahibi, "kergek" 'in bir "yırtıcı kuş" 'un adı olduğu kanısındadır; bu husus, bizi, Barthold tarafından zikredilmiş olan ifadeye tekrar götürecektir: "şunkar bold (: o akdoğan haline geliyor)". Bu faraziye, tüm ilgisimize lâyük olmuş olacaktır.

Sayın Bay Abdülkadir İnan'ın "şamanizm" hakkındaki eseri kadar ilginç bir eserden yararlanamadığıma da üzülüyorum.

Fazla uzak olmayan bir gelecekte, çalışmama ait bir ek yayınlama imkânının bana verileceğini ümit ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- BARTHOLD, W; Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927.
- BAZIN, Y.; Recherches sur les parlers T'o-pa, T'oung Pao, Leiden, 1950.
- CHAVANNES, E; Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux, Saint-Petersbourg, 1903.
- GABAIN, A.V.; Köktürklerin tarihine bir bakış D.T.C.F. dergisi II. 5 Ankara 1944.
- GROUSSET, R.; L'Empire Mongol, Paris, 1941.
- GROUSSET, R.; L'Empire des Steppes, Paris, 1941.
- JULIEN, S.; Melanges de geographie asiatique, Paris, 1947.
- PELLIOT, P.; L'origine de Tou kiue, nom chinois de Turcs. Toung Pao. Leiden, 1915.
- THOMSEN, V.; Dechiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'lenisei, Copenhague, 1893.
- THOMSEN, V.; Inscriptions de l'orkhon dechiffrees, Helsingfors, 1896.